

↑ ДРАГІОН
(Проф. Д-р Іван Огієнко)

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

ТОМ ПЕРШИЙ:
ГРАМАТИЧНІ ОСНОВИ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Парієм (Dr. I. Ohienko):
“UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE”
(A Text Book of Ukrainian Grammar)

diasporiana.org.ua

ІЗ
КИ
Г

ОЛЕНКИ
У ІВАНА

СТАДНИКІВ

ММ

ЕДМОНТОН КАНАДА

† ІЛАРІОН
(Проф. Д-р Іван Огієнко)

УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА

•••
ТОМ ПЕРШИЙ:
ГРАМАТИЧНІ ОСНОВИ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

THE GOSPEL PRESS
Saskatoon Canada

COPYRIGHT, 1951, BY THE GOSPEL PRESS

All rights in this book are reserved. No part of the text may be reproduced in any form without written permission of the publishers, except brief quotations used in connection with reviews in a magazine or newspaper.

Накладом і друком Української Друкарні:
The Gospel Press, Saskatoon, Canada.

ПЕРЕДМОВА.

Українська літературна мова з часу Революції 1917-го року, цебто з часу своєї волі, надзвичайно зросла. Найрізніші пекучі реальні потреби нового життя вимагали від неї негайного поповнення, головно термінами зо всяких діллянок практичного життя й науки, а це діпровадило до сильного розросту нашої мови. За цей же час, за вимогами школи, преси й працівників слова, повстав незнаний до того сильний процес у нашій літературній мові, — процес стабілізації (удностайнення чи усталення) її. Земля, де живе наш народ, дуже велика й розлога, тим то й говірок у нашій мові так само багато, і то таких, що вони часом сильно різняться поміж собою, як, наприклад, говірки східні й західні. У нас віддавна повелося, що кожний працівник слова писав мовою "свого села", так само "своєю" мовою різні редактори почали були видавати свої видання. Виходили книжки, писані найрізнішими правописами, з дуже сильним говірковим зафарбуванням мови. Цей мовний хаос скоро наочно всіх переконав у конечній потребі удиностайнення і літературної мови, і нашого правопису.

За останні роки життя української літературної мови процес її стабілізації пішов дуже далеко. За основу нашої літературної мови остаточно стала мова східноукраїнська, головно — київо-полтавська, цебто мова східніх на-

ших письменників: Котляревського, Основ'яненка, Шевченка, М. Вовчка, Куліша, Старицького, Грінчёнка й ін. І ця східноукраїнська літературна мова остаточно стала тепер собою літературною мовою, цебто мовою всеукраїнською, мовою всіх галузок українського народу, де б він не пробував. Фонетика, форми й складні нашої мови міцно защепилися, як східноукраїнські.

Основою словника всеукраїнської літературної мови так само став словник східноукраїнський, але з багатьма додатками із інших місцевостей. Стабілізація літературної мови — це в нас розуміння дуже широке, бо ще занадто сильні живі місцеві впливи. Ніхто не в'яже вільного розвою літературної мови, але одне домагання стало в нас загальним: не вживати в літературній мові таких місцевих форм і слів, що їх не розуміла б більшість читацької маси, і які до вже існуючого нічого нового не вносять, функційно не збагачують нашої мови.

І власне ця моя книжка й має своїм завданням прислужитися виробленню в нас однієї соборної літературної мови, для чого тут і подано окремий VIII-ий розділ: “Головні відміни літературної мови від мови західноукраїнської”, — цей відділ дає змогу й українцеві західному легче перейти на мову літературну.

Кожний культурний народ має дві мови: мову живу народну, що розпадається на багато говірок, що повна подвійними та потрійними формами й багатьма словами на те

саме значення, їй мову літературну, — вироблену, усталену, граматикою оформлену мову інтелігенції, школи та преси. І про найкращий розвиток власне такої літературної мови мусить подбати вся українська інтелігенція.

Український народ, де б він не жив, має мати одну тільки літературну мову й вимову, один тільки правопис. Для практичного проведення цієї дуже нам корисної думки в життя я випускаю цю книжку, і ставлю собі за мету дати можливість кожному пізнати сучасний правопис та основи нашої сучасної літературної мови, а тим самим допомогти усталенню одного всеукраїнського правопису й однієї соборної літературної мови й вимови.

Правила пильнуло подавати коротко й ясно, бо завжди маю на увазі широке громадянство. Форма викладу скрізь така, що легко надається для розуміння загалу, бо я пильнував, щоб моя книжка стала підручним довідником.*

Правила складено головно за т.зв. “академічним правописом” 1929-го року. Правописні правила Всеукраїнська Академія Наук у Києві ухвалила по дволітній підготові, 31 березня 1929 року, коли вона працювала ще відносно вільно, а 25-го травня того ж року ухвалила їх найвища західноукраїнська наукова інституція — “Наукове Товариство імені Шевченка”

* Широке вияснення явищ української мови й правопису я подав у своїй праці: Нариси з історії української мови (система українського правопису), з історичним освітленням, Варшава. 1927 р., ст. VIII — 216.

— 6 —

у Львові. І ввесь український народ пише сьогодні головно цим правописом, а тому кожен, хто пише не так, приносить тим шкоду нашій культурній одності. Для одного народа — один правопис і одна літературна мова й вимова!*

Докладний Покажчик на кінці цієї книжки влегший кожному практичне користування нею. Граматичні терміни скрізь академічні. Щоб допомогти широкому громадянству пізнати й головніші форми літературної мови, ми свідомо не обмежилися правилами самого правопису, а подаємо тут і основи літературної мови.** Подаємо також і головніші правила літературного наголосу; часто зазначаємо його і в самому тексті, щоб таким чином читач переймав його вже з самого читання.

Як розвивалася українська літературна мова від віку IX-го по сьогоднішній день, і які тяжкі

* 8 травня 1945-го року в Україні влада ухвалила новий правопис; його головні відмінні від правопису 1929 р. я зазначаю в відповідних місцях. Історію українського правопису див. в моїй "Історії української літературної мови", 1950 р., ст. 297 — 325, тут і вся потрібна література.

** Докладніші відомості про форми нашої літературної мови подав я в своїх працях: 1. Чистота й правильність української мови. Підручник для вивчення української мови. Популярний курс із історичним освітленням, Львів, 1925 р., 215 ст. — 2. Український стилістичний словник, Львів, 1924 р., 496 ст., підручна книжка для вивчення української літературної мови. — 3. Українська літературна мова XVI-го століття, 1930 р., т. I - II, ст. 520 + 192, Варшава, тут історія української мови. — 4. Сучасна українська літературна мова, Варшава, 1935 і 1937 р.

перешкоди вона поборювала, поки стала таки єдиною, державною й соборною літературною мовою, докладно розповідаю про це в своїй новій праці 1950 р.: "Історія української літературної мови", куди й відсилаю своїх читачів.

Ця наша праця складається з кількох частин; щоб вони були закінченими цілими, і щоб читачеві легче в них орієнтуватися, ми не опустили з них того, що в них спільне.

На закінчення додам іще, що серед нашого громадянства вперто держиться шкідливе переконання, ніби кожен українець знає свою мову з природи, знає й без навчання. Так, знає, але яку мову? — Звичайно, тільки свою місцеву мову, але літературної мови без пильного навчання знати не будемо. У всьому світі прийнято довгі роки навчатися своєї літературної мови по школах, бо по всьому світі відомо, що без довгого навчання літературної мови знати не будемо. У нас мало вчаться своєї літературної мови, а тому й не багато знання її.

І по всьому світі є ще обов'язкова дисципліна в справі правопису своєї мови: правила встановляють тільки кваліфіковані мовознавці, а влада оголошує їх для обов'язкового вжитку, інакше запанує правописна анархія. Київська Академія Наук, коли працювала трохи вільно, встановила ще в 1929 р. правописні правила, і нам хоч у головному треба їх держатися, коли не хочемо свідомо підтримувати правописного хаосу. І в наших сусідів, росіян та поляків, і в усіх європейських нарідів бачимо завжди стaliй правопис та сталі форми літературної мо-

— 8 —

ви, — те саме мусить бути й у нас.

Другий том цієї праці, а саме: "Словник української літературної мови" появиться незабаром, а по ній вийде третій том: "Фразеологічний словник української мови". Тішу себе надією, що в недовгому часі випущу й том четвертий: "Наголос української літературної мови". Ці всі праці складатимуть одну цілість для вивчення нашої літературної мови.

Пишучи цю працю, я мав на увазі й українців Канади та Америки, вихідців головно з західноукраїнських земель, щоб у міру сил своїх прислужитися й ім у вивченні своєї літературної мови.

Вінніпег.

3. XI. 1949.

Автор.

I.

Ф О Н Е Т И К А .

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

1. Голосні звуки.

§ 1. Українська азбука складається з оцих 33 букв, що йдуть у такій черзі (по букві подано її назуву): **а** а, **б** бе, **в** ве, **г** ге, **д** де, **е** е, **є** є, **ж** же, **з** зе, **и** и, **і** і, **ї** ї, **й** ї, **к** ка, **л** лел, **м** мем, **н** ен, **օ** о, **п** пе, **р** ер, **с** ес, **т** те, **у** у, **ф** еф, **х** ха, **ц** це, **ч** че, **ш** ша, **щ** ща, **ю** ю, **я** я, **ъ** єрик або знак м'якшення.

В давній українській мові були ще звуки, що зазначалися буквами: **ъ** (звалося ять), **ъ** (ер), **ъ** (єри), які пізніше змінилися на і, о, е, и, див. §§ 16 і 27а. Була ще буква **ѳ**, що вимовлялася (головно в словах з грецької мови) як ф або т, § 261.

Правопис 1945 р. викинув букву **г** з української азбуки. Це ненаукове, бо йде проти істоти нашої мови, що знає г і **г**, наприклад: гордий, герготати, дригати й т. ін. У давнину **г** передавали через кг, а з 1591 р. в Україні перейняли грецьку букву **г**. Докладніше про це див. § 258.

Порядок азбуки встановлений ще правописом 1929 р.

§ 2. Букву **є** пишемо на початку слова чи на початку складу по голоснім звуці (або по апострофі): єдине, Євген, знаємо, спіє, б'є. Крім

§ 3. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 10.

того, букву *е* пишемо ще по м'яких приголосних (§ 47): ллється, синє море, народнє горе. Пор. § 277¹.

§ 3. Букву *ї* пишемо на початку слова чи на початку складу по голоснім звуці (або по апострофі), коли тільки її вимовляємо як *її*: їздити, іхній, стойть, Україна, мої, тройстий, в сім'ї; див. § 284². По приголоснім звуці букви *ї* ніколи не пишемо: ліс, діло, сніг; пор. § 36³.

§ 4. На початку слова, коли не вимовляємо *її*, треба писати *i* (а не *u*): іграшка, ідү, істина, іржа, інакше, інколи, іноді, інший, іскра, іспит, Ірод, існувати, істота; пор. § 274⁷; те саме *i* пишемо в сприrostкованих словах: переінакшити, проіснувати. Писати *u* на початку слова літературний правопис не допускає.

§ 5. Букви *йо* пишемо на початку слова або на початку складу по голоснім звуці: його, йому, йолоп, твоого, бойовий; а по м'якім приголосним (§ 47) пишемо *ю*: льох, сльоза, сьогодні, бадьюрий, съомий, цъому, лъон, тръох, чотиръох; часом по твердім приголоснім, коли по нім вимовляємо *йо*: въокати, Солов'йов, зйоржитися і т. ін. Пор. §§ 268, 274⁶.

§ 6. Звук *e* (а не *u*) пишемо: 1. в приставках *пере-* і *перед-*, напр.: переказувати, передбачувати, передплата; 2. в закінченнях: *-есенък-*, *-ечк-*, *-енък-* (а не *-онък-*), *-енк-*, *-еро*, *-тель*, *-ен-*, напр.: тихе́сенъкий, тихе́нький, низе́нький, близе́нький (а не: тихо́нький, низо́нький, близо́нький), безбáтченко, сукенка (а не: суконка), шестero, у-

11 ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 11.

читель, печений, недалечко; 3. в групах *-ере-*, *-еле-*: берег, шелест, селезень, берест. Див. § 411.

§ 7. Пишемо наростики *-ечка*, *-ечко*, *-ечок* (по голосних і апострофі *-ечка*, *-ечко*, *ечок*): книжечка, містечко, гніздечко (а не книжочка, місточко, гніздочко), § 411, лишечко, дрючечок, чаечка, двоєчко, краєчок і т. ін (але: пір'ячко), а *e* по шелесних не змінюється тут на *o*, §§ 31, 34. Тільки слова на *-иця*, *-ик* мають наростики *-ичка*, *-ичок*: вуличка, молодичка, кошичок і т. ін.

§ 8. Коли при зміні слова неясне *e* випадає (випаднé *e*), то це ознака, що цей неясний звук — то *e*, наприклад: вітер — вітру, праведний — правда, липень — липня, серпень — серпня; пор. § 19.

§ 9. Пишемо по-стародавньому *u* (а не *i*) і в цих словах: зима, вулик, гудзик, против, трубити, розхристаний, гармидер, минута. Пор. § 412.

§ 10. Пишемо з традиції *i* (а не *u*) в словах: братік, Вінниця, вінницький, Чернігів, чернігівський, Мінське чи Менськ (бо з давніх **Вѣньница**, **Чернѣговъ**, **Мѣньскъ**, § 27а), Літин, ні, ніхто, ані, і (§ 234).

§ 11. В зáвжди відкритих складах (§ 16) *ru*, *li* (з давніх *ръ*, *ль*) пишемо тільки *u*: блищати глитати, гrimati, grimiti, дрижати, дрижаки, кривавий, кришити, тривати, стриміти, стривáти, тривога, тримати, чорнобривий. Але пишемо: брова, кров — крови, крівця, хребёт, хрест —

§ 12. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 12.

хреста, перехрещуватися (сходитися), перехрещений.

За формою *хрест* завжди пишемо: хрестити, хреститися, Хрещення, хрестини, хрещений, перехрещувати й т. ін.

§ 12. В приrostку *ви-* треба вимовляти й писати *и* (а не *i*): випросити, виносити, витягти. Місцева вимова «віпросити» в літературній вимові недозволенна, § 414.

§ 13. Ненаголошений голосний звук зáвжди вимовляється непрóрізно. Ненаголошений звук *o* в живій буденній мові часто вимовляється як *y*, або наближується до нього, ненаголошено *e* — як *u*, а звук *e* — як *i*, тому ненаголошено *o* — *u* та *e* — *u* часто плутаються; вимовляють: гулубка, кужух, зимля, знаїмо, але треба писати: голубка, кожух, земля, знаємо; пор. §§ 213, 101.

Наголошений голосний звук вимовляється ясно. Щоб знати, як писати непрóрізний голосний звук, треба слово змінити так, щоб на цей непрóрізний припав нáголос, тоді він стане ясним: голубка — голуб, земля — зéмлю, шлéйка, мене — до мéне, криве — крýво, тримати — отрýмати. Але прийнято писати: будяк, мармур, мачуха, парубок, яблуко, яструб, отруїти, кумедний (хоч: комедія); заміж, заміжня; шкура; про дієслова на *-увати* §§ 192, 213. Завжди пишемо велет, велетенський, а не велит, велитенський.

Західноукраїнські форми: *вженитися*, *вцінити*, *вхристити* й т. ін. (тут *o-y-e*) в літературній мові не вживаються. Див. § 419.

13. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 17.

§ 14. Так само інколи ненаголошене я вимовляється як і: переглідати, але пишемо: переглядати (бо глядь). Але: пересідати, сідати, сідай, пересідка, насідати, ліг і т. ін.; а я тільки під наголосом: сядь, сядеш, пересядуть і т. ін.

§ 15. Коли не знаємо, чи писати і чи и, то треба змінювати слово: якщо замість цього непрорізного звука стає о, то треба писати і: віл — вола, ніс — носа, стіл — до столу, ніж — ножа. Див. §§ 16-27. 30.

§ 16. Склад, що закінчується приголосним звуком, зветься закритим, а голосним — відкритим. У закритих складах (коли в дальшому сусідньому складі вдавнину були ъ, ь або и) звуки о чи е звичайно змінюються на і, а в відкритих не змінюються, напр.: ніс — носа, рів — рова, віл — вола, кіл — кола, біль — болю, захід — заходу, лій — лою, гній — гною, вів — вела, папір — паперу, попіл — попелу, річ — речі, Київ — Києва (а не Київа) і т. ін.; також: лід — льоду, сім — сьомий, паслін — пасльону, колір — кольору; але льон — льону. Пор. §§ 112. 137. 147. 154. 178. 200. 286. 312. 15. 30. 416. Пишемо Пріська (бо з давнього Проська чи Фроська), а не Приська.

Вдавнину було два звуки: ъ (звався єр) і ѿ (єрик), що були голосними глухими. Десять ішев в X — XI віці воин почали зникати з нашої мови, перетворюючись або на голосні чисті: ъ перейшло на о, а ѿ на е, або зовсім зникаючи.

§ 17. Треба добре пам'ятати, що давні о, е змінюються на і тільки тоді, коли в дальшому суміжному складі був удавнину ъ, ь чи и (що в нашій мові скоротилося на ї); коли ці давні

§ 18. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 14.

звуки ъ, ь, и стратили свою голосну силу в не-наголошених складах, то через це дуже багато давніх відкритих складів стали в нас закритими, напр. **ко-нь** (було 2 склади) стало односкладовим **конь**, склад закрився і в нім *o* змінилося на *i*: **кінь**; так само **ко-сть**, **ко-сть-ю** дали в нас **кість**, **кістю**. Коли ж давній склад із *o*, *e* був закритий, а в дальшому суміжному складі не було ъ, ь, и (ї), то *o*, *e* в таких складах позосталися без зміни: **роз-не-сли**, **без-гласиє** дали: **рознесли**, **без-голосся** і т. ін. Ось тому треба пам'ятати, що давні *o*, *e* змінилися на *i* тільки в новозакритих складах, а в старозакритих позосталися без зміни. Через це, скажемо, перед сполученням *ст* звуки *o*, *e* не міняються на *i*, коли по *ст* іде голосний звук: **міст** — **мо-ста**, **ріст** — **ро-сту**, **ро-сти**, **зро-стати**, **піст** — **по-стом**, **гість** — **го-стеві**, **пле-сти**, **якість** — **яко-сти**, **певність** — **певно-сти** й т. ін.; про форми **певністю** § 84; через це ж: **міг (могль)** — **мо-гла**, **стеріг** — **стере-гли**, **бере-гли**, **мо-гти**, **пе-кти**, **уте-кти** й т. ін., пор. § 200.

§ 18. Українські *o*, *e* можуть бути: а) або споконвічно чистими *o*, *e*, б) або повсталими з давніх ъ (дало *o*) чи ь (дало *e*). Мінятися на *i* можуть тільки споконвічно чисті *o*, *e* (коли в дальшому складі було ъ, ь чи ї, § 16): **столъ** — **стіл**, **конь** — **кінь**, **шесть** — **шість**. Ті *o*, *e*, що повстали з давніх ъ, ь (їх багато), ніколи не міняються на *i*: **сон**, **лоб**, **рот**, **книжок**, **день**, **лев**, **увесь**, **овець**, **честь**, **тесть** і т. ін. (бо з давніх **сънь**, **льбъ** і т. ін.), пор. § 19.

15. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 21.

§ 19. Коли звуки *o* чи *e* випадні, цебто при зміні слова випадають, то це ознака, що вони ніколи не змінюються на *i* (бо з давніх *ъ*, *ь*): сон — сном, день — дня, увесь — вся, отець — отця і т. ін.; пор. §§ 65. 8. 18.

§ 20. У групах *-ор-*, *-ов-*, *-ер-* між приголосними (з давніх *ър*, *ъл*, *ър*) звуки *o*, *e* не міняються на *i*: горб, торг, хорт, корж, чорт, вовк, шовк, смерть і т. ін.; пор. §§ 18. 25.

Пищемо Полтава, а не Пілтава, пор. § 44.

§ 21. У словах церковного походження давнє *o* не міняється на *i*: закон, творець, нарбд, вождь, собор, преподобний, Бог, Господь, мед і т. ін.; пор. § 286. Так само в словах російських: пристойний, завод, погром.

В літературній мові панує тільки народ (вимова: нарбд), нарбдній, так писали й пишуть усі східні письменники, ніколи на рід. Слово вольний здавна набуло в нас всенародньої пошани й позосталося незмінним. Шевченко за живою мовою писав: народ, нарбдній, мед, Вольному воля, На полі вольнім вольно пас.

В українських географічних назвах завжди міняється *o*, *e* на *i*: Прокурів, Рогачів, Рівне, Маріупіль, Вороніж, навіть Конотоп і т. ін., див. §§ 137. 22. 286. Пищемо й вимовляємо або по-давньому Острог, острозький, або по-новому Остріг, острізький.

В українських прізвищах старі закінчення *-ов*, *-ев*, *ев* обов'язково змінюються на *-ів*, *-ів* Петрів, Ковалів, Паліїв; так само закінчення *-овський*, *-евський* змінюються на *-івський*, хоч — під впливом польської чи російської мови — часом і не змінюються: Новаківський, Чайківський, Ковалівський, див. § 295².

§ 22. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 16.

§ 22. У складі закритому (§ 16) пишемо за-кінчення *-інь* (чолов. роду), *-иль*, *-иж*, а в відкри-тому пишемо *-ен-*, *-ел-*, *-еж-*: ґребінь — гребеня, курінь — куреня, ступінь — ступеня, корінь — кореня, камінь — каменем, так само: кремінь, промінь, ремінь, ячмінь і т. ін.; пérстінь — пérстеня і пérстень — пérсня, кукіль — куко-лю, метіль — метелі, кисіль — киселю, постіль, погибіль, кужіль (але артіль — артілі), крутіж — крутежу, грабіж — грабежем, молодіж — молодіжжю, купіль — купелю.

Але чимало є слів жіночого роду на *-інь*, що належать до т. зв. неправильної відміни; це сло-ва: бистрінь, близінь, величінь, височінь, гли-бінь, глибочінь, глушінь, далечінь, довжінь, теплінь, товщінь, широчінь і т. ін.; усі дальші відмінки ці слова мають від форм на *-иня*: близ-зня, височиня, глибіня і т. ін.; тільки орудний їх закінчується на *-иню*: височінню, глибінню, глибочінню і т. ін. Відміна: височінь, II. III. VII: височині, VI: височінню. Пор. § 89².

§ 23. В корені слів із закінченням *-ець*, *-ок*, *-оть*, *-енъ* (тут *о*, *е* випадні, давні *-ыць*, *-ъкъ*, *-ъть*, *-ънь*) звуки *o*, *e* міняються на *i* і в складі відкри-тому: кінець, стілець, удівець, камінець, ремі-нець, червінець, Дінець, двірець, сирівець, сороківець, корінець, папірець, гінець, запорі-жець, фахівець, петлюрівець, верхівець, білозі-рець, олівець, ялівець, попілець, взірець, гребі-нець, комірець, сирівець, покрівець, тубілець і т. ін.; кілок, місток, дзвінок, дімок, тічок, дорі-бок, спілок, стіжок, ріжок, візок, гвіздок, під-

17. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 25.

гірок, заробіток, батіжок, відробіток, закомірочок, огірок, окорінок, оскілок, очіпок, підвечірочок, потічок, запічок, припічок, присілок, причілок, триніжок, чобіток і т. ін.; кіготь, кіпоть, лікоть, ніготь; швірень, рівень, перворідень.

В живій народній вимові багато з перерахованих тут слів не міняють давніх *o*, *e* на нове *i*: конець, Донець, дворець і т. ін.

Але: боєць — бійця, корець — кірця, мозок — мозку й мізку, носок — носка, творець — творця, коток — котка, дъоготь і діготь і т. ін., також слова на *-овець*: народовець, службовець, угодовець, урядовець і ін.; пор. § 65; те саме і в родовім множини іменників жін. р. на *-ка*: ластівок, ніжок, див. § 96².

§ 24. Міняються *o*, *e* на *i* також і в відкритому складі перед закінченнями пестливих форм на *-очок*, *-очко*, *-ечко*, *-очка*, *-ечка*, *-онька*, *-енька*: кілочок, гвіздочок, ліжечко, батіночко, ластівочка, жидівочка, корівонька, голівонька (і головонька), сирітонька, бджілочка, слізоньки, субітонька, ніженська, гірочка, перепілочка й т. ін.

§ 25. В повноголосних формах *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* звуки *o*, *e* не міняються на *i*: город, морочливий, подорож, ворог, ворон, сторож, голод, жолоб, холод, перед, уперед, наперед, берег, побережжя, надбережжя, Лівобережжя, Правобережжя, правобережний, шелест й т. ін. Винятків не мало: моріг, оборіг, поріг, сморід, сковорідка, роздоріжжя, подоріжжя, підборіддя, підворіття, Запоріжжя, запорозький і за-порізький. Пор. §§ 18-20. 95.

§ 25a. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 18.

§ 25a. Приставки до-, відо-, одо-, надо,- по-до-, зо-, обо-, по-, розо-, з'єднуючись із дієсловом, що починається з двох приголосних (але головно таких, що між ним вдавнину був ъ чи ь) міняють своє кінцеве о на і. Закон цей послідовніше проведений у західноукраїнських говорах, але він іще не частий в говорах східніх. Пишемо: дізватися, відітхнути, одігнати, надійти, підіслати, зібрати, обірвати, пізнати, розігнати й т. ін. Але в літературній мові часті: послати, посоланець, почнетися, зостатися й т. ін. Так само прізвище (бо з давнього прозвище), а не призвіще.

Шевченко за живою мовою писав: догнав, дознаєтесь, достали, зомліла, зосталась, зотліла, зотни, послала, почне й т. п. Так писали й інші наші класники.

В літературній мові пишемо віді-, а не відо-: відірати, відіслати й т. ін.

§ 26. В літературній мові прийнято писати: візму, кімната, сільський, кінець, війна, кінчати, сковорідка, сковорідок, удівець, різнопідний і т. ін., але заспокойся, пімста й помста, жменька і жмінька, матерній і матірній, самотній і самітній, веретенце і веретінце, торгівля і торговля, шестерня і шестірня, приговор і приговір (і всі подібні: -говор і -говір), виробничий, виробництво, Острог, острозький і Остріг, острізький; Див. §§ 16-21.

Наши письменники-класики, за народньою мовою, часто писали: возьму, комната, конець, война, кончать, удовець і т. ін., але тепер так не пишемо.

§ 27. Коли слово розпочинається з о, що знаходиться в закритім складі (§ 16), то це о

19. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 28.

змінюється на *i* і обов'язково приймає перед себе придиха *в*: вісь (**ось**), вірла, віслюк, вітця, вівця (**овица**), вірменин, від (од, **отъ**), вікно, вільха, вісім, вістря, вітчим, вічко (**очко**), він (**онъ**) і т. ін. § 39.

Проте в східноукраїнській мові панує давнє **од**, а в мові західній **від**. Шевченко, Куліш і інші класики ніколи не писали **від**.

§ 27a. Давнє **ѣ** дало в нашій мові *i*: **вѣра**, **дѣло** — віра, діло; це *i* з **ѣ** відрізняється від *i* з *o*, *e* тим, що позостається в корені завжди: віра — вірний, вірувати, невірник, спроневірений і т. ін. Вдавнину писали: **стрѣляти** й **стреляти**, **крѣпъкъ** — крепъкъ, **цвѣть** — цвисти — цвисти, **тѣлесынь** — телесынь, **свѣтати** — свитати, тим то і в нас буває: стрелити і стрілити, стрельнути і стрільнути (але тільки: стріла, стрілець), крѣпкий (народнє), літературне — кріпкий, довготелесий, цвісти, світати (зах. укр. цвисти, світати) і т. ін.; давні **Вѣнициа**, **Чернѣговъ**, **Мѣньскъ** дали в нас правильно: Вінниця, Чернігів, Мінське або білоруське Менськ. Давнє **хрѣнь** правильно дає хрін, хріну (а не хрону). Див. § 417.

В Україні вже в XI в. буква **ѣ** читалася як *i*, і з того часу іншого читання в нас ніколи не було. Росіяни читали ї читають **ѣ** завжди як *e*. Ось тому Котляревський писав: **вѣнь**, **пѣпъ** і т. ін., і всі це читали він, піп.

§ 28. Слови **грати**, **рвати**, **лляти**, **ржати**, **ржання**, **ржа**, **ржавий**, **мла**, **лжа** і т. ін. можуть приймати *i*- на початку: **імла**, **іржати** і т. ін.; пор. ще або іще, § 228, з — із, § 249.

§ 29. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 20.

Наши письменники-классики просто кохалися в формах з таким приставним і-, особливо Марко Вовчок, у якої знаходимо: ізбирать, ізв'язати, ізготую, іздригнувся, ізлякалася, іzmішався, іzmовли, ізошчені, ірвоне, іспиває, іще й багато т. ін., — часто із- замість з-, § 249.

§ 29. Корінні звуки *o* та *e* інколи уподобінюються дальшому наголошеному голосному *a*; так, у літературній мові принято писати: багатий, багато, багацько, багатство, багатир, гарячий, гарячка, гаразд, ганчар, калатати, каламутний, кажан, калач, качан, манастир, паламар, хазяїн, хазяйка, халява, чабан, шаравари, шкарадупа, шкарадуща. Більшість цих слів — давні запозичення, що в своїй мові мали *a*, яке й зберегли; напр. візантійське *manasterion* — наше манастир. Див. § 418.

Але пишемо: поганий, корявий, корабель, монах, Герасим, солдат, ногавиці (хоч у живій східноукраїнській мові часточується й тут *a*). Пишемо зозуля, а не зазуля, хомут і хамут.

Розрізняємо: богатир — це велет, і багатир — багач. Новий правопис 1945 р. встановляє монастир, як і в мові російській.

§ 30. В коренях слів по звуках задньопіднебінних *i*, *k*, *x* і по шелесних *ж*, *ч*, *щ* треба писати *u* (а не *i*): погибель, загин, кислий, кидати, хитрий, жир, чирка, ширший, обшир (а не обшар), щирий; пишемо: хі́ба (помилка) і хі́ба (чи); див. § 54.

Але коли при зміні слова по цих звуках стає *o* чи *e*, тоді треба писати *i* (а не *u*, за § 16): гість — гостя, загін — загону, кісъба — косити, кінь — коня, кіт — кота, тхір — тхора; такий кінь,

21. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 33.

хоч кинь; жінка, чіп — чопа, шість — шести, щілина, щітка, щічка.

§ 31. Звук *e* по шелесних *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *дж* або по *й* перед твердим складом (цебто таким, що має *a*, *o*, *у* або *и* з давнього *ы*) переходить в *о*: жовтий, бджола, жорстокий, чоло, чого, звечора, вчора, пшено, шостий, шовковий, грошовий, жонатий, чоловік, чотири; його, йому, бойовий. Так само по м'яких приголосних: сльози, льоду, польовий, съомий, цього, всього, до нього, цьому, всьому, сьогодні, див. §§ 177. 419.

Але перед м'яким складом (перед пом'якшеними приголосними чи перед складом з *e* та *и*, що з давнього *и*) і на кінці слова *e* не переходить в *о*: женці, женитись, душою, ближче, лице, вечеря, чернець, шестеро, душа, щетина, пшениця, все. Пор. §§ 88². 89. 138. 201. 228. 175.

Проте з цих правил немало є й винятків, що показують давній стан мови. Так, географічні назви на *-ів* по шелесних не міняють свого *e* на *о*: Розважів — Розважева, Пишів — Пишева, Борщів — Борщева і т. ін.

§ 32. По шелесних *ж*, *ч*, *ш* у корені слова треба писати звуки *a*, *у* (а не *я*, *ю*): жар, журба, чад, чудо, шукати, щастя, щур. Див. §§ 54. 105.

§ 33. По подвоєних шелесних *ж*, *ч*, *ш* на кінці іменників пишемо *я*, *ю* (а не *a*, *у*): збіжжя, подружжя, побережжя, роздоріжжя, клоччя, безгрішша, піддашша, подоріжжю, по обличчу, за піччю, цією ніччю, обличчям, обличчями, обличчях; так само: підзамчя. Див. §§ 30. 31. 32. 54. 99⁴. 105. 228.

§ 34. По шелесних звуках пишемо закінчення *-ок*, а не давнє *-ек*: рівчак, мішок, доріжок, пушок, пор. § 31. 7.

§ 35. Губні звуки *б*, *п*, *в*, *м*, *ф* здавна в більшості потверділи в нашій мові, так що органічне з'єднання їх із йотованими голосними *е*, *ї*, *ю*, *я* в один склад стало неможливе.

Губні приголосні *б* *п* *в* *м* *ф* перед йотованими голосними *е* *ї* *ю* *я* позстаються твердими, а йотовані вимовляються виразно окремо від губних, так, як вимовляємо їх на початку слова чи складу, цебто губні не зливаються з йотованими в органічний склад, вимовляємо з їх між ними, по губних. Давнє *пять* — *piat'* — *p'at'* стало вимовлятися *rjat'*.

Цю особливу вимову губних з йотованими голосними здавна зазначали в нас звичайно через *з* чи *ъ* по губній, рідше пâєриком над нею чи по ній, але з 1905 р. стали вже послідовно зазначати т. зв. апострофом по губній: *п'ять*. Апострофа пишемо як ' а не '.

Але в східноукраїнських говорах і в літературній вимові можливе й органічне з'єднання губних звуків з йотованими голосними, головно в чужих словах: Пяст (*Piast*, не *Pjast*), Пясецький (*Piasećkyj*, не *Pjasećkyj*), Бялік, вестибюль, бюро, бельвю, бюлетень, бюст, Мякотін і багато т. ін.; не рідко й у своїх: різдвяний, святий (*świątyj*, не *śwjatyj*), свято, святкувати, цвях, морквяний, мертвяк, дзвякати, медвяний, горохвяний, горохвяник, червяк, тъмяний і деякі т. ін. Усі ці слова в літературній вимові ви-

23. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 35.

мовляємо без *ї* по губних, цебто тут *бя*, *пя*, *бю*, *вя* і т. ін. творять органічний склад. Цебто, українець легко вимовляє *бя*, *пя* і *б'я*, *п'я* (*bia*, *pia* — *bja*, *pja*), повірю і повір'ю, буряк і бур'ян і т. ін.

Щоб не плутати цієї різної вимови тъ м я - н и й — м'яти, літературний правопис конче показує апострофом, де саме маємо вимовляти *ї* по губній, — скрізь, де стоїть апостроф: бур'ян, але буря. моря (*buria*, *moria*, не: *burgja*, *morgia*), в'ялий, але святий, м'ята, але тъмяний і т. ін. Цебто, апостроф конечно потрібний в нашім правопису, як істотна ознака вимови; без апострофа була б велика плутаниця в літературній вимові.

Нашого апострофа, чи по давньому паєрика, знаходимо вже в найдавніших пам'ятниках українського письменства, але непослідовно. Коли давне *и* по губних скоротилося, або *ї* зовсім зникло, то його стали зазначати через *ъ*, а пізніш через *ъ*. В українських грамотах XV — XVII віків знаходимо: Жабъє, деревъемъ, Маръя, Демъянь, здоровъє, бъочи *ї* т. ін. Дуже давно в цих випадках замість *ъ* стали ставити пâєрика над губною буквою (а не по губній, як це робимо ми тепер), напр. Острізький Збірник 1588 р. л. 99: об'ясняючи, Київський Требник 1646 р. ст. 552: здоров'є, Львівський Апостол 1639 р.: нап'ють 9, об'ємъ 43 і т. ін. "Скарбница" Іоан. Галятовського: здоров'є 26, 21. 276. За нового часу став послідовно вживати пâєрика чи апостроф чи не перший М. Гатцук у своїй "Абетці" 1861 р., і він писав: б'ють, п'ять і т. ін. З того часу вживання апострофа не припиняється *ї* стає все послідовнішим, наприклад апострофа вживав у своїх писаних славний мовознавець А. Потебня, завжди вживав його Борис Грінченко *ї* ін. Російська цензура забороняла писати з апострофом: п'ять, а змушувала писати пять, як пишуть росіяни. Коли року 1905-го впала цензура, з того часу впала *ї* заборона вживати апострофа, і його відразу з того ж 1905-го року запропоновано однодушно по всьому українському письменству,

§ 36. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 24.

і Словник Бориса Грінченка вже вийшов з додержанням апострофа. Київська Центральна Рада 1918-го року затвердила український правопис з апострофом, те саме зробила й Київська Академія Наук 1920 р.; апострофа прийняла й затвердила Харківська Правописна Комісія 1927 р., що складалася з понад 50 учених східних і західноукраїнських, нарешті Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 29-го травня 1929 р. одноголосно прийняло київський академічний правопис з апострофом. З цієї коротенької історії апострофа видно, як сильно помиляться ті, що з незнання звуть його "московською видумкою".

§ 36. 1. Між губними звуками *б*, *п*, *в*, *м*, *ф* і йотованими голосними *я*, *ї*, *є*, *ю* ставимо апострофа (по-давньому — паєрик', а не ъ): б'ю, б'ється, баб'ячий, безхліб'я, голуб'ята, п'ять, п'ятниця, п'ята, реп'яхи, пуп'янок, пов'язати, в'язи, в'язень, в'ялий, в'юн, безголов'я, в'язнути, м'який, тім'я, вим'я, плім'я, м'ясо, ім'я, м'яло, Дем'ян, м'ясници, рум'яний, в сім'ї, на тім'ї і т. ін.; пор. §§ 99². 304.

2. Коли перед губними стоїть ще корінний приголосний, то апострофа не ставимо: різдвяний, святий, свято, святкувати, цвях, моркваний, мертвяк, дзвякати, медвяний, тъмяний, бо так ці слова й вимовляємо; пор. §§ 63. 283.

3. Коли приголосна перед губним не корінна, але належить до приставки, то апострофа пишемо, бо так і вимовляємо: зв'язок, зв'язати, розв'язати, підв'язати, зв'ялити, сп'янілий, зм'якшити і т. ін.

4. Слова, що колись мали і чи ъ по р перед голосною, а тепер загубили їх, вимовляються з виразною й по р, що й зазначаємо апострофом: пір'я, бур'ян, подвір'я, межигір'я, підгір'я, на зневір'ї, матір'ю і т. ін.; подвоювати р у цих ви-

25. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 37.

ладках не прийнято, пор. § 63; якщо таке *r* стоїть по приголосному, то й по *r* не вимовляємо, а тому й апострофа не ставимо: вістря, повітря, § 99³. Коли ж *ря*, *рю*, *рі* походять просто з давніх *ря*, *рю*, *рі* і знаходяться перед приголосною чи в кінці складу, тоді апострофа по *r* не ставимо, бо так і вимовляємо: буряк, вирядити, прясти, гарячий, рясний, рябий, довіряти, рядок, царя, рятувати, рюмати, повірю (а повір'ю — пов'єрію), морю, на морі; вимовляти ці останні слова з й по *r* в літературній вимові не вільно: вимовляємо царя (*caria*), гарячий (*haciącyj*), а не царja, горячий. Див. § 420.

5. По приrostках, що закінчуються на приголосний звук, перед йотованою голосною *я*, *е*, *ю*, *і* за стародавньою традицією ставимо апострофа: з'іхати, під'іхати, об'іхати, з'ясувати, без'язикий, з'єднаний, об'єднаний, з'їсти, роз'яснити, від'їзд, з'їзд, роз'їздитися, під'юджувати. Коли по такім приrostку йде тверда голосна (а не йотована), тоді апострофа не ставимо: зокрема, обоснувати, відокремити, зосібна, зекономити, зужити і т. ін.

6. По *и*, *ю*, *х* замість колишнього *i*, *ъ* перед йотованою голосною ставимо апострофа: Лук'ян, слух'яній (частіш — слухняний).

7. Коли по губному або по *r* чи по приставці іде *йо*, тоді апострофа не ставимо: вйокати, зйоржитися, серйозний і т. ін.

§ 37. Замість *м'я*, *м'ю*, *м'ї*, *м'є*, *в'я*, *в'ю*, *в'ї*, *в'є* в народній мові буває *мня*, *мню*, *мнї*, *мнє*, *вля*, *влю*, *влї*, *влє*: мнякий, імня, вимню, мнясо, мнята, тімня (за § 59а), здоровля, деревляний, але в літе-

§ 38. ФОНЕТИКА: ГОЛОСНІ ЗВУКИ. 26.

ратурній мові цих форм не вживають, пишемо й говоримо: ім'я, м'ясо, здоров'я, дерев'яний і т. ін.; але вставне *л* в дієсловах часте, § 194.

§ 38. По апострофі, як і по голоснім звуці, пишемо *ε*, *ї* (а не *e*, *i*): на солов'ї, солов'єм.

§ 39. Початкові корінні *у* та *о* часто приймають приставне (протетичне) *в*; літературна мова допускає таку вимову: вугілля, вугіль, вудка, вуж, вуздечка, вузол, вузький, вулик, вулиця, вус, мн. вуса, вухо, вуста (і уста), вона, воно, вохи, візьму; частіш огонь, рідше вогонь; §§ 27. 421. Приставки *у-*, *о-* такого *в* не приймають: усміх, устрій, оклик і т. ін. Приставного і літературна мова не вживає, але пишемо: гострий, гостріти, загостріти, Умань і Гумань, юманський і гуманський; див. § 270.

§ 40. 1. Два корені в одне складене слово з'єднуються найчастіш сполучником *о*. Це буває тоді, коли перша частина складеного слова є: а) прикметник: чужоземний, чужомовний, першорядний, синьоокий, передньоязиковий, народньоправний і т. ін., але: божевілля, божевільний, божеволіти (§ 31); б) іменник із пнем на шелесну *ж*, *ч*, *щ*: кожом'яка, грошолюб, тисячоліття, мечноносець і т. ін., але: очевидний, очевидьки, очевидячки; або іменник на іншу приголосну: водовоз, конокрад, свинопас і т. ін.; в) числівник один, два, дев'яносто і сто: однозгідний, одноповерховий, двоногий, двотижневик, дев'яностолітній, столений, століття або сторіччя і т. ін.

27. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 41.

2. Сполучник *е* рідкий, буває частіш тоді, коли першою частиною складеного слова є йменник із м'яким пнем на *л*, *р*, *ц*: землемір, землетрус, мореплавство, працездатний, лицемір і ін.

3. По *ї* та по подвоєних м'яких приголосних буде *є*: краєвид, воєвода, життєпис, життєздатний і т. ін.

4. Числівники *три*, *четири*, а токож усі ті, що в родовім відмінку закінчуються на *-и* (§ 166), мають сполучника *и*, цебто не змінюються: тризуб, четырискладовий, п'ятизлотник, шестилітній, семиденній, двадцятигодинний, тридцятилітній, п'ятдесятірічний, шістдесятідennий, сімдесятіліття, вісімдесятигодинний і т. ін. Числівники 500-900 (а часом — але рідше — і 30-80) позстають незмінними: п'ятсотлітній, шістсотліття, сімсотрічний, вісімсотрічча, дев'ятсотденний (тридцятьлітній, сорокліття і т. д.); для 200-400: двосот-, трисот-, четырисотлітній.

5. Сполучника *и* (цебто не змінюються) мають і ті складені слова, що їх перша частина — приказовий спосіб діеслова: вернигора, перекотиполе, зайдиголова, ведибіда і т. п.

6. Розділки в цих словах звичайно не пишемо, див. § 399.

2. Приголосні звуки.

§ 41. Приголосний звук вимовляється найясніш тільки перед голосним. Коли ж у слові збігаються поруч себе два приголосні, то пер-

§ 42. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. 28.

ший з них вимовляється часом непрорізно, неясно: він стає дзвінким перед дзвінким (*б, в, ɪ, ɔ, ə, ж, з, ձ, ջ*) і тихим перед тихим (*п, ф, х, κ, м, ւ, ս, չ, ո*).

Щоб знати, як писати непрорізний приголосний звук, треба змінити слово так, щоб по непрорізнім звуці став голосний, тоді він стане ясний: книжка — книжок, просьба — просити, боротьба — боротись, кісьба — косити, Великден — великий, дихати, дух — надхнений, надхнення, надхнути, зідхати, дхнути (але тхнути — смердіти), тяжко, осьде, клятьба, в річці, сестричці. Пор. § 61. Новий правопис 1945 р. запроваджує писати фонетично: натхнений, натхнення.

§ 42. Приголосний звук перед м'яким приголосним (м'яким тепер, — коли за ним ідути *е, і, ю, я, ې*, — чи вдавнину) вимовляємо м'яко, але на письмі ՚ по нім не ставимо (бо зазначуємо м'якість тільки останнього приголосного): слід, світ, сонця, віконця, святій, опісля, віддасть, сміх, цвіт, панський, лазня, бажання, життя (хоч вимовляємо: сълід, соньца, паньський).

М'які *ը, ւ, զ* в літературній вимові вимовляємо ясно й чисто, без усякого шелестіння (мазурання), як то чуємо в говорах західноукраїнських і дуже часто в Канаді. Пор. § 422.

Тільки по звуку *լ*, що стоїть перед м'яким приголосним, треба ставити ՚: пальця, сальцю, закальця, сільський, Львів, пральня, спальння. Але між двома *լ* не ставимо ՚: лляти, Ілля, գլլя, զիլля, весілля. Пор. § 43. 51.

29. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 44.

§ 43. 1. У закінченнях прикметників *-ський*, *-цъкий* і *-зъкий* пишемо ь по с, ц і з: український, латинський, козацький, близький, вузький, грузький; це писання нове, бо вдавнину ь писали конче по приголосній перед *-ский*, а не по с.

2. Тієї приголосної, що стоїть перед закінченням *-ський*, на письмі не м'якшимо, хоч вимовляємо м'яко: панський, братський, людський (за § 49).

3. Але звука л перед *-ський* м'якшимо: польський, сільський, євангельський, гуцульський (за § 49).

4. Прислівники, що походять від цих прикметників, підлягають тим самим правилам: навпомацьки, по-польськи, слизько.

5. Тільки ось у цих словах пишемо *-экий*, *-ский* без ь: боязкий, дерзкий, в'язкий, порскій, різкий, баский, плáский. Пор. § 55.

6. Слов'янські прізвища (рос. *-ский*, *-цкий*, білор. *-скі*, *-цкі*, польські *-ski*, *-éki*, чеські *-ský*, *-ský*) українізуємо й пишемо в них закінчення *-ський*, *-цъкий*, як і в своїх прізвищах: Соболевський, Карський, Кринський, Палацький і т. ін., пор. § 55. 269.

§ 43а. Корінний звук л перед н часто вимовляється не м'яко (як то було й удавнину), але в літературній мові прийнято писати ь по нім: мельник, спільник, настільник, начальник, сальник, вільний і т. п.; пор. § 53.

§ 44. В українській мові давні *ъл*, *ъл* (пізніші **ол**, **ел**), коли знаходяться між приголосними, попереходили на *өө*, *өө*: вовк, шовк, пів, жовтий (давні: волк, шелк, желтий, з вълкъ,

§ 45. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. 30.

жълтый). Чужих слів цей процес не захоплює: полк, малпа, Голгота, Псалтир. Коли ж *ж* знаходиться в іншій позиції, або походить не з *ъл*, *ъл*, то він не змінюється на *в*: стіл, престіл, піл, попіл, бджола — бджіл, тільки, горілка й т. ін. Див. § 421а.

Давнє олтарь змінилося в нас на вівтар. Назва Полтава не змінюється на Повтава чи на Пілтава, § 20.

§ 45. По звукам *н* перед *к* в пестливих формах іменників, прикметників та прислівників пишемо *ъ*: головонька, сирітонька, ніженська, рученька, банька, соколонько, серденько, Панько, малюсінький, веселенький, Панасенсько, Івасенсько. Цей *ъ* остається по *н* і при відміні слів: головоньці, рученьці, в баньці, на сирітоньці, пор. § 49.

Але в назвах синівських та в прізвищах пишемо тільки *-енко* (а не *-енъко*): Панасенсько, Івасенсько, Грінчёнко, Вдовиченсько, Коваленсько, Бондаренсько, § 46.

§ 46. В непестливих іменниках, прикметниках та прислівниках звука *н* перед *к* не м'якшимо: Грінчёнко, Шевчёнко, Панасенсько, Івасенсько, Вдовиченсько, коронка, тонко, стрункий і т. ін.; пор. § 45.

§ 47. Способні до м'якшення приголосні (*ð*, *з*, *ж*, *н*, *с*, *т*, *ч*) перед закінченням *-ба* та *-ко* м'якшаться: ходьба, різьба, грізьба, хвальба, стрільба, ганьба, кісъба, просъба, боротьба, клятьба; дядько, батько. Інші приголосні перед *-ба* та *-ко* не м'якшаться: журба, плавба, сівба, учба, служба, сірко, бровко.

31. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 51.

При зміні цих слів ѣ залишається по всіх відмінках: просьбі, в боротьбі. Так само ѣ залишається по всіх відмінках у тих словах, що мають губну *b*, *n*, *v*, *m* перед кінцевим голосним: на письмі, Кузьмі. Пор. § 45.

§ 48. Коли ѣ є в основній формі, то він полішається й по всіх інших формах при словозміні: редька — редъці, письмо — на письмі, кицька — кицъці і т. ін.; пор. § 45. 47.

§ 49. В давальнім та місцевім відмінках однини від слів на *-ка* та *-це* звука *и* і інших перед закінченням *-ци* не м'якшимо чи м'якшимо в залежності від основної форми (пор. § 42 і 45, хоч вимовляємо все м'яко): хатинці, на сосонці, головоньці, сирітоньці, на сонці, у віконці, жменьці, рученьці, Олюньці, Зіньці, Прісьці, Фесьці. Див. § 51.

§ 50. 1. В закінченні *-ство*, *-щество* не пишемо ѣ по *с* та *ц*: панство, людство, беззаконство, парубоцтво, бурсацтво, ловецтво, молодецтво, козацтво, ткацтво; пор. § 43.

2. Тієї приголосної, що стоїть перед закінченням *-ство*, на письмі не м'якшимо (хоч вимовляємо м'яко): панство, братство, людство.

3. Але звука *л* перед *-ство* м'якшимо: посолство, гуцульство. Пор. § 42. 43.

§ 51. Приголосний *и* та інші приголосні перед колись м'якими звуками шелесними (*ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *дж*) і свистовими (*з*, *и*, *с*, *ձ*) вимовляються м'яко, але ѣ по них не ставимо (за § 42): менший, інший, кінчик, скінчу, панщина, ганчірка,

§ 52. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. 32.

віншувати, сонце, денце, віконце, на місці, по-свідчення, ганджа, бряжчати, братчик, безбатченко, Пинчук, Чайчёнко. Див. § 45. 54.

Тільки по звуку *л* у цім випадку ставимо ѣ: пальчик, бувальщина, більший, видельце, на сальці.

§ 52. У групі *лч*, що походить із *лк*, не пишемо ѣ по *л*: горілчаний, галченя, спілчанин, Наталичин, рибалчин, рибалченко і т. ін.

§ 53. У речівникових закінченнях *-ально*, *-ильно* не ставимо ѣ по *л*: грабільно, держално, засту-пільно, заткально і т. ін. Але в віддієслівних прикметниках та іменниках на *-льний*, *-льник* (уважаються тільки в активному значенні) завжди пишеться ѣ: відповіdalnyj, навчальний, сапальник, читальник, годувальник, в'язальник і т. ін.; пор. § 43а. 227¹.

§ 54. Шелесні звуки *ж*, *ч*, *ш*, *щ* та *р* вдавнину були м'якими, але тепер в літературній мові на кінці слова вони цілком уже потвердли, тим то по них не пишемо ѣ: подорож, ніч, піч, річ, не муч, пригорщ, лиш, тепер, Харків, не вір, цар, кобзар; пишемо чи, а не чї (але: двічі, тричі). Див. §§ 30. 31. 33. 199. 228. 68. Так само зовсім потвердли й губні *b*, *n*, *v*, *m*, і ѣ по них ніколи не ставиться. Ствердли й дз та дж: дзвонити, дзеркало, джерело, їдж — їж і т. ін.; через літературну традицію м'яке жд (а не дж) позісталося в слові вождь, і тому: вождя, вожді, вождям, вождями (а не: вожд, вожда).

Але в середині слова *р* може бути й м'яким: трьох, четырьох, буряк, вітряк, крюк (цвях) — крук (птах), задріпаний і задріпаний, рябий,

33. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 56.

рядок, рядно, рясний, ряст, рятувати і т. ін.; пишемо: рамки — рамці, а не рямці, границя, а не границя, § 36⁴. 68.

Російські географічні назви жіночого роду пишемо з -ъ на кінці й по цих приголосних: Кемъ, Керчъ, Объ, Пермъ, Твѣрь і т. ін., хоч їх часто пишуть і без ъ.

§ 55. 1. Звуки *κ*, *ч*, *цъ* перед *с* зливаються з ним в *щ*, звуки *x*, *w*, *c* — в *с*, звуки *ι*, *ж*, *з* — в *з*, а тому пишемо: козак — козацький, козацтво, грецький, кременчуцький, прилуцький, Галич — галицький, ткацький, молодець — молодецький, молодецтво, волох — волоський, чех — чеський, товариш — товариство, перс — перський, Прага — празький, ризький, убозство, запорізький, Париж — паризький, француз — французький і т. ін.

2. Інші приголосні, напр. *д*, *т*, *б* й ін., позістаються перед *с*: людський, людство, брат — братський, братство, багатство, студентський, сирітство, бабський і т. ін., але: міський.

3. Рідко вживані чужоземні слова, головно назви географічні, зовсім не зміняють своїх *л*, *и*, *к*, *х*, *ж*, *з*, *щ*, *с* перед *-ський*: виборгський, вінніпегський, шахський, калішський, цюріхський.

Іншими словами: а) Закінчення *-что*, *-цъкий* мають слова з пнем на *к*, *ч*, *цъ*. б) Закінчення *-что*, *-зыкий* мають слова з пнем на *и*, *ж*, *з*. в) Закінчення *-ство*, *-ський* мають слова з пнем на *с*, *х*, *щ*. г) Усі інші пні зберігають свою приголосну перед *-ство*, *-ський*. Пор. § 43. 269.

§ 56. Звуки *к* і *ч* перед *ч* змінюються на *щ*,

§ 57. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. 34.

звуки *x* і *c* — на *и* (і замість *и*, *и* пишемо *и*), звуки *ї* і *з* — на *ж*, напр.: турок — Туреччина, гайдамак — гайдамаччина, Хмельниччина, кріпаччина, німець — Німеччина, волох — Волошина, пісок — піщина, ліс — ліщина, Полісся — поліщук, показати — покажчик, брязкати — бряжчати і т. ін.

Звуки *d* і *t* перед *и* не змінюються: Шведчина, тітчина, невістчин і т. ін.

Коли назва місцевини походить від основи родового множини, то приголосна перед -ина не подвоюється: Буков-ина, Верхов-ина, Погор-ина, галиця — галиць — галич — Галич — Галич-ина, У-край-іна.

§ 57. Приголосні *ж*, *и*, *и*, *t* перед *и* пишемо не змінно (хоч при вимові їх уподібнюємо): запорожці, дочці, отці, ющі, квітці і т. ін.

§ 58. Українська мова не терпить немилозвучного збігу приголосних. В сполученнях *здн*, *ждн*, *сти* зубні звуки *d* і *t* зникають перед *и*: празник, пізно, борозна; кожний, тижня; пісний, чесний, почесний, учасник, облесний, капосний, напасник, пропасниця, водохресний, перехресний, персня, ненависний, корисний, совісний, первісний, звісний, вісник (а не: вістник), існувати (а не: істнувати), власник, хресний і т. п.; але шістнадцять.

§ 59. У сполученні *сли* зникає звук *l*: масний (масло), масниці, навмисне (мислі), умисний і т. ін.; сонце.

§ 59a. В українській мові звук *ї*, коли знаходиться перед голосним, частенько переходить

35. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. § 62.

на м'яке *н*, наприклад давнє яти дає в нас няти (пор. обняти, приняти, очуяти, прочуятися, наняти й т. ін.), нюхати (старе ухати), манячити й маячти, подінутися, соняшний і сояшний, соняшник і сояшник і т. ін. Давні: у его, через їх, на его й т. ін. дали (за § 31) у нього, через них, на нього й т. ін.

В живій мові чуємо: наспіну, поспіну, припняв, піт проньмав, ламнить; літературне: наспіо, поспіо, прип'яв, піт проймав, ломить. А то буває *й* замість м'якого *н*: сонейко, кумойка, зятейко, малейка, долейка, хорошейко й т. ін. Див. ще § 37. — Зазначене тут *н* може бути й остатком давніх носових звуків.

§ 60. У сполученні *стл* зникає звук *т*: зависливий, жалісливий, розіслати (розстелю), щасливий і т. ін.; але: кістлявий, пестливий (інакше викликали б інше розуміння: кіслявий, песливий).

§ 61. Корінні глухі приголосні перед дзвінкими й дзвінкі перед глухими на письмі зберігаються (а в вимові уподібнюються, § 41): боротьба, великдень, молотьба, отже, просьба, вогкий, дігтяр, жердка, кігті, легкий, нігті, зідхнути, зідхання, надхнути, надхнений і т. ін.

§ 62. Частіше пишемо сполучення *чи*: безпечний, ячний, необачний, Сагайдачний, пшеничний, конечний, безконечний, місячний, місячник, помічний, помічник, яєчний, вічний, начинний, зручний, влучний, вдячний,

Тільки в оцих словах пишемо *шн*: мірошник, рушник, рушниця, соняшний, соняшник і сояшник, сердешний, сінешній, яєшня. У прислівни-

§ 62a. ФОНЕТИКА: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. 36.

кових прикметниках пишемо тільки *-шній*: торік — торішній, вранці — вранішній, тутешній і т. ін., § 128.

Часом розрізняють: сердечна (і серцева) хвороба, але сердешна приятелька.

§ 62a. Пишемо сполучення *шт* (а не *чт*): пошта, поштар, поштарський, поштарювати, поштовий, за § 263, і т. ін., але: чтець, чтити, по-чтивий.

§ 63. Подвоюватись (здовжуватись) приголосний звук може тільки тоді, коли він знаходиться між голосними, або з початку слова чи складу: Хмельниччина, козаччина, Німеччина, Туреччина, Словаччина, буденний, кінний, кіннота, віконниця, годинник, письменник; ссати, ззути, вводити, лляти; зілля, життя, насіння, суддя, колосся, ніччу. Пишемо священик (за § 227⁴. 141), але традиційне — священник. Пишемо Ганна, Ганнуся (а не Гануся).

Пор. Варити — варений — вареник, любити — люблений — улюбленик, товтки — товчений — товченик, тому й святити — свяченій — священник.

На кінці слова, а також коли перед ним або по нім іде якийсь інший приголосний, приголосний не подвоюється: смертю, милосердя, оповідань і т. п. Див. §§ 89. 99³.

Ніколи не подвоюються звуки губні: *b*, *n*, *v*, *m*, *f*, задньопіднебінні: *z*, *k*, *x*, а також звуки *p* і *щ*, § 99². Буква *щ* є *щч*, і тому не подвоюється.

37. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. § 65.

II.

МОРФОЛОГІЯ.

ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

1. Іменники.

1. Чоловічий рід.

§ 64. Відміна ім'янників чоловічого роду буває: 1. Тверда — коли слово закінчується на твердий приголосний звук, або на -о, -а. 2. М'яка — коли слово закінчується на -в, -ї, -ар, -ир, -ю, -я. 3. Мішана — з закінченням на шелесний -ж, -ч, -ш, -щ (§ 69) і на -яр (§ 68).

§ 65. Слова з закінченням -ець, -енъ, -ель, -елъ, -сел, -тер, -ок, -отъ (давні -ъць, -ънь, -ъль, -ълъ, -слъ, -ъкъ, -ъть) у всіх відмінках гублять своє е, о: кінця, двірцем (але: вітрець, гостéць, мокрець і мудрець не гублять е: вітреця, гостеца, мокреця — мокрецю, мудреци), блазня, журавлем, соплі (але слова: вексель, Мендель і Ревель не гублять е: векселя, Менделем, Ревеля; від гицель — гицеля й гицля), вірла й орла, коромислом, міністрові, кілки, віхтя і т. ін. Пор. § 23.

У словах рот, мох, лоб, воша, лев і льон, при відміні їх *о*, *е* (давні *ъ*, *ь*) не випадають: з рота, мохом, на лобі, вошею, левом, льону; так само: лід — льоду, часом: сону, соном (сну, сном). Пор. § 19.

§ 66. У колишніх словах на *-пись* кінцева приголосна *-сь* ствердла, тим то всі ці слова вже віддавна загубили свій давній жіночий рід і стали словами чоловічого роду: той випис, добрий допис, життєпис, запис, літопис, опис, правопис, рукопис, скоропис, часопис і т. ін.; змінюються як слова твердої відміни: з літопису, літописові, літописом, в літопису й т. д.

§ 67. Слова на *-ець* мають на кінці *ъ*: посланець, горобець, молодець. При відміні слів **на** *-ець* не треба писати *ъ* перед *и*: посланця, на кінці, отця, молодцю. Але коли в таких словах перед *и* стоїть звук *л*, тоді *ъ* треба писати: пальця, смальцю, з закальцем. Див. § 42.

§ 68. Слова на *-р* чоловічого роду бувають трьох відмін:

	<i>1. М'яка:</i>	<i>2. Тверда:</i>	<i>3. Мішана:</i>
II. IV.	-ря	-ра	-ра
III.	-реві	-рові	-реві
V.	-рю	-ре	-ре і -ру
VI.	-рем	-ром	-рем
VII.	-рі, -реві	-рі, -рові	-рі, -реві
I. V. мн.	-рі	-ри	-рі
II. IV.	-рів	-рів	-рів
III.	-рям	-рам	-рам
VI.	-рями	-рами	-рами
VII.	-рях	-рах	-рах

39. *ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД.* § 68.

Тут цифрами зазначені відмінки: I — назовний, II — родовий, III — давальний, IV — західний, V — кличний, VI — орудний і VII — місцевий.

1. До м'якої відміни належать слова на наросткове *-ар* (давнє *-арь*) свої запозичені, а саме: аптекар, байкар, бляхар, бондар, бібліотекар, вівтар, вівчар, владар, володар, воротар, гаптар, гарбар, грабар, ганчар, господар, дзвонар, дикар, димар, друкар, дукар, жнивар, звіздар, злидар, знахар, золотар, інвентар, каламар, календар, келар, кесар, ключар, книгар, кобзар, кожухар, косар, крамар, кухар, ледар, лимар, линтвар, лихвар, лицар, лікар, ліхтар, ложкар, млинар, нотар, орендар, паламар, пахар, пачкар, пекар, писар, плугатар, поштар, проводар, пролетар, пушкар, рибар, римар, рицар, різьбар, секретар, скотар, слюсар, сницар, сухар, титар, токар, цар, цвінттар, цісар, чагар, чоботар шинкар, штукар, і т. ін. Сюди належать і слова на *-ир* (давнє *-ирь*): багатир, козир, манастир, поводир, проводир, псалтир, пузир, упир, і ін.; слова: лагер, лобур і деякі ін.; див. § 54.

2. Оці слова на *-ар* змінюються за твердою відміною (вони вдавнину не закінчувалися на *-арь*, але на *-арьъ*): амбар, антиквар, архівар, базар, ветеринар, Волосожар, гусар, жандар, кашовар, комісар, куховар, пивовар, пожар, самовар, сахар, семінар, товар, хлібодар, яничар і ін. Наголос у цих словах незмінний, цебто при відміні слова остається на тім самім складі. Сюди належать також слова, що їхнє *-р* корінне: шар, дар, жар, узвар, двір, звір, пир, вир, мир, шнур, мур, щур. До твердої відміни належать і слова на *-ир* та *-ур*: комір, явір, жовнір, тхір,

§ 69. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. 40.

кушнір, дівчур, каптур, качур, стовбур, ящур і ін., а також слова чужого походження на *-ер*, *-ор*: панцер, швагер, доктор, директор, кляштор, губернатор, професор, цензор, посесор і ін., а також чисто чужі слова на *-яр*: бакаляр, вахляр, мадяр, футляр, Абеляр і т. ін. Деякі слова твердої відміни в назовному множині мають ще *-рі* (а не *-ри*), напр.: комар, тягар, хабар, хутр (і хуторі), кнур, снігур, майстер і ін.; так само часом ще: каптурі, посесорі (й кáптури, посéори).

3. Слова, що закінчуються на наголошене *-яр* (назви професій на *-ляр*, *-няр*, *-тяр*) належать до мішаної відміни: біляр, весляр, газетяр, гандляр, голяр, вапняр, вугляр, гусляр, дротяр, дігтяр, каменяр, коминяр, котляр, мальяр, масляр, махляр, повістяр, сідляр, скляр, смоляр, столяр, тесляр, школяр і ін. Коли ж наголос не на кінцевому *-яр*, то такі слова мають давальний на *-ові*, а орудний на *-ом*: стóлярові, стóляром, мùляром.

4. У всіх цих словах на *-р* (колись *-ръ*) на кінці ѣ ніколи не пишемо.

§ 69. Слова мішаної відміни з шелесною *ж*, *ч*, *щ* на кінці відмінюються так само, як і слова твердої відміни, тільки: а) орудний відмінок однини мають на *-ем* (а не на *-ом*): ножем, квачем, кошем, борщем (§ 75), б) давальний мають на *-ові* (а не на *-ові*) і в) назовний множини мають на *-і* (а не на *-и*): ножі, квачі, коші, борщи. § 77².

§ 70. Родовий відмінок однини чол. р. від назов точно визначених речей та понять, а

41. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. § 71.

саме: назов живих істот, осіб та звірят, від назов днів тижня, місяців, мір, ваги та монет, а також від назов здрібнілих іменників та точно окреслених окремих речей, має старе закінчення *-а*, *-я*: батька, Івана, брата; коня, вовка; з понеділка, вівтірка, четверга, січня, травня, червня, липня, серпня, вересня, жовтня, листопада, грудня; гарця, фунта, метра; карбованця, рубля; ліска, столика; плуга, серпа, ножа, відмінка. Слова, імення й прізвища на *-ко* в родовому мають *-ка* (а не *-ки*): батька, Оверка, Шевченка, Бучка, Редька і т. ін.

§ 71. Родовий відмінок ч. р. однині дуже часто має нове закінчення *-у*, *-ю*, а саме: від імен неживих, а також від імен точно не окреслених, уявних (*abstracta*), гуртових, матеріальних (масових), а також від слів, узятих із чужих мов: з переляку, сміху, наріду, розуму, краю, стиду; лісу, снігу, льоду, шовку, піску, попелу, лою, цукру; університету, факту, статуту, процесу, контракту; див. ще § 288. 106.

Одне й те слово часом може мати родовий на *-а* чи на *-у* в залежності від того, чи то точно визначена річ, чи ні, напр.: із цього одного дуба, чавуна (посуд), каменя, кременя, листа, лексикона і т. ін., але: матеріял буде з дубу, чавуну, каменю, кременю, листу, з лексикону не навчишся і т. ін.; а часом у залежності й від наголосу: без стідá, соромá, столá, мостá, дворá — без, до стíду, сорому, столу, мóсту, двóру і т. ін.

Географічні назви чоловічого роду звичайно закінчуються в цьому відмінкові на *-у*, *-ю*: з Парижу, Лондону, Дунаю. Але географічні

назви на *-ець*, *-ин*, *-ів*, *-ов*, *-ель*, *-ень*, *-інь*, *-унь*, *-ч*, *-піль*, *-город*, а також назви зложені та ті, що в родовому відмінкові мають наголос на кінці, закінчуються на *-а*, *-я*: з Липовця, Рогатина, Києва, Саратова, Ковеля, Відня, Солуня, Галича, Перемишля, Севастополя, Новгорода, Кременчука й т. ін.

§ 72. В давальнім відмінку однини в словах ч. р. твердої відміни (§ 64) треба писати закінчення *-ові*, а в словах м'якої та мішаної відміни *-еві* (а не *-ъові*): батькові, пивоварові, коневі, учителеві, гостеві, кобзареві, монастиреві, цареві, коміньяреві, учневі, родичеві, купцеві, молодцеві, паничеві, Василеві, товаришеві; пор. §§ 68, 69, 107, 425. — Слова на *-й* мають закінчення *-еві*: краєві, раеві, гаеві, роеві. — Слова на *-ів*, *-ов* мають закінчення *-у*: Krakovу, Dragomanovу, Пochaеву, Kovalеву, болиголову, острову, рову.

Архаїчного закінчення *-у*, *-ю* в літературній мові вживають тепер рідше (панує *-ові*), головно в словах неживих: столу, телефону, олівцю (також: столові, телефонові, олівцеві) і т. ін.

При двох давальних один може бути й на *-у*: товаришеві Гавришу, учителеві Миколаю і т. ін.

Писати й вимовляти *-ові* в літературній мові не допускається, — це вимова тільки місцева архаїчна.

§ 73. У зناхідному відмінку однини мають закінчення родового *-а*, *-я*: 1) всі іменники ч. р., що означають живі істоти, і 2) дуже часто й ті неживі іменники ч. р., що визначають реально-існуючі точно окреслені речі, що мають у родовім *-а*, а не *-у*: купив олівця, написав листа, зробив воза, повіз плуга, розбив каганця, написав декрета, закінчив університета,

43. *ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД.* § 74.

одержав наказа, беру ножа, несу стола, шию чобота, відморозив пальця, показав язика й т. ін. Але цього ніколи не буває в іменниках ніякого роду, § 108. Див. § 499.

Ця наша форма дуже часта в живій мові, й вирізнює нашу мову від мов російської та польської, що такої форми при речах не знають.

§ 74. Клічний відмінок (лична форма) однини чоловічого роду має такі закінчення:

1. *-e* — для слів твердої й мішаної відміни: брате, Іване, Пилипе, тесляре, газетяре: пор. § 426.

2. *-ю* — для слів м'якої відміни: кónю, учителью, кобзарю, пролетáрю, цáрю, гостю, зятю, князю, Василю, краю, ráю, Анатолíю, Андрíю.

3. *-у* — для тих слів, що мають у закінченні *-i*, *-k*, *-x*, *-ж*, *-ч*, *-ш*, а також для деяких окремих: братíку, конíку, соколíку, голубчику, барвіночку, коніченъку, батьку, синонъку, синку, сину, саду, дому, меду, гріху, діду, свату, духу, тату, мужу, погоничу, товаришу, повістяру (і повістяре).

4. Слови на *-ець* мають клічний відмінок на *-че* і рідше на *-ю*: молодче, хлопче, голубче, зайче й зайцю, злочинцю, переможцю.

5. *-о* для слів чоловічого роду на *-a*: воєводо, старосто, гайдамако, бідолахо, § 88.

6. Звуки *i*, *k*, *x* у клічнім відмінку перед *-e* змінюються на *ж*, *ч*, *ш*: Боже, козáче, ляше (і ляху), Святий Душé (і Духу).

Коли клічне слово зазначене двома іменниками, то обидва мусять бути в клічній формі: Пане Докторе, Пане Полковнику, Пане Професоре!

§ 75. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. 44.

Взоруючись на живу розговірну мову, правопис 1945 року допускає такі винятки, — можна вживати форми називного відмінка замість кіличного: 1) У прізвищах прикметникового походження: Іванів, Пушкін! 2) Взагалі в прізвищах: товаришу Федорчук, друже Максименко.

Наголос у цьому відмінкові не падає на кінець слова, але переходить на передостанню голосну: Василь — Василя — мій Васілью, цáрю, кóню, стóле й т. ін.

§ 75. В словах чоловічого й ніякого роду в оруднім відмінку однини в твердій відміні треба писати (й вимовляти) *-ом*, а в м'якій і мішаній *-ем* (а не *-ъом*): столом, тягаром, комісаром; конем, полем, Василем, ножем, мечем, ковшем, борщем, гостем, кравцем, учителем, учнем, царем, друкарем, кобзарем, Петровичем, пор. § 37.

Слова на *-ї* мають закінчення *-ем* (а не *-йом*): краєм, раєм, гаєм, роєм, колієм, покоєм, трамваєм. Пор. § 427.

Географічні назви на *-ів* вважаються за іменники, тому мають орудний на *-ом*: під Краковом, під Львовом і т. ін. Див. § 149.

§ 76. 1. **Місце́вий** однини ч. р. (головно у слів безнаросткових) закінчується на *-і*: на столі, на ножі, на кінці, в царі, на дворі. **Місце́вих** форм на *-и* (на коні) літературна мова тепер зовсім не вживає, § 428.

2. Але у слів на *-ї*, а також у слів, що мають у закінченні *и*, *к*, *х*, *і* в деяких односкладових (наголос на кінцевому *-у*) буває закінчення *-у*, *-ю*: на краю, гаю, в раю, на дубочку, на гніздочку, в батьку, у міху, в снігу, на духу, в страху, сліду,

45. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. § 77.

меду́, степу́, яру́, на льоду́ і т. ін.; пор. § 110.

Багато односкладових слів мають у родовому й місцевому однині одну і ту саму форму на *-у*, але різняться наголосом: у родовому він на початку слова, а в місцевому — на кінці його: з раю́ — в раю́, зо стрáху — в страху́, з мéду — на меду́ й т. ін.

3. По прийменнику *по* звичайно пишемо місцевий на *-у*, *-ю*: по дню, по моху, по Дніпру, по олівцю і т. ін. (це старий давальний).

4. Коли предмет окреслюємо докладно й відрізняємо його від інших, тоді місцевий замість *-у*, *-ю* може мати *-і*, *-ї*: ось у цім склéпі, у цім гáї, рóді, лíсі, бóрі, сáді, на цім саме стáві, тóрзі, на цім мóсті і т. ін., а при неокресленості маємо в закінченні наголошене *-у*: в склepú, в гаю, на роду́, в саду́, ставу́ і т. ін.

5. Часто вживається закінчення давального відмінка *-ові* замість місцевого, головно в назвах живих істот, рідше в неживих: при коникові, на товаришеві, на братові, на батькові, у рухові. Пор. § 110. 151.

§ 77. Н а з о в н ی й відмінок множині чоловічого роду має такі закінчення:

1. *-и* — для слів твердої відміни: воли, вовки, пороги, вороги, духи, парубки; слова на *-р* твердої відміни (§ 68², з наголосом частіш не на кінці): дирéктори, профéсори.

2. *-і* — для слів м'якої й мішаної відміни: коні, кобзарі, кінці, товариші, ножі, гроши, кущі, паничі; також для слів на *-лр* і ін. (наголос усе на кінці слова): малярі, майстрі, хуторі, див. § 68². 68³.

§ 78. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. 46.

3. -ї — для слів на *й* (або по апострофі): краї, рої, солов'ї.

4. Інколи, поруч звичайного закінчення *-и*, давнє закінчення двоїнї *-а*: поводá і поводý, рукáва і рукавý, ґрунтá і ґрунтý, світá і світý, вýса і вýси, холодá і холодý, вівса і вівсý, хлібá і хлібý, § 119.

5. Слова на *-ин* гублять це *-ин* і мають так само закінчення *-и* (вдавнину було *-е*): селяни, горожани, громадяни, міщани, слов'яни, галичани, татари, болгари, серби, люди.

Вдавнину слова на *-ин* мали в назовному множині *-е*, а в знахідному *-и*. З бігом часу закінчення *-и* вдерлося й до назовного, і вже в Крехівському Апостолі 1560 р. р. маємо: макидонены, сидоняны, тирияны, також люди. З 1927 р. в нас заведено писати люди.

6. Частого вдавнину закінчення *-ове* літературна мова вже не знає; вона зберегла його в однім слові: панове, часом братове.

7. Подвійні форми: хазяї (чоловік і жінка) і хазяїні (заможні селяни), друзі й други.

8. Назовний множини своїм наголосом звичайно відрізнюється від форми однини, переносячи його на інший склад, напр.: слов'янин — слов'яни, хутíр — хуторі, бáтько — батькý й т. ін. Наголос назовного звичайно позостається у всіх інших відмінках множинї: брат, братá..., але братý, братíв, братам і т. ін.

§ 78. Родовий відмінок множинї чол. р. має такі закінчення:

1. *-ів* — для слів усіх відмін: панів, коменярів, літописів, учителів, ножів.

47. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. § 80.

2. *-ів* — для слів на *-й* (і по апострофі): країв, роїв, слов'їв.

3. *-ей* — тільки для цих слів: кóней, грóшей, гостéй, див. § 107; писати *-ий* замість *ей* у літературній мові тепер не прийнято, § 429.

4. Чиста основа — для слів на *-ин*: селян, татар (і татарів), слов'ян, міщан, галичан, заробітчан і т. ін., але часом маємо тут і *-ів*: болгарів, волохів, сербів, хазяїв (і хазяїнів).

5. Слова чоловічого роду на *-а*, *-я* або мають чистий пень (за § 93¹): старшин, старост, міхонош, п'яниць, або закінчення *-ів*: старостів, суддів, теслів і т. ін.

§ 79. По числівниках слова: день, раз, аршин, чобіт, чоловік у родовому множині можуть мати (крім *-ів*) і свою давню форму — без *-ів*: сім день, п'ять раз, вісім аршин, шість чоловік, пара чобіт (але: разів сто, чоловіків із десять). Слова: чоловік, люди, невольник крім того по всіх числівниках, почавши від 5, частіше мають давню форму назовного двоїни на *-а*: сім чоловіка, сто люда, півчвартаста невольника, § 119.

§ 79а. Давальний множини закінчується у твердій і мішаній відміні на *-ам*, у м'якій на *-ям*: столам, ножам, базарам, малярам, коням, лицарям.

§ 80. Західний відмінок множини чоловічого роду:

1. У назов жivих осіб частіше одинаковий із родовим: люблю козаків, учу своїх синів, шаную батьків.

2. У назов тварин (і неживих речей) однако-

§ 81. ІМЕННИКИ: ЧОЛОВІЧИЙ РІД. 48.

вий із назовнім, як було й удавнину: пасу коні, зловив гуси, поганяю воли, жену корови, роблю вози, § 499а.

§ 81. 1. В оруднім відмінку множини ч. роду тільки ці слова мають закінчення *-ъми* (замість *-ями*): кіньми, гістьмій, людьмій, грішми, чобітмій, жолудьмій; див. § 98. 116.

2. В закінченні орудного відмінку *-ми* на кінці пишемо й вимовляємо *-и* (а не *-ї*): вовками, кіньми.

3. Слово *гріш* має ще й давнє закінчення двоїни *-има*: грошима.

2. Жіночий рід.

§ 82. Відміна йменників жіночого роду буває:

1. Тверда — коли слово закінчується на *-а*: нога, рука.
2. М'яка — коли слово закінчується на *-я*: земля, молодиця.
3. Мішана — коли слово закінчується на *-жа*, *-ча*, *-ша*, *-ща*, *-джа*: сажа, курча, ноша, пуща, ганджа.
4. Приголосна — коли слово закінчується на *-ѣ*, цебто на м'який приголосний звук (*đъ*, *зъ*, *լъ*, *նъ*, *սъ*, *տъ*, *ცъ*), або на звук, що колись був м'яким, а тепер стверд (див. § 54), а саме: на губний *б*, *в*, звук *-р* чи шелесний *ж*, *ч*, *ш*, *щ*: мідь, сіль, міць, кров, подорож, ніч, пригорщ, твар.

§ 83. У словах приголосної відміни давні *о*, *е* в останнім складі назовного відмінку змінюються на *і*: сіль, річ, ніч, піч, міць і т. п.; у всіх дальших відмінках позостається давнє *о*, *е* незмінне: соли, моці, ночі, печі (§ 16). Тільки один

49. ІМЕННИКИ: ЖІНОЧИЙ РІД. § 85.

орудний відмінок однини міняє *o*, *e* на *i*: сіллю, річчу, ніччу, піччу, міццю (бо з давнього солью, ночью), §§ 89.

§ 84. Слова на *-ість* (давнє *-ость*) у всіх дальших відмінках мають *o* (§§ 16. 17): певність — без певності, цій — ці певності, певностей, певностям, певностями, певностях. Тільки один орудний відмінок однини має *-істю*, бо походить з *-остью*: костю, що дає кістю, §§ 17. 89.

Архаїчні форми орудного на *-остю* тепер у літературній мові зовсім не вживаються, пишемо тільки: величністю, докладністю, змінністю, цікавістю й т. ін.

§ 85. Родовий відмінок слів жіночого роду однини має закінчення:

1. *-и* — для всіх слів твердої відміни: ноги, руки, мухи; для деяких груп приголосної відміни, а саме: для всіх слів на *-ть* із попереднім приголосним: певности, радости, вісти, смерти, чверти і т. ін., а також для цих п'ятьох слів: крові, любові, осені, солі, Русі.

За новим правописом 1945 р. всі відмінки слів на *-ість* закінчуються на *-i*: з певності, з радості й т. ін. Також: крові, любові, осені, солі, Русі.

2. *-i* — для всіх слів м'якої, мішаної й приголосної (виключаючи слів на *-ть* по приголосній) відмін: землі, одежі, кручі, ноші, пунці молодиці, молоді, мазі, твані, цілі, Рось-Росі, статі, міці, подорожі, ночі, пригорщі, тварі, матері і т. ін.

3. По голоснім та по апострофі — *-ї*: надії, сім'ї.

§ 86. ІМЕННИКИ: ЖІНОЧИЙ РІД. 50.

§ 86. Давальний та місцевий відмінок однини слів жін. р. всіх відмін закінчуються завжди на *-i* (по голоснім чи апострофі — *-ї*): воді, на горі, в землі, на вербі, молодиці, на солі, на печі, в крові, в тіні, часті, певності, зброї, сім'ї; закінчення *-i*: в певності і т. ін. літературна мова не вживає, як місцевого. Пор. § 232.

Звуки *и*, *ю*, *х* в цих відмінках змінюються відповідно на *з*, *ц*, *с*: нозі, руці, мусі. Пор. § 423.

§ 87. Зناхідний відмінок закінчується на *-у*, *-ю*: воду, землю. Від слова *мати* знахідний *матир* (а не *мати*): Твоя мати (а не: матір) відвідала мою матір. Назовний тільки *мати*, а не *матир*.

У цьому відмінкові наголос дуже часто переходить на корінну голосну, хоч у назовному він на кінцевій: водá, рукá, горá, земля, росá, зоря, але: вóду, róку, góру, róсу, зóрю й т. ін.

§ 88. Клічний відмінок однині ж. р. має такі закінчення:

1. *-о* — для слів твердої відміни: мамо, бабо.

2. *е* (а не *-ъо* і не *-и*), *-е*, — для слів м'якої та приголосної відмін: зéмле, робітнице, дýше, гордосте, круче, пуще, соле, noche, Maríe, зброе; пор. § 31.

3. *-ю* — для слів здрібнілих та пестливих: мамуню, тітуню, Стефцю, Лесю; але Марусю й Марусе.

4. *-и* в слові *мати*.

Так само ї у цьому відмінкові наголос переходить на корінний склад: зéмле, вóдо, róku, góro, зóре, róso й т. ін.

51. ІМЕННИКИ: ЖІНОЧИЙ РІД. § 92.

§ 89. 1. О ру́дни́й відмінок ж. р. у твердій відміні закінчується на -ою, а в м'якій — на -ею (а не: ъю, пор. § 10. 431), -ею: водою, землею, попадею, молодицю, іжею, стелею, душою, кручею, тисячею, пущею, піснею, лялею, вишнею, Марією, сім'єю (пор. § 150).

2. У словах приголосної відміни в оруднім відмінку: а) о та е переходят на і (§ 83); б) приголосна, коли вона не губна і коли стойть між голосними, подвоюється (див. §§ 31. 55. 63); в) на кінці пишемо -ю також і по шелесних: сіллю, ціллю, тінню, міддю, маззю, віссю, міццю, річчю, ніччю, поміччю, любов'ю, кров'ю, матір'ю. Пор. § 22. 431.

3. Коли перед подвоюванням звуком стойть приголосний, то подвоення не буває: вдячністю, кістю, смертю, лагідністю, терпеливістю, прихильністю, жовчю, харчю, § 63. Архаїчних форм: річею, цілею, смертею, нетерпеливостію, помочею і т. ін. літературна мова вже не вживає.

§ 90. Форм орудного відмінка однини ж. р. на -ов, -ев, або на -ої, -еї, як місцевих, літературна мова не вживає: з доброю сестрою (а не з добров сестров чи з доброй сестрой), § 432.

§ 91. В оруднім відмінку однини жіночого р. треба писати -ою (а не -ую): з роботою, з голотою, хатою. Пор. §§ 13. 150.148.

§ 92. Назовній відмінок множини ж. р. має такі закінчення: 1. -и — для слів твердої відміни: гори, руки, ноги, мухи. 2. -и — для слів м'якої, мішаної й приголосної відміни: землі, дині, молодиці, кручі, пущі, ці часті, ці печі.

Наголос цього відмінка звичайно падає на інший склад, ніж був в однині: рукá — руки, бáба — бабíй, головá — голови. Місце наголосу звичайно не міняється по всіх формах множини.

§ 93. Родовий відмінок множиній слів жіночого роду має такі закінчення:

1. Звичайно — чиста основа: рук, мух, бур, задач, баб, хат, груп.

2. Слова на *-я* мають на кінці *-њъ* (а не *и*): пісень, вишень, черешень, кухонь.

3. У словах приголосної відмінні в закінченні родового відмінка множини жіночого роду пишемо *-ей*: дверей, гусей, сіней, ночей, грудей, частей, тіней, відповідей, тварей, повістей, костей, речей, див. § 78; так само: вошей, мишей, свиней і ін.; писати тут *-ий* літературна мова не допускає.

4. Підо впливом слів чоловічого роду не рідке тут живе народне закінчення *-ів*: бабів, хатів, губів, розкошів, підорожів, матерів, мамів, статтей і статтів, постатей і постатів, відповідей і відповідей, тварів і тварей.

5. Слова на *-щи* закінчуються тільки на *-ів*, див. § 122³.

§ 94. В родовому множини давні *о, е* часто змінюються на *і*: бджіл, шкіл, бліх, брів, гір, кіз, кіс, осіб, панчіх, підвід, піл (пола), робіт, ріс і рос (роса), сліз, топіль і тополь, ягід і т. ін., § 16. Але не змінюємо: вод, істот, перепон, печер, постанов, потреб, проб, рож, установ, чеснот.

§ 95. В родовому множини повноголосні форми *-оро-*, *-оло-*, *-ере-* (§ 25) часто зміняють

53. ІМЕННИКИ: ЖІНОЧИЙ РІД. § 96.

свое друге *o*, *e* на *i*: борін, борід, доріг, сторін, корів, сковорід, черід, голів, також і форми зменшенні: доріжок, доріженьок, черідок, корівоньок, сковорідок, голівоньок і головоньок і ін., пор. §§ 23. 115. Але: колод, корон, морок, горож, сорок.

§ 96. В родовім відмінку множини слів жіночого роду часто вставляється *-e* або *-o* (з давніх *ь*, *ъ*) перед останньою приголосною для уникнення немилозвучного збігу двох приголосних у закінченні слова.

1. У родовім відмінку множини слів ж. р., що закінчуються на *-ла*, *-ля*, *-ма*, *-на*, *-ня*, *-ра* і мають перед цим закінченням приголосну, вставляється *e*: мітел, будівель, земель, покрівель, годівель, картопель, голобель, тюрем, форем (частіш — форм), кучем, корчем; серн і серен, весен, попівен, писарівен, королівен, бондарівен, воен; пісень, возовень, лазень, кузень, підпovenь, книгарень, гарбарень, сótéнь, люшень, вишень, черещень; сестер, макітер, ковдер і т. ін.; але: відьом, кухонь і кухень, сосон і сосен, ігор, іскор. Але від слів на *-ни* родовий множини звичайно має закінчення чоловічого роду *-iv*: паннів, ваннів, боннів, Ганнів (але й панн, бонн, ванн, Ганн, проте рідко).

2. В родовому відмінку множини слів, що закінчуються на *-ка* або *-ва* і мають перед цим закінченням приголосну, вставляється *o*: молитов (а не молитв), бритов, лиштов, назов (а не назв), жертвов, дратов, церків, буков, кроков, верстов (але в громадянстві: верств), дрохов, піхов, корогов, пришов, підошов, рибок, тра-

вок, кладок, картопельок, ляльок, доньок, мисок, лайок, цацьок, качок, бляшок, кузьок, дощок; в словах на *-ок*, крім цього, за § 23, корінні *о* чи *е* міняються на *і*: ластівок, ніжок, діжок, різок, бійок, гірок, жінок, двійок і т. ін.

3. В інші сполучення двох приголосних у родовім множині голосного не вставляється: служб, дружб, фарб, барв, прірв, скарг, судорг, кривд, правд, кукс, плакс, такс, лямп, помп, плахт, рахт і т. ін.

§ 97. Ось ці слова на *-и*, що вживаються тільки у множині (§ 123⁶), в давальному відмінку закінчуються на *-ям*: грудям, гусям, дітям, курям, людям, саням, сіням, штанам-штаням. Орудний відмінок ці слова мають на *-ъми*, § 81. 123⁶.

§ 98. О ру́дни́й відмінок множини слів ж. р. приголосної відміни має закінчення:

1. Основне, давнє *-ъми*: грудьмій, сіньми, кістьми, дверми, курми, людьми, саньми; свиньми, див. §§ 81. 116. 123⁶.

2. Нове *-ями*, *-ами*: тінями, вісями, ночами, річами, косами й кісими; слізьмій і слозами.

3. Ніякий рід.

§ 99. Відміна ім'янників ніякого роду буває: 1. Тверда — коли слово закінчується на *-о*, 2. м'яка — на *-е* і *-я* (безнаросткові, давні *-іє*), 3. мішана — на *-же*, *-че*, *-ше*, *-ще*, і 4. приголосна — назви малих істот і речей на *-а*, *-я*, але з наростком *-т*, *-н*.

55. ІМЕННИКИ: НІЯКИЙ РІД. § 101.

§ 99а. Слова ніякого роду на -я (з давнього -їє, -ьє) м'якої відміни:

1. Подвоюють (здовжують) приголосний звук перед -я: життя, сміття, багаття, почуття, заняття, браття, весілля, Поділля, зілля, похмілля, волосся, Порόсся, безладдя, мотузязя, галузязя, звання, оповідання; збіжжя, Запоріжжя, клоччя, безгрішша, див. § 33. 433.

2. Губні звуки *b*, *n*, *v*, *m* і звук *r* у цих випадках не подвоюються і мають апострофа перед -я: безхліб'я, підлоб'я, безголов'я, пір'я, подвір'я, див. § 36.

3. Приголосний звук може подвоюватись тільки тоді, коли він знаходиться між голосними; коли ж перед ним є приголосний, то він не подвоюється: листя, щастя, милосердя, полум'я, див. § 63. 89². 89³.

4. На кінці таких слів пишемо -я (давнє -є): життя, весілля, збіжжя, див. § 33.

Від дієслів на -ати творимо йменники на -ання: читання, писання й т. ін. (а не читання, писання).

§ 100. У слів м'якої відміни по подвоєнім шелеснім звуци *ж*, *ч*, *ш* пишемо -я (а не -а): збіжжя, Запоріжжя, клоччя, обличчя, безгрішша і т. ін.; так само: підзамча, розторжя, ріща і т. ін., див. § 99. Не плутати цих форм із формами приголосної відміни з наростком *t*, що мають на кінці -а (а не -я): лоша, ведмежа, круча, коліща, дитинче, кача, дівча, горща, § 105.

§ 101. У йменниках на -ння пишемо наросток -бва- тільки тоді, коли наголос падає на б, а без наголосу пишемо -увá-, -ювá-, напр.: будóвання, мальóвання, але панує -увáння, -бвúвання: будувáння, друкувáння, царювáння, горювáння, ви-

хóувування, завойóувування і т. ін., пор. § 13. 213.

Часом *-бвання* й *-увáння* відрізняються значенням: *-бвання* визначає наслідок дії: будóвання (будова), мурóвання (мур), мальóвання (малюнок), а *-увáння* само дію: будувáння, мурувáння, малювáння й т. ін.

§ 102. Пишемо *-iння* в віddієслівних іменниках тільки тоді, коли наголос падає на *i*: спасіння, носіння, ходіння, плетіння, сопіння і т. ін.; коли ж наголос падає на інший склад, то пишемо *-ення*: пойснення, повéрнення, похóдження і т. ін., так само значення, а значіння — це карбування, від значити; пишемо: врáження і вражіння, ділення і діління. У словах збірного значення, утворених від іменників, пишемо тільки *-iння*: бобовиння, бурячіння, гарбузиння, жабуриння, картоплиння, квасолиння, ластовиння, павутиння, баговиння й т. ін.

Знáчення — це вартість, значіння — карбування, по-значення. Звичайно пишемо воскресіння, але часте й воскрéсення.

§ 103. Звуки *ð*, *t*, *z*, *c* у дієслівних іменниках на *-ення* завжди зміняються на *дж*, *ч*, *ж*, *ш*: сáдження, вéрчення, лáження, прóшення і т. ін. (нáголос завжди на третьому складі від кінця). Але перед *-iння* такої зміни не буває: садіння, вертіння, лазіння, просіння і т. п. (нáголос на *i*). Пор. § 201¹.

§ 104. Пишемо закінчення *-иво* (а не *-ево*, показує збірне значення): куриво, меливо, печиво, паливо, плетиво, прядиво і т. ін.

57. ІМЕННИКИ: НІЯКИЙ РІД. § 107.

Панує закінчення *-енство*: пérшенство, благословенство, духовéнство, рідше *-инство*: дитíнство. Наголос звичайно не на кінці слова.

Західноукраїнська вимова: духовенство, преосвященство в літературній вимові не прийнята.

§ 105. Слова приголосної відміни н. р. мають *т* у кінці основи, і відмінюються так: I. IV. V: ягня, лоша, II: ягняті, лошаті, III. VII: ягняті, лошаті, VI: ягням, лошам; множина: I. IV. V: ягната, лошата, II: ягнят, лошат, III: ягнятам, лошатам, VI: ягнятами, лошатами, VII: ягнятах, лошатах.

Слово *ім'я* має наросток *ен* і відмінюється так само: I. IV. V: ім'я, II: імени, III. VII: імені, VI: ім'ям; множина: I. IV. V: імена, II: імен, III: іменам, VI: іменами, VII: іменах.

По шелесних звуках у словах цієї відміни (з *-ти* в родовому) на кінці пишемо *-а* (а не *-я*): лоша, індича, курча, горща, княжа, коліща, пор. § 100. 32.

§ 106. Родовий відмінок однини завжди закінчується на *-а*, *-я*: вікна, клочя, поля, ніколи на *-у*, пор. § 71.

§ 107. Давальний відмінок однини н. р. має звичайно закінчення *-у*, *-ю* (а не *-ові*, *-еві*): вікну, серцю, полю, перу, пор. § 72. Тільки назви живих істот на *-ко* часом можуть мати закінчення *-ові*: ягняткові, теляткові, дитяткові, немовляткові й ін., часом: військові, лихові, серцеві, сонцеві, святові і т. ін.

Слова на *-я* по подвоєній шелесній м'якої

відміни закінчуються на *-ю* (а не *-у*): збіжжю, обличчю, Запоріжжю, безгрішшю і т. ін., так само: підзамчю.

Слова приголосної відміни закінчуються на *-и*: теляті, лошаті, імені, див. § 105.

§ 107a. Кличний відмінок завжди однаковий із назовним.

§ 108. Знахідний відмінок слів ніякого роду завжди одинаковий із відмінком назовним, і тим то ніколи не може заступатися відмінком родовим, як то буває в іменниках чоловічого роду, § 73.

§ 109. Слова на *-я* в оруднім відмінку ніякого роду кінчаться на *-ям* (а не *-ем*): життям, горням, по шелесних так само на *-ям*: збіжжям, клоччям, пор. § 33. Слова приголосної відміни по шелесній мають *-ам*: курчам, лошам, дівчам.

§ 110. Місцевий відмінок однини слів ніякого роду.:

1. має звичайно давнє закінчення *і* для всіх відмін: на морі, в серці, в житті, в полі, на вікні, в ягняті, на лошаті, в імені.

2. Тільки слова на *-ко* закінчуються на *-у*: на серденьку, в яечку, на віконечку, пор. § 76; назви живих істот на *-ко* можуть мати ще й закінчення *-ові*: на дитяткові, ягняткові, теляткові.

3. Літературна мова оминає місцевих закінчень *-ю* або *-и* замість *-и*: на серцю, в полю, на місци, треба писати: на серці, в полі, на місці, пор. § 76. 434.

59. *ІМЕННИКИ: НІЯКИЙ РІД.* § 113.

§ 111. Назовний множини закінчується на *-а*, *-я* для всіх відмін: вікна, пера, поля, моря, телята, лошата, імена, обличчя, збіжжя, роздоріжжя, підзамчя і т. ін.; двоїнá: від око — очі, від плече — плечі, уші і вуха, § 117.

В двоскладових словах ніякого роду наголос в однині нерухомий, а в множині він часто переходить на той склад, що в однині без наголосу, й позостається сталим у всій множині: веслó — всі вéсла, слóво — всі словá й т. ін.

§ 112. Родовий відмінок множини ніякого роду звичайно уявляє чистий пень (без закінчення): дерев, ягнят, імен; в останнім закрітім складі *о* чи *е* часто змінюється на *і* (за § 16): слів, пліч, коліс, сіл (село), решіт, кіл (кóло), піль (поле), озір (і озер). Інколи, для милозвучності, вставляється тут *о* або *е*: вікон, весел, кілець, зéрен, відер, багон, сердець (і рідше серць), волóкон, полóтен, пор. § 96. 125.

Підо впливом слів чоловічого роду часом і слова ніякого роду мають у цім відмінку *-ів*: прислів'їв, подвір'їв, морів, вóлів (вóло), місцив (і місцы), полів (і піль), § 78.

Закінчення *-ей* тут рідке: очей, плечей і пліч, ушей і вух, § 93³.

§ 113. Слова на *-я* м'якої відміні з подвоєною шелесною перед ним у родовім відмінку множини закінчується на *-ъ*, а приголосний перед ним не подвоюється (за § 99): оповідань, писань, бажань, століть, занять. Закінчення *-ів* також уживається, але рідше: оповіданнів, бажаннів і т. ін., завжди весіллів.

§ 114. Слова м'якої відміни з подвійною шелесною перед *-я* в родовім множини мають тільки одну шелесну: облич, збіж, роздоріж і т. ін (а часом мають і *-іє*).

§ 115. Деякі повноголосні форми в родово-му множини міняють своє друге *o, e* на *i*: доліт, воріт, § 95.

§ 116. Орудний відмінок множини слів ніякого роду має закінчення:

1. Звичайно *-ами, -ями*: вікнами, серцями.
2. Рідко *-ъми*: ворітьмі, коліньми, колісъми (але й: колінами, колесами), дітьми, крильми, пор. § 81. 98.
3. Старе закінчення двоїни *-ъма*: очима, племчима, ушима (й вухами).

4. Двоїна (*dualis*).

§ 117. Українська мова від глибокої давнини зберегла деякі форми двоїні (двоїного числа) в роді жіночім і ніякім по числівниках дві, обидві, три й чотири в відмінку назовні та західнім. В жіночім роді по цих числівниках пишемо на кінці *-i* (з давнього *-ѣ*, § 27а): дві хаті, обидві коробі, три стіні, чотири вербі.

В ніякім роді так само зберігається давнє закінчення *-i* (в старовину було тут *-ѣ*): дві слобі, обидві вікні, три пері, чотири відрі.

Звуки *и, к, х* перед таким *-i* (з *-ѣ*) в двоїні обов'язково зміняються на *з, ц, с*: дві нозі, обидві руці, три мусі, чотири очі.

61. ІМЕННИКИ: ДВОЇНА. § 120.

Наголос у двійнім числі завжди стародавній, відмінний від наголосу назовного множини, — все на тім складі, як і в родовім однини: дві хати — всі хати, три слóві — всі словá, чотири корóві — всі коровý.

§ 118. Але літературна мова не конче дотримує форм двоїній, — часто заступає їх формами множини: дві хати, три корови, чотири слова (замість живих: дві хаті, три корові, чотири слові); особливо часто форми двоїни заступають множиною в словах на *и*, *к*, *х*: дві книги, три дíрки, чотири мухи (замість живих: дві книзі, три дíрці, чотири мусі). В ніякім роді ще пишуть: двоє відер, троє слів, четверо вікон (замість дві відри, три слові, чотири вікні).

Але двоїна вирізнює нашу мову серед інших слов'янських мов, а тому треба конче вживати цих форм. Правопис 1945 р. відкидає форми двоїни, як архаїчні.

§ 119. Чоловічий рід удавнину мав назовний двоїній на *-a*; українська мова віддавна загубила цю форму, — замінила її на форму множини на *-и*: два сини, три стовпи, чотири столи (не треба писати: два сина, три стовпа, чотири стола і т. ін., — це русизм). Українська мова зберегла тільки декілька слів із формою двоїни на *-a* в назовному-знахідному: вúса, рукáва, два годá, а також: світá, вівса, хлібá, ґрунтá, але ці слова можна писати й з *-и* на кінці, див. § 77. 79.

§ 120. Слова: ворóта, колíна, штанí змінюються так: в о р ó т а — ворít — ворóтам — в о-

§ 121. ІМЕННИКИ: СЛОВА БЕЗ ОДНИНИ. 62.

рітьми — на воротях, коліна — колін — коліням (рідше: колінам) — коліньми — на колінях (рідше: на колінах), штаны — штанів — штаним (рідше: штанам) — штаньмій штанами — в штанях (рідше: в штанах).

Про форму орудного двоїни на *-ма* див. §§ 81. 116. 126⁶.

5. Слови без однини.

§ 121. Українська мова знає багатенько слів, що вживаються тільки у множині, — однини вони не мають (це т. зв. іменники множинні, *pluralia tantum*). Такі слова бувають трьох родів: чоловічого, жіночого й ніякого.

§ 122. Слови чоловічого роду, що не знають однини, звичайно закінчуються на *-и* (тверда зміна) або на *-и* (м'яка зміна).

1. Ось ці слова на *-и* вживаються частіше в множині, родовий відмінок вони мають на *-ів*: баки — баків, байдики, бебехи, бельбухи, Броди, викрутаси, дебати, вильоти, вихиляси, влови, в'язи, гвоздики, дрижаки, жебри, забобони, заїди, зальоти, зашпари, кайдани, лови, лотоки, мандри, м'язи, найми, начоси, обжинки, обійми, окуляри, памороки, патли, позіхи, розигри, сходи, фляки, шаравари, штани.

2. Ось ці слова на *-и* вживаються звичайно у множині, родовий відмінок мають на *-ів* (*-ів*): базі, випорожні, дзигарі, драглі, дріжджі, кліщі, коралі, меблі, ості, парші, теревені, баглаї, але: конопель, граблів і грабель.

63. ІМЕННИКИ: СЛОВА БЕЗ ОДНИИ. § 123.

Слова на *-ці* з попередньою приголосною вживаються в нас звичайно в роді чоловічім, цебто мають у родовім відмінку *-ів* (про слова на *-иці* див. § 123⁵): виступці, галанці, голубці, дверці, кланці, латанці, людці, майорці, манівці, пранці, рамці, сап'янці, сінці (часом і з сінець), шипці.

3. Чимало є в українській мові слів, що закінчуються на *щі* і вживаються тільки в множині. Вони вдавнину були жіночого роду й мали в родовім відмінку закінчення *-ей*; але тепер усі вони стали словами чоловічого роду і в родовому відмінку мають закінчення *-ів*. Ось ці слова (наголос у них звичайно падає на третій склад від кінця): веселощі, Водохрищі (і Водохрища — з Водохриш), гордощі, дуроші, жалоші, заздроші, кислощі, кліщі, ласоші, лестоші, лінощі, любоші, лютоші, милоші, молодоші, мощі, немоші, паxoщі, пестоші, пустоші, радоші, святоші, ситоші, скupoші, солодоші, темноші, теплоші, трудноші, хитроші.

§ 123. Множинні слова жіночого роду найчастіше закінчуються на *-ини*, *-ки*, *-ці* або просто на *-и*; усі вони в родовім відмінку множини мають звичайно чисту основу.

1. Слова, що закінчуються на *-ини*, вживаються тільки у множині; їх родовий відмінок множини має чисту основу (цебто закінчення *-ин*): босини — босин, виводини, виглядини, відвідини, відводини, відносини, замовини, змовини, заручини, запросини, зводини, іменини, кізлинини, кпини, менини, мерлинини, наводини, обставини, оглядини, оточини, похрамини, родини.

§ 123. ІМЕННИКИ: СЛОВА БЕЗ ОДНИНИ. 64.

ни, умовини, хрестини.

2. Так само відмінюються й географічні назви на *-ани*, *-яни*: Бережани — з Бережан, Пере-мишляни — до Перешилян; так само: Глиняни, Нагоряни, Озеряни, Жуляни, Поморяни, Богородчани і т. ін.

3. Множинні слова на *-ки* з попередньою приголосною мають у родовім відмінку мн. числа основу, але з вимогою милозвучності між приголосні на кінці слова вставляється *о* (за § 96²), цебто родовий відмінок їх закінчується на *-ок*. Ось ці слова: вибірки — вибірок, визбірки, викритки, вимочки, висівки, вискрібки, віжки, дітоньки, досвітки, дрібушечки, завидки, залишки, жмурки, зазимки, кулачки, нагідки, обжинки, обкладки, обценінки, переливки, піжмурки, поминки, померки, порічки, посиденьки, посідки, привідки, родзинки, тиски, флячки, шкарпетки.

4. Небагато слів жіночого роду, що вживаються тільки в множині, закінчуються на *-и* або *ї*; в родовім множині вони мають чисту основу: а. Винники — з Винник, крупи — круп і крупів, гони — гін і гонів, мари — мар, проводи — провід і проводів, піхви — піхов, ночви — ночов, Яс, Атен, Черкас, Бендер, Карпат. б. вії — вій, коноплі — конопель, Лубні — Лубень, помії — помий.

5. Чимало є в нашій мові слів жіночого роду, що закінчуються на *-иці*; всі вони множинні; родовий відмінок мають на *-ицъ*: вечерниці, вилиці, дримливиці, м'ясниці, ногавиці, ножиці, нориці, паловниці, сонливиці, суниці, сушениці.

65. ІМЕННИКИ: СЛОВА БЕЗ ОДНИИ. § 125.

6. Небагато слів жіночого роду на *-и*, що вживаються тільки в множині, в родовім відмінку мають давнє закінчення *-ей* (а не *-ий*): груди — грудей, гуси, двері, діти, кури, люди, сани, сіни. У давальнім відмінку ці слова мають *-ям*: грудям, гусям, дверям, дітям, курям, людям, саням, сіням, також: штаням; в оруднім *-ьми*, *-ми*: грудьми, гусьми, дверьми, дітьми, курьми, людьми, саньми, сіньми (§§ 81. 97. 116), або й давнє закінчення двоїни *-има*: грудима й дверима; часто грошима.

Оці слова однини не мають: груди, гуси, двері (а не: грудь, гусь, двер, як у мові російській). Звичайно: гроші, місцеве "гріш" у літературній мові не вживається.

У літературній мові вживаємо: школа, скрипка, малина: ходить до школи, грає на скрипці, свіжа малина (в західноукраїнських говорах за польським впливом: ходить до школ, грає на скрипках, свіжі малини).

§ 124. Географічні назви на *-ці* (їх дуже любили в давній Молдавії, як і назви на *-яни*) звичайно відносимо до жіночого роду, як то було й удавнину, а родовий відмінок вони мають на *-ець*; напр.: Чернівці — з Чернівець, з Сорочинець, з Копичинець, з Панівець, з Кирилівець, з Білиловець і т. ін. Прикметник від цих слів буде на *-ецький*: чернівецький, панівецький і т. ін.

Але на ці слова дуже впливають подібні слова чоловічого роду на *-ці* (див. § 122²), чому часто вживають їх і в роді чоловічім, цебто з закінченням *-ів*: до Чернівців, до Підгайців, Сорочинців і т. ін.

§ 125. Небагато слів ніякого роду не мають

§ 126. ІМЕННИКИ: СЛОВА БЕЗ МНОЖИНІ. 66.

однини ї уживаються тільки у множині; слова ці закінчуються на *-а*, *-я* або на *-ата*, *-ята*. В родовім відмінку вони звичайно мають чисту основу.

1. Слова на *-а*, *-я*: віла — вил, вінця — вінець, ворітця — ворітець, ворота — воріт, дрова — дров, жніва — жнив, жорна — жорен, ясла — ясел, ясна — ясен, устя — уст, козла — козел, § 112.

2. Слова на *-ата*, *-ята* (родовий відмінок у них на *-ат*, *-ят*): бровенята — бровеняти, дверчата, лéщата, ноженята, оченята, рученята, санчата й т. ін.

6. Слова без множини.

§ 126. Слова уявні, а також матеріальні звичайно вживаються тільки в однині, — множини вони не мають, це слова однійнні (*singularia tantum*):

а. Слова уявні на *-ство*, *-ість*, *-ба*, багато слів ніякого роду на *-я*: авторство, радість, боротьба і т. ін., слова ніякого роду як життя, терпіння, тертя, слова як сором і т. п.

б. Слова матеріальні: цегла, вáпна, малина, вовна, бавовна, золото, срібло, мідь, цукор, мука, камінь і т. п.

Усіх подібних слів у множині ліпше не вживати.

Деякі слова жіночого роду на *-ина* не мають форми множини, і заступають їх формами без *-ин*, напр.: зернина — зéрна, зерен, дитина — дíти, дітей, людина — люди, людей.

2. Прикметники.

§ 127. Більшість прикметників закінчуються на *-ий*. Прикметники, що мають перед закінченням задньопіднебінну *ι*, *κ*, *χ*, або шелесну *ж*, *ч*, *ш*, *щ* чи *и*, ще з давнини завжди закінчуються на *-ий*: тугий, м'який, глухий, ворожий, вовчий, солідний, тямущий і т. ін.

§ 128. Українська мова ще з давнини має багато різних прикметників на *-ий*; наголос їх ніколи не падає на кінець слова; сюди належать також усі прислівникові прикметники на *-шний*, § 62.

Ось список прикметників, що в літературній мові закінчуються на *-ний*: безматерній, безматерній, безодній, безпосередній, безпутній, безсторонній, безхатній, близкій, братерній, братній, будній, великодній, верхній, весінній, вечірній, вишній, відсутній, внутрішній, вранішній, всенародній, всесвітній, всьогосвітній, вчорашній, горішній, городній, давній, давнішній, дальній, довголітній, долішній, дольній, домашній, дооколишній, дорожній, досвітній, достатній, дотеперішній, древній, дружній, житній, забутній, завтрашній, задній, завсідній, західній, заміжня, зверхній, злигодній, зовнішній, зятній, їхній, колишній, крайній, кромішній, кутній, літній, літошній, майбутній, малолітній, матерній, міжнародній, могутній, мужній, надвірній, народній, недавній, неділешній, недолітній, не забутній, незаміжня, нелітній, несправжній, не-

сьогосвітній, нещодавній, нижній, нинішній, новітній, обідній, однолітній, односторонній, освітній, осінній, останній, остатній, передній, передобідній, підвортній, пізній, повздовжній, повнолітній, подовжній, подорожній, подружній, поздовжній, пообідній, попередній, порожній, посередній, послідній, посторонній, придорожній, прийдешній, присутній, просвітній, путній, ранішній, ранній, самотній-самітній, середній, сінешній, синій, спідній, справдέшній, справжній, стародавній, старожитній, старосвітній, статній, столітній, сторонній, субітній-суботній, сусідній, сутній, східній, сьогоднішній, сьогорічній, тамошній, теперішній, тодішній, торішній, трикутній, тутешній, хатній, художній, цілосвітній і деякі ін.

Багато з цих прикметників на *-ний* в західноукраїнській мові бренять на *-ний*, див. § 435.

А ось ці прикметники закінчуються на *-ний* (а не на *-ній*): байдужний, безбожний, бездітний, безладний, безпорадний, безробітний, благородний, блакитний, болотний, буденний, величний, відповідний, віковічний, вічний, господарний, дивний, дивовижній, довічний, достотний, заможний, заробітний, згідний, здатний, історичний, істотний, книжний, кожний, кревний, лагідний, майстерний, молочний, нагірний, надприродний, належний, недосяжний, неприродний, отрутний, піvnічний, побожний, поперецьний, прибережний, природний, продажний, рідний, різний, різнопрідний, річний, саморідний, своєрідний, спроможний, старозавітний, статний, сьогобічний, тогобічний, тотожний,

фонетичний і багато ін.; нарідній, просвітній, освітній, судній, сьогорічній, і рідше: нарідний, просвітній, освітній, судній, сьогорічний.

Треба ще сказати, що коли прикметники з наголосом на кінці, то вони мають тільки *-ний*: самітний, забутній, чудній, обхідний, перехідний, статній і т. ін.

Всі віддієслівні прикметники, що не втратили дієслівного відтінку, закінчуються тільки на *-ний*: належній, недосяжний, ударний і т. ін., §§ 201. 202. 213.

Дієприкметники закінчуються тільки на *-ний*, ніколи на *-ий*, § 207¹ і 207⁴. Так само неприслівникові прикметники мають *-шний*, а не *-шній*: сердешній, соняшній.

Прикметники на *-ний* — свої самостійні слова; прикметники ж, утворені від недавнопозначеніх чужих іменників, закінчуються тільки на *-ний*: абсолютний, абсурдний, активний, анонімний, буферний і т. ін., § 284б.

Закінчення *-ний* можуть мати звичайно тільки якісні та присвійні прикметники, а матеріальні мають тільки *-ний*: дерев'яний, срібний і т. ін.

§ 129. Поза прикметниками на *-ний* мало є інших на *-ий*: безкрайй, довговій, короткоший, буйй, козій, орлій, песій.

§ 130. Прізвища осіб, як прикметники, закінчуються на *-ий* (а не на *-ий*): Котляревський, Старицький, Смотрицький, і відмінюються як прикметники. Російські прізвища на *-ой*, *-ий* відмінюються як прикметники, див. § 295. Хрес-

ні ймення, як іменники, закінчуються на *-ий* (а не на *-ий*): Антоній, Теодосій, Діонісій, Димитрій і т. ін., і відміняються як іменники: Антонія, Антонієм, Антонієві і т. д. Пор. § 274⁵. 295.

§ 131. В мові поетичній можуть бути по-двійні якісні прикметникові форми — короткі або повні — в таких відмінках: а) в назовному однини всіх трьох родів, б) у знахідному однини жіночого роду, і в) в назовному множині: певний — певен, певна — певная, певне — певне, певну — певную, певні — певнії. Див. §§ 132. 181. 182.

§ 132. Ось ці прикметники, поруч із повним закінченням на *-ий*, уживаються в назовному однини чоловічого роду також у скороченій формі: варт, винен, годен, готов, ладен, певен, повен, повинен, рад; рідше можуть бути скроченими також: велик, дивен, дрібен, жив, здоров, молод, недуж, немощен, стар, щаслив, ясен і деякі інші. Див. §§ 131. 181. 182. 501.

§ 133. Закінчення *-есенький* визначає щось просто мале, а закінчення *-ісінъкий* визначає найвищий ступінь прикмети — щось зовсім мале, або дуже мале: чорнесенький — просто чорненький, чорнісінъкий — дуже, зовсім чорний.

§ 134. Слова на *-льний*: вирішальний, дробильний і т. ін., що походять від дієслів, це форми прикметникові, але ще з сильним дієслівним забарвленням. Такі самі й форми на *-ний*, *-кий*, *-ливий*: виховний, ламкий, мінливий. Див. про них докладніше § 227¹.

§ 135. Назви по батькові — це стародавні наші форми, які завжди закінчуються на *-ович*: Ігорович, Петрівич, Васильович, Олексійович, Олександрівич, Іванович, Сергійович; також: Якович і Яковлевич, Ільївич, Лукович, Савович, Хомович, Микитович і т. ін. Наголос у цих словах позостається на тім же складі, як і в іменниках; але в прізвищах на *-бич*, *-евич*, *-евич* наголос завжди на передостаннім складі: Баранович, Олександрівич, Іванович і т. ін.

Відмінюються ці назви так: Івановича, -чу, Івановичу!, -чем, цебто за відміною іменниковою.

Називатися й по батькові — це наша стародавня звичка, наприклад з Літописей бачимо, що наши князі завжди звалися й по батькові: Ігор Святославович, Володимир Глібович і т. ін. Люди звичайні вдавнину по-батькові назви не мали, а пізніш мали її на *-ов*, а назви на *-ович* мали тільки видатніші особи.

§ 136. Жіночі назви по батькові завжди закінчуються на *-івна* (а не на *-овна*): Василівна, Данилівна, Петрівна, Іванівна, Іллівна, Яківна й Яковлівна й т. ін.

Відміна: Петрівна, -рівни й *-вної*, Петрівні й *-вній*, *-вну*, Петрівно! Петрівною.

§ 137. У присвійних прикметниках закінчення *-ів* може бути тільки в закритім складі (§ 16), у складі ж відкритім буде *-ова* чи *-ева* (по м'яких пнях): Петрів — Петрова, Ковалів — Ковалева, Гриців — Грицева, Василів — Василева і т. ін.; так само: Канів — Канева, Почаїв — Почаєва, Київ — Києва, Могилів — Могилева, Рогачів — Рогачева і т. ін; див. § 16. 295а².

§ 138. Від іменників м'якої відміни (§ 64. 82), коли наголос падає на передостанній склад, походять прикметники на *-éвий*: борщéвий, аркушéвий, огнéвий, вишнéвий, смушéвий, тижнéвий, грушéвий, Василéвий, сажнéвий, дешéвий, місцéвий, рожéвий, жовтнéвий, королéвий, почуттéвий, парчéвий і т. ін.

Коли ж наголос падає на кінцевий склад, тоді пишемо *-овий*: гайовий, польовий, вольовий, лойовий, бойовий, крайовий, районний, хрящовий, дощовий і т. ін.

Часом слово має обидві формі: грошéвий і грошовий, життéвий і життьовий, речéвий — речовий, хвилéвий — хвильовий; пор. § 31.

§ 139. Присвійні прикметники на *-ин*, *-ий* пишуться, щодо ь, так само, як і слово, що від нього повстали: донька — доньчин, Параска — Парасчин, мотузка — мотузчин, кицька — кицчин, дідько — дідъчий. Пор. §§ 45. 48. 55. Перед цим *-ин* корінні *и*, *к*, *х* змінюються на *ж*, *ч*, *ш*: Ольга — Ольжин, доччин, свашин і т. п. Але *ц* перед таким *-ин* не змінюється: перепеличин, молодицин, лисицин.

§ 140. Від іменників жіночого роду на *-я* творяться присвійні прикметники на *-ин* (а не на *-ин*): Леся — Лесин, Зоя — Зосин, Теклин, Настин, Галин, Марусин, Наталин, нянин, зозуля — зозулин, оглобля — оглоблин. Тільки по голосних та по апострофі пишемо *-їн*: Софїїн, Марїїн — Мар'їн. Див. § 295а⁷.

§ 141. У наростку *-éннij*, що визначає збільшення прикмети, пишемо два *н*: здоровéн-

ний, силéнний, старéнний, числéнний, важéнний і т. ін.

Два *и* пишемо й у тих прикметниках, що по-встали з дієприкметників і ще ясно задержують ознаку дії: незмíрений — що зміряти не можна, невблагáний і т. ін.; коли ж такі прикметники втратили ознаку дії, тоді в них *и* не подвоюємо: варéний, печéний, смажéний, скажéний, свячéний (а дієприкметники: вárений, пéчений, смáжений, скáжений, свáчений). Докладніше див. § 227⁴. Пор. § 202.

§ 142. У прикметниках на *-ний*, *-ній*, утворених від пнів, що закінчуються на *и*, пишемо два *и*: вікно — вікónний, сон — сонний, письмénний, осіnníй, весіnníй і т. п.

§ 143. Пишемо *-уватий*: рудувáтий, дурнуватий, придúркуватий і т. ін., рідше *-óватий* (коли наголос падає на *о*): плискóватий.

§ 143а. Не часте закінчення *-ющий*, *-ющий* у якісних прикметниках визначає збільшення прикметникової сили, напр.: багатю́щий — дуже ба-гатий, злóющий — дуже злýй, важню́щий, тов-стю́щий, видю́щий, болю́щий, бачу́щий, зави-дúщий, мовчúщий і т. ін.

§ 144. Українські географічні прикметникові назви міст, містечок, сіл, станцій закінчуються на *-e*, *-ське*, *-цьке*, *-ове*, *-еве*, *-ине*, *-ова*, *-ева*, *-ина* (російські: *-о*, *-ск*, *-цк*, *-ово*, *-ево*, *-ино*): Гадяче, Луцьке, Рівне, Артемівське, Волочиське, Дніпропетрівське, Пинське, Слов'янське, Печерське, Здолбунове, Лозова, Луганське і т. ін. (а

не зросійська: Гадяч, Луцьк, Рівно, Артем'ївск, Волочиск, Слав'янск, Пинск, Лозовая).

Відміняються ці назви як прикметники: з Волочиського, до Гадячого, Рівного, Луцького, Лозової і т. д.

Російські назви пишемо на *-ськ*: Красноярськ, Омськ, Іркутськ, Курськ і т. ін.; так само й польські: Конськ, взагалі слов'янські: Липськ (Ляйпциг). Не слов'янські назви мають *-ск*: Дамаск.

По-українському пишемо: Бердянка, Вóвча, Кýп'янка, а не рос. Бердянськ, Вовчанськ, Куп'янськ, § 295а⁴.

§ 145. При відміні прикметників на *-ий* у закінченні орудного однини, а також родового, давального, орудного й місцевого множини треба писати *и*, а при відміні прикметників на *-ний* треба писати скрізь *і*: гíркий — гíрким, гíрких, гíркими; синíй — синíм, синíх, синíми. Див. § 154.

§ 146. В родовім відмінку однини в прикметниках на *-ий* треба писати закінчення *-ого*, а в прикметниках на *-ний* — закінчення *-нього*: доброго, синього. Закінчення жіночого роду *-ої* (ніколи *-ої*): доброї, синьої.

§ 147. В давальному відмінкові однини звичайне закінчення *-ому*, *-ъому*: доброму, синьому. З бігом часу закінчення давального відмінка *-ому*, *-ъому* стало сильно вриватися до відмінка місцевого, заступаючи його *-ім*: в доброму, в синьому.

В давальнім та місцевім відмінках однини

прикметників жіночого роду треба писати закінчення *-ій* (з давнього *-ой* або *-ей* за § 16): добрій сестрі, в синій хустці, див. § 154. Опускати кінцеве *-й* у цих відмінках (напр.: на гарячі печі), як то вимовляється в багатьох місцевостях, у літературній мові не прийнято.

§ 148. Знахідний відмінок прикметників жіночого роду в однині звичайно має коротку форму на *-у*, *-ю*: добру, синю, а в повній формі закінчується на *-ую*, *-юю* (а не *-ою*, *-ею*), а орудний завжди на *-ою*: тяжкою працею здобув собі добрую славу. Пор. §§ 13. 91. 150.

§ 149. Прізвища осіб на *-ів* в оруднім відмінку однини закінчуються, як прикметники, на *-им* (а не *-ом*): з Петровим, з Королевим, з Луцевим, з Глібовим.

Географічні назви на *-ів* у цім відмінку закінчуються, як іменники, на *-ом* (а не на *-им*): за Києвом, над Krakovom, Харковом, підо Львовом, див. § 295a².

Прізвища осіб на *-ин*, *-їн* відмінюються як іменники, тому їх орудний кінчиться на *-ом* (а не на *-им*): з Панчишином, з Княжнином, зо Стєцишином, § 295a³.

Правопис 1929 р. розрізняє прізвища осіб на *-ів* від прізвищ на *-ін*. Але правопис 1945 р. не розрізняє їх (як не розрізняє їх і мова російська) і подає: з Гаршиним.

§ 150. Орудний відмінок прикметників жіночого роду закінчується на *-ою* і по шелесних звуках: гожою, пекучою, хорошою, пропащою (а в іменниках жіночого роду на *-ею*: хорошою рожею, § 89¹).

§ 151. Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого та ніякого роду закінчується на *-им* (а не на *-им*, бо з давнього **-омъ** чи **-емъ** або **-ъмъ**, за § 16. 27а): в тихім Дунаї, в густім лісі, в чистім полі, див. § 154.

Дуже часто в цім випадку вживається закінчення давального відмінка: в тихому Дунаю, в густому лісі, в чистому полі, пор. § 76. 110.

Форма на *-ому* надзвичайно шириться в нашій мові, і її не треба оминати. Часом письменники вживають обидвох форм навіть ув одному реченні, напр.: Най Єгова собі там гrimить на скалистім Синаю, — нам Ваал дасть багатства і власті у великому краю (Франко).

Київський правопис 1945 р. узаконює *-ому* і для місцевого відмінка: на зеленому, в доброму й т. ін., але допускає й *-им*: в добрім.

§ 152. У прикметниках на *-ий* треба розрізняти в однині в чоловічому роді: 1) орудний відмінок на *-им*: добрим, і 2) місцевий на *-им*: в добрім. Пор. § 178.

§ 153. В назовнім відмінку множини прикметників усіх родів пишемо на кінці *-и*: золоті, старі, густі, давні, див. § 154. Повна форма в цім відмінку має закінчення *-ї* (а не архаїчне *-її*): золотії, старії, густії, давнії. Прізвища осіб на *-ів*, *-їв* закінчуються на *-и* (а не на *-ї*): Петрови, Глібови, як іменники.

§ 154. У закінченнях прикметників на *-ий* завжди пишемо *и* (§ 145). Букву *i* пишемо тільки в оцих формах прикметників:

1. У місцевім відмінку однини всіх родів (з давнього **-омъ**, **-ой** за § 16): на озері розкішнім, у чистій воді, див. §§ 147. 151. 152.

2. В давальнім відмінку однини жіночого роду (з давнього **-ой**, за § 16): добрій матері, див. § 147.

3. В назовнім відмінку множини всіх родів: невеселі, сумні мої щирі пісні, див. § 153.

4. У прикметниках на **-ий** у всіх формах пишемо *i* (а не *u*): давній, давнім, давні, давніх, давніми, див. § 145. 128.

§ 155. Вищий ступінь твориться додаванням до прикметникового кореня закінчення **-ший** або **-иши**: слабший, старший, скоріший, інший, менший, тонший, молодший, дрібніший, жорстокіший, гіркіший.

Закінчення місцевого **-иши** та архаїчного **-иши** літературна мова не вживає. Уживаємо тільки скоріший, а не місцеве скорший.

Для збільшення сили цього ступеня часом уживаємо слів *далеко*, *багато*, *куди*, *значно* й ін.: далеко слабший, багато тонший, куди ліпший, значно гірший. Пор. § 436.

§ 156. У вищому ступені прикметників із коренем на *з*, *с* сполучення *зш* (кінцевий кореня *й* початковий від **-ший**) змінюється на *жч*, а *сш* — на *щ*, напр.: вузький — вужчий, низький — нижчий, високий — вищий, красний — крацій, близький — ближчий і т. ін. Усі інші приголосні перед **-ший** не змінюються: легший, молодший, м'якший, солодший, коротший, швидший, менший і т. ін. Форм: інчий, менчий, со-

лодчий, швидчий, тончий, молодчий і т. п. літературна мова не вживає, як місцевих.

§ 157. Форми, що повстають від другого ступеня, зберігають і його правопис, напр. прислівники: вужче, краще, скоріше, дорожче, дієслова: нижчати, вищати, коротшати і т. ін.

§ 158. Приставка *най-* для утворення найвищого ступеня додається до другого ступеня (а не до первого): найгустіший, найтонший, найвищий, найгіркіший. Див. § 437.

§ 159. Частки *як-* та *що-* приєднуються до найвищого ступеня для збільшення його сили й пишуться разом із ним: якнайкрачий, щонайнайвищий. Так само вкупі з прикметником пишеться *за-*, що визначає збільшення якості прикметника: задобрий, задалекий, § 246. 438.

§ 160. Треба відрізняти приставку *пре-* від *при-*: приставка *пре-*, приставлена до прикметника, творить вищий ступінь якості: прехороший, предобрий, прегарний; часом у йменниках: пречудо. А *при-* — це звичайна приставка: приходити, присуд, принаймні. У прикметників на *-уватий* може бути *при-*: пристаркуватий, придуркуватий, пришелепуватий.

3. Числівники.

§ 161. Числівники кількісні пишемо так: один, одна, одне (і одно), два, дві, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять,

п'ятнáдцять, шістнáдцять, сімнáдцять, вісімнáдцять, дев'ятнáдцять, двáдцять, тридцять, сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'ятдесят (і дев'янóсто), кільканáдцять, стонáдцять, кількадесят, двісті (давнє дъвъстъ), триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ято, тисяча (жіночого роду). Місцевих форм: оден, одинайцять, двіста, тисяч ч. р. літературна мова не вживаває, § 439. Числівники 15, 16, 19, 50, 60, 90, 500, 600 і 900 пишуться без ь в середині по т, бо в них це т твердне під впливом дального твердого складу.

Рядові числівники: перший, другий, третій, шостий (за § 10), сьомий (за § 10), восьмий, дев'ятий, одинадцятий, дванадцятий, двадцятий, дев'ятдесятити, сόтий, двосотий, трисотий, тисячний. Місцевих форм: первший, третій, шестий, семий, осьмий, одинайцятий і т. ін. літературна мова не вживаває.

Давні єдинъ та єдинъ послідовно дали в нас форми один та оден. Літературна мова вживаває тепер тільки один.

§ 162. Числівник один, одна, одне відмінюються як займенник той, та, те; родовий жіночого роду однії, орудний однією, § 176 (рівнобіжні форми: одної, одною). Числівники два, дві відмінюються так: два, дві, двох, двом, двомá. Так само: трьох, чотирьох, трьом, чотирьом, трьомá, чотиромá. Двічі, тричі (а не двівчі, трийчі). Форм двух, двум (русицм) літературна мова не вживаває.

§ 163. Числівники: кілька, декілька, скільки, стільки, багато відмінюю-

ються як два, § 162. 168. Розрізняємо: кілька (декілька) і кільки (скільки), скілька (декілька) і скільки (в запитаннях).

§ 164. Літературна мова звичайно вживає форми обидва чоловічого роду, обидві жіночого й ніякого роду, а архаїчні форми оба, обі рідкі.

§ 165. Збірний числівник обидва, обидві в непрямих відмінках звичайно змінюється на обох, обом, обома: обом (а не обивом) жінкам.

§ 166. Родовий відмінок числівників від 5 до 100 має дві форми: 1) частіше на -ох: п'ятьох, шістьох, сімох, вісімох, дев'ятьох і т. д., і 2) рідше на -и: п'яті, шести, семи, восьми, дев'яти, десяти, двадцяти, тридцяти, п'ятдесяти, шістдесяти, сімдесяти, вісімдесяти. Про складені слова з числівника на -и та іменника чи прикметника див. § 40. Так само й давальний відмінок частіше: п'ятьом, шістьом, дев'ятьом, рідше: п'яти, шести, семи. Для числівників три і чотири родовий буде: трьох, чотирьох, давальний: трьом, чотирьом (але в числівниках збірних пишемо -рох, -ром, § 169).

§ 167. Числівники 40, 90 і 100 у всіх відмінках закінчуються на -а: сорокá, дев'яноста, ста, а в орудному — на -мá, § 168.

§ 168. Орудний відмінок у числівників має давнє закінчення двоїни -мá: двомá, трьома, чотирма; у числівників 5-100 це -жа приєднується до форми назовного: п'ятьма, шістьма, дев'ять-

ма, десятьма, двадцятьма, сорокма й т. ін., але: сімома, вісімома і вісімома. Крім форми на *-мá*, часта є й форма на *-омá* по твердих приголосних: сімома, сорокома, на *-ъомá* по м'яких у 5-6, 9-99: п'ятьома, шістьома, дев'ятьома, десятьома і т. ін. У числівників збірних на *-еро* орудний на *-ромá*, § 169. Для 200-900 відмінюються обидві їх частині: двома стами, трьома стами й т. д., § 173. Також: багатьма і багатьома, стількома, скількома і т. ін.

§ 169. Збірні числівники на *-еро* (четверо, п'ятеро і т. ін.) звичайно не відмінюються, а коли відмінюються, то як *два*, § 162: четверох, *-ромá* (а не *-рьох*, *-рьом*, *-рьома*).

§ 170. Числівника *півтора* вживаемо при чоловічому та ніякому роді, а *півтори* при жіночім роді: *півтора* дня, *півтора* яблука, *півтори* тисячі (а не *півтора* тисяча). Пор. § 440.

§ 171. Числівника *пів* пишемо разом із словом, що до нього він відноситься, якщо він із ним складає суцільність: *піваршина*, *півдня*, *північ*, *південь*, *півроку*, *півтретя*, *півчверта*, *півп'ята*, *півшоста*, *півсьома*, *піввосьма*, *півдев'ята*, *півтораста*, *півтретяста* (250), *півчвертаста* (350), але *пів міста* вигоріло і т. ін. Див. § 399.

Так само пишемо й приrostка *напів-*: *напівживий*, *напівголодний*.

§ 172. Частини складених числівників пишуться окремо, при чому остання частина може мати й сполучника *и*: *двадцять шість*, *сто сімдесят і три*.

§ 173. При відміні складених числівників кількісних часом відмінюються всі частини (або тільки остання), але частіше зовсім не відмінюються; а при відміні рядових — відмінюється тільки останнє слово: не було двадцяти шести учнів або не було двадцять шість учнів; в тисяча дев'ятсот двадцять третім році. Числівники 200-900 можуть відмінюватись і розпадаючись: з двома стами учнями, від двох сот душ, дав п'ятьом стам робітникам і т. ін., або просто: дав п'ятсот учням, пішов із триста робітниками.

§ 173а. Сполучення числівника з іменником робиться так (див. § 478):

1. Числівники один, одна, одне вимагають по собі назовного одниній: один чоловік, одна особа, одне дитя.

2. По 2, 3 і 4 ставимо назовний множиній при чоловічому роді, а при жіночому й ніякому — назовний двоїни (§ 117): 2-3-4 вози, 2-3-4 верби, 2-3-4 слова.

3. По простих числівниках 5, 6... і далі ставимо родового множини: п'ять возів, сто хат. А слова: чоловік, люди, невольник у цьому випадкові можуть мати давню форму назовного на -а: п'ять чоловіка, сто люда, двісті невольника, § 79.

4. У складених числівниках (що складаються з декількох слів) формою іменника керує тільки одиниця, цебто останнє слово: 21 книга (а не книг), 22-23-24 верби (а не верб), 25... верб. За польським впливом у західноукраїнській мові пишуть: 21 осіб, 32 жінок і т. ін., а треба: 21 особа, 32 жінки й т. ін. Див. § 478.

4. Займénники.

§ 174. В літературній мові вживається форми займенника цей, ця, це, а не архаїчного сей, ся, се, пор. § 197. 441. Відмінюється він так: I: цей, ця, це, II: цього, цієї, III: цьому, цій, IV: цього, цю, VI: цим, цією, VII: на цім, на цій; множина: I: ці, II. VII: цих, III: цим, VI: цими. Від архаїчних місцевих форм сей, ся, се літературна мова вживає ще: сьогодні, сю ніч, себто й цебто, як ся маєте, ні те ні се, а також у складених словах на сього- (сього-світній і т. ін.). Займенник о цéй (а не отсей) відмінюється як цей. Про значення цей і той див. § 442.

Встаровину було сей, ся, се, і така вимова панує й тепер по багатьох говорах. Але вимова форм отсей, питаеться й ін. як оцей, питаеться потягла за собою й форми сей, ся, се й змінила їх на цей, ця, це.

§ 175. Займенник **увесь**, **весь** (архаїчне весь рідко вживається), **вся**, **все** відмінюються так: II: всього, всієї, III: всьому, всій, VI: всім, всією, VII: всім, всій; множина I: всі, II. VII: всіх, III: всім, VI: всімá. Місцевого **всьо**, а також форм: **всего**, **всему** літературна мова не вживає, § 443.

Встаровину було **весъ**, яке вже здавна подвоїло (здовжило) початкове **в**: **увесь**, **весь**. В російській мові панує тільки **весь**. Правопис 1945 р. встановляє писати **весь**.

§ 176. Літературна мова найчастіше вживається цих займенниківих форм: а) родовий: мо-

го, твого, свого, б) давальний: моєму, твоєму, своєму, в) родовий жіночого роду: тієї, цієї, всієї, г) орудний жіночого роду: тією, цією, всією, г) орудний множиній: всімá.

Але літературна мова не відкидає й цих форм, як рівнобіжних, але рідших: а) моїого, твоїого, своїого; б) моїому, твоїому, своїому; в) тої, тїї, теї, цеї, цїї, усеї, усїї; г) тою, цею, всею; г) усіми, § 162.

§ 176a. Займенники особові та вказівні при відміні мають наголос на кінцевому складі: менé, тебé, себé, йогó, когó, чогó, цьогó, тогó, всьогó, ньомú — йомú, комú, чомú, цьомú, томú, всьомú. Коли ж ці форми стоять по займеннику, що вимагає родового чи західного відмінка, а для вказівних і місцевого чи давального, то наголос переходить на початковий склад (це т. зв. енкліза): до мéне, на téбе, через сéбе, біля нього, проти кóго, від чóго, без тóго, зо всьóго, по всьому й т. ін.

§ 177. Літературна українська мова звичайно вживає форм родового та давального відмінків: його, до нього, цього, всього, йому, цьому, всьому (за § 31), ж. р. род. і знах. відм. її, давальний відмінок її. Місцевих форм: его, до него, сего, всего, ему, сему, всему, і, еї літературна мова не вживає, § 444.

§ 178. Розрізняти форми займенників в однині: 1) орудний відмінок: ним, тим, нашим, вашим, цим, ким, чим і 2) місцевий: в нім, на тім, нашім, вашім, в цім, на кім, при чім (тут і з о чи е за § 16). Пор. § 152.

§ 179. Давальний відмінок від займенника я має форму мені; форм мині, міні літературна мова не вживає.

§ 180. Від займенника сам назовний множині має дві формі: самі і сами.

§ 181. Як і в прикметниках, можуть бути й повні форми деяких займенників, що відмінюються як прикметники: а) тая, цяя, теє, цеє, б) тую, цюю, в) тїї, цїї. Див. §§ 131. 132. 182.

§ 182. Ось ці займенники часто вживаються в короткій формі (без *-ий*): всяк, жоден, кожен, сам. Пор. §§ 131. 132. 181.

Літературна мова в займенниках уживає тільки *-сь* (а не *-ся*): якийсь, чийсь, котрийсь (а не якийся, чийся, котрийся).

В українській мові *-ся* не може бути при віддієслівнім іменнику, як то бачимо в мові польській. Кажемо: Купання приємне (а не: купання *ся* приємне).

§ 183. Коли особового займенника 3-ої особи вживаємо по прийменнику як предмета, тоді до займенника додається спочатку *н*: прийшов до нього, сміється з неї, ішов із ним, плачала по ньому, в нім спокій знайшла. Але літературна мова часто знає форми й без цього *н*: Прийшов до його.

А коли особового займенника вживаємо без прийменника, або вживаємо його як означника прикметникового, тоді *н* спочатку його не даємо: вивчив його, прийшов до його батька, сміявся з її недбалости, дав йому книжку, їй все

одно.

В оруднім відмінку вживаємо форми з *н:* ним, нею, ними і без прийменника. Див. § 445.

§ 184. Літературна українська мова частіш уживає форми займенника ніякого роду *те*, рідше *то* : *те дитя, те розуміння.*

§ 185. Місцевих форм: *тот, tota, tote, сесь, сеся, сесе* (замість *той, та, те, цей, ця, це*) літературна мова не вживає, § 446.

§ 186. Давніх коротких форм займенника: *ми, мні (мені), мя (мене),ти (тобі), тя (тебе), ю, ню (ї)* літературна мова не вживає, § 447.

§ 187. Складені займенники пишемо разом без розділки: *хтось, дехто, декого, декому, деякий, деякого, ніхто, абищто, абицоли, абищо, абичого, абиякого.* Див. § 257.

Але складені займенники (ї прислівники) з *будь, небудь, хтозна* пишуться з розділкою: *будь-хто, хто-будь, будь-чий, чий-будь, будь-який, який-будь, хто-небудь, чий-небудь, хто-зна-кому* й т. п.

5. Дієслова.

§ 188. Дієслова бувають двох відмін. У дієсловах *п е р ш о і* відміни 3-тя особа множині теперішнього часу закінчується на *-уть* або *-ють*, а по всіх інших формах часу теперішнього в закінченні буде звук *e*, а по голоснім чи по апострофі *e*: пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; читаю, читаєш, читає, читаємо, читає-

те, читають; б'ю, б'еш, б'ють.

До цієї відміни належать деякі дієслова на -ти, -ати і всі на -нути, -увати, -ювати, -оти, -отати: бити, вішати, двигнути, дарувати, горювати, колоти, клопотати і т. ін.

§ 189. У дієсловах другої відміни 3-тя особа множини теперішнього часу закінчується на -ать або -ятъ, а по всіх інших формах часу теперішнього в закінченні буде звук *и*, а по голоснім *ї*: лежу, лежиш, лежить, лежимо, лежите, лежать; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять.

До цієї групи належать усі дієслова на -ити (по голосних -їти), -отіти й деякі на -іти, -ати, -ти: топити, булькотіти, летіти, кричати, бігти і т. ін.

В живій вимові форми 2. особи однини й 3. особи множини, особливо по шелесній *ж*, *ч* в складі без наголосу, сильно плутаються: пишиш, кажиш, бачуть, але в літературній мові пишемо тільки: пишеш, кажеш, бачать. Див. § 199.

§ 190. В літературній мові звичайно вживаємо повного закінчення діємennника *-ти*, але допускається — особливо в мові поетичній — і скорочена форма (по голосній) на *-ть*: хочу брать; наголошене *-ти* або *-ти* по приголосній николи не скорочується на *-ть*: товктý, нéсти.

У наших письменників-класиків форма на *-ть* замість *-ти*, а також форми *-сь* замість *-ся* (§ 216) досить часті.

§ 191. В літературній мові вживається діємennника на *-ити*, *-кти*: могти, помогти, бігти, пекти, текти, втекти, сікти. Архаїчних форм на

-чи: мочи, помочи, бічи, печи, втечи, січи, як місцевих, літературна мова не вживає, § 448.

§ 192. В 1-й особі однини теперішнього чáсу дієслів на -ити, -іти кінцевий зубний кореня завжди змінюється на шелесні: *д* на *дж*, *т* на *ч*, *з* на *ж*, а *с* на *ш*: ходжу, сиджу, рáджу, лáжу, лечу, кочу, вожу, прошу, мýшу, пор. § 201. 103. Крім цього, *зđ* змінюється на *жđ*, а *ст* на *щ*: їздити — їжджу, пустити — пущу. Ці зміни позостаються і в дієприкметниках на -е н и й : походжений, скорочений, виїжджений, вимощений і т. ін., § 227⁴.

У діесловах на -увати, -ати, що походять від -ити, ці зміни також зостаються в усіх осо-бах обох чисел: засуджувати, принаджувати, засуджений, походжати, саджати, розкýшувати і т. ін.

Форм із незмінними м'якими зубними коре-ня в 1-й особі чáсу теперішнього (сидю, лазю, котю, просю) літературна мова не вживає, як місцевих.

Діеслова на -ити в 1. особі однини теперішнього чáсу мають звичайно наголос на кінцевому складі: прошу, кочу, люблю, топлю й т. ін.; те саме й у дієслів на -ати, коли ця форма кін-читься на -у, -ю, а не -аю: пишу, кажу; так само: колю, мелю й т. ін.; наголос для інших форм див. § 195.

§ 193. Кінцеві звуки кореня *и*, *к*, *х* по всіх формах чáсу теперішнього змінюються на шелесні *ж*, *ч*, *ш*: лягти — ляжу, ляжеш, ляже, ляже-мо, ляжете, ляжутъ; пекти — печу, печеш, пе-

че, печемо, печете, печуть; полошити — полошу, полошать (і полохаю, полохають). Так саме змінюються ці звуки і в наказовім способі: бігти — біжи, біжіть; пекти — печи, печіть.

Не плутати зміни *и* на *ж* зо зміною *д* на *дж* (§ 192): напружуюсь (бо з *и*, напруга), а не напруджуясь.

§ 194. Дієслова на *-ити*, *-іти*, що їх корінь закінчується на губний звук *б*, *п*, *в*, *м*, *ф*, у 1. особі однини *й* у 3. особі множини часу теперішнього у формах, що повстають від нього, приймають по губному звуці приставне *л*: люблю, люблять, терплю, тéрплять, ловлю, лóвлять, ломлю, лóмлять; терплячи, улюблений. Пор. § 37. 309.

Форм без приставного *л* (терпю, терпять) літературна мова не вживає, як місцевих.

§ 195. В дієсловах у 2-й особі однини теперішнього часу пишемо *-ися* (а не *-сся* або *-ся*, як вимовляємо): судишся, водишся. Пор. § 55. 217.

Починаючи з 2-ої особи наголос у дієслів, що мають його в 1. особі на *-ý*, *-í* (§ 192), звичайно переходить по всіх особах обох чисел на корінь: прошú, прóсиш, прóсить, прóсимо, прóсите, прóсять.

§ 196. В 3-й особі однині часу теперішнього й майбутнього в дієслів 1-ої відміні (§ 188) відпадає кінцеве *-ть*: хоче, напише. Але коли слово з *-ся*, то в такім разі *-ть* не відпадає: позволяється, хочеться, пишеться; форм: хочеся, пишеся літературна мова не вживає, як місцевих; пор. §§ 197. 449. — Закінчення *-áє*, *-ýє* в ритмічній поетичній мові часто гублять своє кінцеве

-*е*: читá, розмовля́. — В дієсловах II-ої відміни (§ 189) кінцеве *-тъ* не відпадає: носить, ходить; форм із відпалим *-тъ* (носе, ходе) літературна мова не вживає, як місцевих.

Наши письменники-класики кохалися в формах на *-а*, *-я* (замість *-ае*, *-яе*) як у прозі, так і в поезії, тепер же ці форми частіші в мові віршованій.

§ 197. В діє słowах у 3-й особі однини й множині теперішнього часу пишемо *-ться* (а не *-ция* або *-ця*, як вимовляємо, пор. § 174): судиться, судяться, губиться, губляться, заборонюється.

§ 198. В діє словах у 3-й особі однини й множини часу теперішнього й майбутнього треба писати *ъ* на кінці: судить, хилить, судять, хильять. Коли до цих форм додається ще частка *-ся*, то *-ть* все таки залишається: судиться, хильяться. Форм без *ъ* з твердим *t* (ходит, носят), як місцевих, літературна мова не вживає, § 450.

§ 198а. В 1-й особі множині звичайно маємо повне закінчення *-мо*, але ще нерідке й архаїчне закінчення *-м*, особливо в мові поетичній. Мова російська форм на *-мо* не знає.

§ 199. В 3-й особі множини часу теперішнього й майбутнього по шелесних *ж*, *ч*, *ш*, *щ* у закінченні треба писати *-ать*, *-уть* (а не *-ять*, *-ють*): біжать, покінчать, бренчать, бачать, пищать, дишуть (а не: біжять, бренчять). Див. §§ 32. 33. 54.

§ 200. У діє словах минулого часу (давні діє-

прикметники) чоловічого роду однини в останнім складі *o*, *e* міняються на *i*: міг, переміг, ріс, вів, замів, ніс, приніс, пік, плів, утік, зберіг, стеріг, виволік і т. п.; теж у дієприслівниках: мігши, рісши, вівші і т. ін.; так само: ліг (а не ляг, хоч: лягти, лягла, лягли), запріг (а не запряг, хоч: запрягти, запрягли); але: мок, змок, утоп.

В роді жіночому та ніякому, а також у множині позостається *o*, *e* незмінним: могла, росло, вели, замела, несло, пекла, плели, утекло і т. ін., § 17.

§ 201. Дієприкметники страдальні минулого часу звичайно закінчуються на *-ений*, рідше на *-аний*, *-яний*, *-тий*; див. про них докладніше § 227⁴.

§ 202. В дієприкметниках пишемо одне *и* (а не два, як у мові російській): зроблений, спечений, зварений, запріханий, даний, закоханий, виструганий, побраний. Але коли дієприкметник стає прикметником, не втрачаючи ознаки дії, тоді пишемо в нім два *и*: невблаганий, спасений, див. §§ 227⁴. 128.

§ 203. У всіх формах дієслів, що означають дію закінчену, наголос падає на приставку *ви-*: вийходити, вінесь, витягнути. Але при незакінченості дії наголос не на *ви-*, а на корені: виходити, виносили, витягують.

§ 204. Дієприслівники на *-чи* творяться від 3-ої особи множині теперішнього часу, змінюючи *-ть* на *-чи*: плачуть — плачучи, знають — знаючи, лежать — лежачи, ходять — ходячи,

стоять — стóячи, держать — дéржачи, бáчать — бáчачи, бíжать — бíжачíй.

В живій вимові помічається великий нахил до форм *-учи*, *-ючи*: бачучи, біжучи, ходючи й т. ін., але літературна мова їх не допускає. Див. § 189.

Наголос у дієприслівниках звичайно на тому ж складі, як і в 3. особі множини, хоч має нахил падати на останній склад.

§ 205. В наказóвім способі в 2-ій особі в закінченні треба писати: в однині *-и*, а в множині *i* (з давнього **ѣ**): ходи — ходіте, ходіть, носи — носіте, носіть. Також і в 1. особі множини пишемо *i* (з давнього **ѣ**): носімо, у Господа просім, Господу помолімось.

Форм наказового способу без *-ъ* з твердим *m* (ходіт, носіт), як місцевих, літературна мова не вживає, § 451.

§ 206. В наказóвім способі пишемо: в 2. особі однині *-и*, а в множині *-im*, *-itъ* (замість *-imo*, *-ime*) в таких випадках: а) під наголосом: бери, несім, ходіть, б) у цих же діесловах закінченої дії із приставкою *ви-*: вýбери, вýнесім, вýпечіть, в) у діесловах із ненаголошеним *-nuti*: двýгни, крýкнім, стýкніть.

Ненаголошенні *-и*, *-i* в цих формах або зникають, або переходятя на *й*, але тоді пишемо *-mo*, *-me*: а) зникають по приголосних, що не м'якшаться (*b*, *n*, *v*, *m*, *ж*, *ч*, *w*, *r*): не горбся, сип, сипмо, сипте, збавте, познайом, ріж, ріжмо, плач, плачте, морщ, жмур, вір; б) зникають, м'якшучи спосібну до м'якшення приголосну

(*щ*, *з*, *л*, *и*, *с*, *т*): сядь, сядьте, лазьмо, позволь, стань, повісмо, тратьте, виводь, виводьте, виходь, виходьте, приходь, приходьте; в) по голосних переходят на *й*: грай, жуй, лайте, шануймо; г) Звичайно кажемо: водй, носй, ходй, та коли дієслово з приставкою, то *-и* зникає: виводь, принось, знаходь, приносите, приходьте (а не архаїчне чи російське: приходи, приносить, приходіть).

В мові архаїзований, а також для «високо-го» стилю часом навмисне вживають повних форм наказового способу на *-имо*, *-ите*.

В західно-українських говорах бувають відступлення: виводй, приходй, виходіть, жмурй, жувай і т. ін., але в літературній мові вони не прийняті, як місцеві.

§ 207. Від дієслів: *-їсти*, *-повісти* наказовий спосіб буде: *-їж*, *-їжмо*, *-їжте*, *-повіж*, *-повіжмо*, *-повіжте* (рідко: *-їдж*, *-їджмо*, *-їджте*); §§ 211. 460.

§ 207а. Українська мова вільно вживає наказового способу, не замінюючи його часом майбутнім, напр.: Господу помолімось, у Господа просімо, напишімо прохання, попросімо батька, поступімось сьогодні й т. ін. А по-російськи це буде: Господу помолимся, у Господа просьм, напишем, попрошим і т. ін., і в нас часто помилково вживають тут форм російських. Цебто, українська мова знає форму наказового способу 1. особи множини, чого не знає мова російська. Докладніш див. § 508в.

§ 208. Дієслова перехідні на *-ати*: білити, ду-

рити, зеленити, рябити, синити, чадити, чорнити що й т. п., стаючи неперехідними, міняють своє *и* на *ї* (давнє ѣ): біліти, дуріти, зеленіти, рябіти, синіти, чадіти, чорніти й т. п.

§ 209. Від глибокої давнини відоме в наших дієсловах чергування голосних *a* : *o*, а саме: дієслова многократні чи наворотні (незакінченої дії) мають *a*, а протяжні *o*, напр.: ламати — ломити, скакати — скочити, хапати — схопити, кланятися — клонитися, ганяти — гонити, помогати, змагати, знемагати, перемагати — могти, помогти, качати — котити. Вдавнину наворотних форм із *a* було дуже багато, тепер їх зовсім мало; так, у літературній мові пишемо вже з *o* (а не з *a*): ви-, за-, роз-, перемовляти, мотати, догоряти, вклонятися, позволяти, потопати, виробляти, повторяти, перешкоджати, умочати, прощати (а не: пращати) і т. ін. Див. § 452.

§ 210. В дієсловах наворотного (незакінченого) значення перед *r* пишемо *и* (а не *i*): задирати, пожирати, витирати, стирчати й т. ін. Так само в коренях *-бир-*, *-мир-*, *-пир-* пишемо *и*: ви-, на-, за-, з-, пере-бираю, -бирати, умирати, запирати (хоч у східноукраїнській живій мові й літературній вимові чуємо *-бір-*, *-мір-*, *-пір-*).

При зміні дієслів це *и* чергується з випадним *e*: вибрати, вмерти, наберу й т. ін., §§ 212. 211. 417.

§ 211. У дієсловах із наростком *-ува-*, *-юва-*, коли наголос на корені, все маємо наголошене *i*, що чергується з *e*: *-брехати* — *-бріхувати*,

-коренити — -корінювати, -перезатися — -перізуватися, -тесати — -тісувати, -чекати — -чікувати, -чесати — -чісувати, -шептати — -шіптувати, -щепити — -щілювати; так само: виполіскувати.

Коли таке *e* стоїть перед *p* (давнє *ър*), то воно не змінюється: вертіти — -вérчувати, вершти — -вérшувати, смердіти — -смérджуватися; так само: потребувати (рисочкою - тут зазначено приставку, як і в §§ 207. 210. 212).

§ 212. В дієсловах невипадне *e* чергується з *i* (це останнє маємо в формах наворотних), напр.: викоренити — викоріняти, -гребти — -грібáти, застебнути — застібáти, -летіти — -літáти, мести — -мітáти, -пекти — -пíкáти, плести — -плітáти, -ректи — -рікáти, -текти — -тікáти, -чепити — -чіпáти, -щепити — -щіпáти; так само маємо *e i i*: -берегтý — -берігáти, -стерегтý — -степрігáти, а також: виволікáти; пор. § 211.

Але випадне *e* чергується з *u*: тéрти — розтиráти, жéрти — пожирáти, дéрти — роздирáти й т. ін., див. § 210.

§ 213. В дієсловах треба писати наросток *-увати, -ювати* (а не архаїчне *-овати, -евати*): купувати, шанувати, характеризувати, поперерізувати, танцювати, горювати.

Наші письменники-класики звичайно писали по-давньому *-овати, -евати*.

Дієприкметники від цих слів мають закінчення *-баний, -ъбаний*, коли наголос падає на *о*: купóваний, збудóваний, подарóваний, вторгóва-

ний, схвильбаний. Коли ж наголос падає на інший склад, то буде закінчення *-уваний*, *-юваний*: вибудуваний, виторгуваний, вигорюваний, силуваний. Пор. §§ 13. 101.

Пишемо *-бувати*: викупóуввати, виторгóуввати, витанцьóуввати, вибудóуввати.

§ 213а. Для зазначення одноразовості й більшої сили дії вживаємо нарости *-ону́-*, напр.: блисконути, грюконути, двигонути, довбонути, копонути, лупонути, плигонути, рвонути, різонути, рубонути, свистонути, сіконути, скаконути, стрибонути, стуконути, тупонути, хапонути, шпигонути, шугонути й т. ін. Подібні форми знає й мова російська, але в ній це твориться через *-ану-*, напр.: рвануть, рубануть, долбануть і т. ін. Докладніше див. 508б.

§ 214. Частки *би*, *б* пишемо окремо від слова й без розділки: ходив би, носила б. Ці частки можуть стояти не тільки по дієсловах, але й по всіх інших, логічно підкresлених, частинах мови: я б узявся, Петро б пішов і т. ін. Пор. §§ 254. 255.

Частку *би* пишемо й вимовляємо тільки по приголосній попереднього слова, а *б* — тільки по голосній: взяла б, взяв би, див. §§ 254. 465.

§ 215. Частки *би*, *б* звичайно пишемо в дієслові по частці *ся*, а не перед нею: я старався б, моливсь би, боявся б (а не: старавбися, моливбися). Пор. §§ 224. 453.

§ 216. Частку-займенника *ся*, *сь* у літературній мові пишуть укупі з дієсловом, і тільки по

дієслові, а не перед ним: проситься, носиться, береться, я вродився (а не: я ся вродив). Див. § 454.

По голосній, а також по приголосній *в чи й* зaimенник *ся* може скорочуватись на *сь*: питатись, питавсь, питайсь; літературна мова вживає обидвох форм: частіше повної на *-ся* й рідше скороченої на *-сь*. Пор. § 190.

§ 217. Приголосного перед *-ся* на письмі не змінюємо (хоч у вимові уподібнююємо): мажся, морочся, рушся, морщся і т. ін. Пор. §§ 195. 55.

§ 218. Поширених у західноукраїнських говорах архаїчних форм: читавем, знаlam, читавесь, зналась, читалисьмо, читалисьте, хотівбим, старавбимся літературна мова не вживає, як місцевих; замість них уживаємо: я читав, я знала, ти читав, ти знала, ми читали, ви читали, я хотів би, я старався б. Див. § 455.

§ 219. Форми дієслова *є* (рідше архаїчне *естъ*) у літературній мові вживається для всіх осіб однини й множини: я *є*, ти *є*, він *є*, ми *є*, ви *є*, вони *є*, у мене *є* пречудові книжки.

§ 220. Дієслово *є*, коли служить у реченні сполучкою при зложенім присудку, в літературній мові завжди опускається: батько добрий, сестра мила (а не: батько є добрий). Тільки коли само *є* вживається (в значенні «знаходиться») як присудок, тоді його не опускаємо: у мене є цікава книжка. Див. § 456.

§ 221. Для величності стилю (характеру нашої мови) часом уживаємо ще архаїчної фор-

ми 2. особи часу теперішнього однини *еси*; його можна вживати тільки при минулому часі: Потопив єси моїх турів. Не загинув єси у неволі. Широкий Дніпро, пробив єси високі скали, носив єси дружину.

Форми *суть* літературна мова зовсім не вживає: Вони мої свідки (а не: вони суть мої свідки), §§ 219. 457.

§ 221a. В українській мові при дієсловах часті складені прийменники *она-* й *попо-*. Коли довга й многократна дія переходить на предмет чи на предмети, тоді конче вживаємо *она-*: понакуповували, понакурювали, поналамували. Коли ж довга дія переходить на саму особу, тоді конче вживаємо *попо-*: попоїздив, попоходив. Рідко буває навіть спільне *попона-*: попонакурювали, попонапльовували.

Коли ж многократності не підкреслюється, але говориться просто про кілька осіб чи кілька дій однієї особи, тоді вживаємо конче *-по-*: повмирали, поплатив. Отож, говоримо: Ми понаписували (цебто: написали) листи. Коні попомучились (цебто: намучились), переїжджаючи греблю. Див. докладніше § 508a.

§ 222. Майбутнього недоконаного часу, зложеного з дієслова *буду* й часу минулого, літературна мова не вживає, як місцевого: буду старатись, будеш шанувати, буде чинити (а не: буду старався, будеш шанував, буде чинила), § 458.

§ 223. Літературна мова вільно вживає форм майбутнього недоконаного часу на *-му*, *-меш* і

т. д.: пектиму, нестимеш, ходитиме, провадитимо, писатимете, читатимуть.

Ці частки-закінчення -му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть (ще рухливі в західноукраїнських говорах, § 459) у літературній мові пишуться разом із діємennиком (по діеслові, а не перед ним) і без розділки: ходитиму, ходитимеш, ходитиме, ходитимемо, ходитимете, ходитимуть. Коли діеслово має займенника *ся*, то ці закінчення пишемо перед *ся* (а не по нім): старатимуся, старатимешся. Пор. §§ 215. 223. 459.

§ 224. Частіше пишемо й кажемо: здіймати, підіймати, відіймати, найняти й т. ін., рідше: знімати, піdnімати, віdnімати, наняти. Пишемо: прийняти, вийняти, рідше: приняти, виняти.

Тому й знімок (малюнок), а не знимок.

§ 225. Заперечний прислівник *не* з діесловом пишемо завжди окремо: не хочу, не списав, не бачили. Тільки в цих словах пишемо *не* разом із діесловом: невгавати, неволити, нездужати, нейти, ненавидіти, непокоїтися, нестати й нехтувати. Див. §§ 230. 231.

Приставка *недо-* пишеться разом із діесловом: недобачати, недоглядати й т. ін.

Неособово пишемо: нема, немає, але в формах особових: він не має підстав.

При діесловах завжди пишемо *не*, а не *ні*: Куди *не* (зросійська тут пишуть *ні*) гляну, скрізь лани. Тільки *ні* з *ані* може бути при діеслові: *ні* (цебто: *ані*) сісти, *ні* встати.

§ 226. Коли присудок-діеслово має заперечення *не*, тоді предмета ставимо в родовім, а не

в західнім відмінку: не читаю книги, сестри твоєї я не бачила (а не: не читаю книгу, сестру твою я не бачила).

Дієприкметники.

Спrikmetnivannia díeprikmetnikiv.

§ 227. Українська мова мала в давнину чотири форми дієприкметників: по дві форми діяльних (активних) і страдальних (пасивних) часу теперішнього й минулого: 1. люблячий (чи -чий), 2. любивший, 3. любимий, 4. люблений.

Головною ознакою дієприкметника в старовину було те, що він вільно показував часовий стосунок одного іменника до другого в зложенному речені. Напр.: 1. Людина, любляща (чи любляча) батьківщину, працює для неї. 2. Помер поет, писавший для народу. 3. Я бачив діяча, любимого народом. 4. Приїхав лікар, добре скрізь знаний. Оце виразне дієслівне часове значення дієприкметників давно вже затратилося в нашій мові, і речення 1, 2 і 3 тепер у нас зовсім неможливі, — подібні підрядні речення ми творимо тепер не дієприкметниками, а описово: 1. Людина, що любить батьківщину, працює для неї. 2. Помер поет, що писав для народу. 3. Я бачив діяча, що його любить народ. І тільки 4. форма речення ще повно зберегла свою силу й дотепер.

Таким чином давні дієприкметники згубили в українській мові свою реченеву функцію, бо з бігом віков речення набуло собі в нашій мові зовсім іншої побудови; але свою стару форму

дієприкметники зберегли, набувши для неї вже зовсім іншої реченової функції, — прикметникового означника при йменнику.

Опишу всі чотири дієприкметникові формі докладніше.

1. Дієприкметник діяльний теперішнього часу на *-щий* походить від 3. особи множини (або: від дієприслівника на *-чи*): пишуть — пишущий, несущий і т. ін.; пізніше ця форма перейшла на *-чий*: виховуючий, очищаючий і т. ін. В нашій мові форма на *-щий* зовсім зникла, як дієприкметник, і перейшла на прикметника. Таких слів на *-щий* у нас багато: тямущий, злющий, невмирующий, непосидючий, трудячий, владуший і т. ін.; так само сприкметникувалися й новіші форми на *-чий*: летючий, горючий, болючий, знаючий і т. ін. Дієприкметникові форми на *-чий* у нас ще живі, але вже як прикметники. Звичайно ці дієприкметники заховують голосну своєї 3. особи мн., але є не мало й виключень, бо взагалі ця форма любить *у*, *ю*, напр.: летять, бачать, біжать, але: летючий, біжучий, бачучий.

Перейшовши на прикметники, стародавні форми на *-щий*, *-чий* набули собі й інших прикметниковых закінчень, найчастіше *-ний*, *-кий*, *-льний* і *-ливий*, але всі вони — уже сприкметнені, хоч іще виразно зберігають дієслівну силу в своїму змісті. Див. § 503.1—3.

Форми на *-чий* не рідко замінюються в нашій мові прикметниковою формою на *-ний*: замість виховуючий, очищаючий, підготовляючий, пропускаючий і т. ін. кажемо: виховний приклад,

очистна вода, підготівна праця, вирішна дія, припускна думка й т. ін.; так само: викличний, дослідний, запобіжний, захисний, неохопний, зачіпний, вичерпний, невичерпний — чого вичерпати не можна й т. ін. Наголос звичайно на цьому *-ний*.

Від дієслів неперехідних (що їх дія позостається в самому собі, а не переходить на інший предмет) на *-ся* творяться віддієслівні прикметники на *-кий*, що й заступають форми на *-чий*: ламатися — ламкий, міститися — місткий, плавкий, рвачкий-рвучкий, тертися — теркій і т. ін. Тут це *-кий* визначає сильне збільшення дієслівної прикмети: ламкий — що легко ламається, теркій — що легко третиться, й т. ін., і завжди на-голошено.

У дієсловах незакінчених протягових форм дієприкметника на *-чий* замінюється формою віддієслівного прикметника на *-альний*, *-яльний*, *-ильний*: вирішальний, вибачальний, вистачальний, навчальний, непромокальний,ogrівальний, викональний, порівняльний, дробильний і т. ін. Ці форми на *-льний* уживаємо головно в активному значенні: вирішальний — хто вирішує, вирішальник,ogrівальний —ogrівальник, і т. ін., пор. § 53.

Ось іще трохи прикладів: благальний погляд, вижидальний настрій, випробувальний станок, обвинувальне слово, повчальний приклад, шліфувальний апарат. Див. ще § 503³.

Деякі неперехідні дієслова на *-ся* міняють свою дієприкметникову форму *-чий* на форму віддієслівного прикметника на *-ливий*: гратися

— грайлівий, мінлівий, переконливий, напаслівий і т. ін. Ще приклади: вибагливий вираз, докірливе слово, допитливий погляд, задумливе обличчя, заперечливий рух, запитливий вираз, запобігливе старання, зачіплива (і зачіпна) поведінка, недовірлива усмішка, переконливі доводи, пронизливий погляд, спостережливий учений, і т. ін.

2. Діяльний діеприкметник минулого часу твориться від часу минулого й закінчується вдавнину на *-шій* або *-вішій*: воскрес — воскресший, умер — умерший і т. ін. Ця форма *-вішій* зовсім зникла в нашій мові, і перейшла на віддієслівну прикметникову форму *-мій*, яких у нашій мові дуже багато, і вони вільно творяться: померлий, воскреслий, вимоклий, засохлий, згуслий, зів'ялий, змізернілий, зомлілий, зчорнілий, порослий, обвислий, отерплий, схудлий і т. ін. Українська літературна мова теперішнього часу зовсім не знає діеприкметників на *-вішій*, і завжди змінює їх на *-мій*, напр.: не повставший, упавший, а тільки повсталий, упалий і т. ін.; ще вживане тільки одне слово — бувший, але значенево як прикметник (або: колишній). Див. § 503⁴.

3. Страдальні діеприкметники теперішнього часу на *-мій* так само втратили свою діеприкметникову силу, — перейшли на прикметники: непоборимий, непростимий, рухомий, свідомий, знайомий, видіма смерть, і т. ін. Творяться вони від основи дієіменника: просити — просимий, любити — любимий, і т. ін. Прикметників на *-мій* у нашій мові дуже багато. Див. ще § 503⁵.

4. Дієприкметники страдальні минулого часу на *-аний*, *-яний*, *-тий* повно зберегли свою давню силу й дотепер. Творяться вони від дієслівної основи: куплений, покінений, одягнений, а наголос мають завжди на корінному складі.

Страдальні дієприкметники минулого часу звичайно закінчуються на *-ений*: вέрчений, засаджений, покінений, спечений, одягнений і т. ін. Тільки діеслови з основою на *a* (на *-ати*, *-яти*) закінчуються на *-аний*, *-яний*: схованій, званий, списаний, осяяний і т. ін. Наголос на корінному складі характеризує цього дієприкметника. Звук *e* в *-ений* по шелесних ніколи не змінюється тут на *o*, § 31; звуки *d*, *t*, *z*, *s*, *зd*, *ст* перед *-еним* змінюються відповідно на шелесну *дж*, *ч*, *ж*, *ш*, *ждж*, *щ*, § 192, а звуки *г*, *к*, *х* на *ж*, *ч*, *ш*, §§ 193. 103. Див. ще § 503⁶.

Діеслови, що мають перед *-ти* корінні (а не наросткові) голосні чи *r*, мають ці дієприкметники на *-тий*: битий, грітий, жатий, кутий, тятий, дертий, тертий і т. ін, але: даний (не: данний), знаний, дбаний.

Діеслови на *-нути*, а також деякі на *-оти* мають дієприкметники подвійні: на *-ний* або на *-тий*: кінений і кинутий, вéрнений і вернутий, кóлений-колотий, мéлений-мóлотий, прóрений-поротий.

Страдальні дієприкметники на *-ений* легко стають прикметниками й тоді зовсім утрачають свою дієслівну силу, і багато з них відрізнюю-

105. ДІЕПРИКМЕТНИКИ. § 227.

ється й наголосом від свого діеприкметника, наприклад:

Дієприкметники: Прикметники:	
вáрений	варéний
блáганий	благáний
пéчений	печéний
смáжений	смажéний. Див. § 141.

Ці ж дієприкметники на *-еній* (часом і *-аний*) можуть ставати прикметниками, але не втрача-ти своєї дієвої сили й набувати собі великого збільшення своєї прикмети, — і тоді вони по-двоюють своє *и*, а наголос їх переходить з коре-ння на передостанній склад. Наприклад:

Дієприкметник: <i>-аний, -яній</i>	Прикметник: <i>-аний, -яній</i>
Ще не зроблено:	Не можна зробити:
невблáганий	невблагáний
незлíчений	незлічéнний
незмíренний	незмірéнний
незчýслений	незчислéнний
непримíрений	непримирéнний
непróщений	непрощéнний

Чимало дієслів навіть на *-ся* також творять дієприкметники на *-еній, -аний*, що поволі вхо-дять до літературної мови, напр.: розсміяний, розкóханий, розплáканий, розціkáвлений, усміх-нений і т. ін.

Отож, дієприкметники з бігом часу загубили в нас свою функційну силу, крім форми на *-ний*, і ми їх у підрядних реченнях передаємо тепер описово, напр.: Блажен, хто любить (а не: люблячий чи люблячий) бáтьківщину. Часопис, що виходив (а не: виходивший) так довго, спинився. У нас часом пишуть по-давньому: Глянув на питаючого. Ждучи свого ледве йдучого товариша. А по-літературному це буде: Глянув на того, хто питає. Ждучи свого товариша, що ледве йде.

Звичайно, дієприкметники ніколи не мають -ся на своїм кінці.

Схема історії дієприкметників:

Діяльні:		Страдальні:	
Теп. ч.:	Мин. ч.:	Теп. ч.:	Мин. ч.:
-щий	-вший	-мий	-ений
-чий	-ший		-аний
Стали прикметниками на:			-яний
-щий	-лий	-мий	-тий
-чий			Збереглися
-ний			повно
-кий			
-льний			
-ливий			

5. Ставши прикметниками, всі вищеописані форми легко переходят і на прислівники на *-o*, наприклад: підвіся рвучко, став слухати сторо́жко, говорив повчáльно, вибáчливо замовк, докíрливо промовив, заперéчливо хитнув головою, запýтливо споглянув, зачíпливо спитав, поглянув недовíрливо, перекóнливо говорив, пронýзливо крикнув, зрадíло заспíвав і т. ін.

Про сприкметниковані дієприкметники в творах наших письменників див. далі § 503.

6. Прислівники.

§ 228. Прислівники, що перед кінцевою голосною мають шелесний звук, закінчуються на *-e* (а не на *-o*): могуче, охоче, рішуче, повчаюче, хорошé, гарячé, болячé, нетерпляче, вже, дуже, довше, краще, ближче, вище, нижче, ще (по голосній) — іще (по приголосній), пор. §§ 31. 32. 33. 461. Деякі прислівники мають по дві форми: певне (мабуть), напевне, умисне, сильне й певно (так), напевно, умисно, сильно.

§ 228а. Прислівники, утворені від прикметників на *-ний* (§ 128), закінчуються на *-ньо*, а від *-ний* — на *-но*, наприклад: дру́жньо, мұжньо, худо́жньо, велично, дивно й т. ін. Тільки від давній, пізній маємо ще архаїчні форми на *-но*: давнó, недáвно нещодавнó, пíзно; від самотній-самітній — самотньо, самітно.

§ 229. У прислівниках: набíк, вкінці, затого, навíк, надворі, накінець, напам'ять, напочатку,

направду, наприклад, насилу, нашо, якбищо й т. ін. прийменник може писатися й окремо, коли другої частини слова вживаємо як іменника чи займенника, наприклад: Хорій скаржився на бік свій. На дворі такому нічого не зробиш. Накінець ми помандрували аж на кінець міста. З початку речення пишемо велику букву. В кінці греблі шумлять верби. Довго говорили за того хлопця. Як би це дістати! Пор. § 253.

§ 230. Коли заперечний прислівник *не* приєднується до слова разом із прийменником, то всі вони з цим словом пишуться вкупі: недобачати, недочувати, недописати, недоідати, недосипляти, недокінчати, недоставати, недобагливий, недобиток, недобір, недолюдок, недомірок, недорід; знебожитися, зневажати, зневіритися, зневолити, знелюдіти, знемагати, знеміліти, знемогтися, знemoщіти, зненавидіти, зненохотити, знесилити, знеславити, знехтувати; знестяму, знехотя, поневірятися, поневолити, понедужати, понехаяти, ненавмисне й т. ін. Див. § 226.

§ 231. Заперечний прислівник *не* пишемо окремо від слова, див. §§ 226 і 230. Разом із іменниками, прикметниками та дієприкметниками пишемо його тільки в таких випадках:

1. коли ці слова без *не* не вживаються: недорід, недуга, неміч, невістка, нетяга, невблаганий, невгамований, невгомонний, невилазний, неохайній, небаром;

2. або коли їх разом із *не* можна замінити одним словом: неволя (рабство), невільник

(раб), неприятель (ворог), небагатий (бідний), недорогий (дешевий), невдатний, необачний, нелюб, нерухомо, недобрий, несвідомий, нещирість, небезпека, непорушний, немудрий, немічний, невсилі, невстані й т. ін.

Але коли на *не* падає логічний наголос, або коли цьому *не* в дальшім реченні є протиставлення *a*, *але*, *проте*, тоді *не* пишемо окремо: Він не здоровий, а хорий. Він не приятель мені, а ворог. Не в силі Бог, а в правді.

§ 232. Прислівники, витворені від давального чи місцевого відмінка (§ 86), мають на кінці *i*: поволі, вночі, поночі, поправді, назаді, вранці, вкупі, насправді, напереді, ввечері й т. ін.; але деякі задержують архаїчне *-u*: почасти, восени — увосени (а не: восені).

§ 233. У прислівниках на *-ше*, що походять від вищого ступеня прикметників, дуже часто відпадає це кінцеве *-e*: гірше — гірш, вільніше — вільніш, раніше — раніш, пізніше — пізніш, давніше — давніш, більш, менш і т. ін. Від початку наступного слова це зникнення не залежить, — кінцеве *-e* прислівника може зникати й тоді, коли дальнє слово починається приголосним: але коли дальнє слово розпочинається голосним звуком, то кінцеве *-e* прислівника зникає частіш. Див. § 501⁸.

Літературна мова вживає: скоріше або скоріш, але не місцевої форми скорше.

Деякі прислівники (також деякі сполучники й прийменники), наприклад: знóву, чому, хо-

ча, позаду, попереду, відсіля, відтіля можуть губити свою кінцеву голосну: знов (а не: зновá), чом, позад, поперед, відсіль, відтіль, хоч.

§ 234. Частку *ні* завжди пишемо з *і* (а не з *и*): ніхто, ніщо, ніде, ніяк, ні до кого, ніякий, нічий, ніколи, нікуди, ані й т. п., пор. §§ 10. 224.

§ 235. У прислівниках пишемо на кінці *-иль*: відсіль і відціль, звідсіль і звідціль, досіль, посіль, докіль, дотіль, покіль, потіль, допокіль, допотіль. Коли прислівника вживаваємо без *-иль*, то він закінчується на *-и* (на *-ки*, *-си*, *ти*): доки, поки, допоки, доти, поти, допоти, відси й відци, звідси і звідци, але: досі, посі.

§ 236. Прийменник, творячи з іншою частиною мови прислівника, завжди пишеться з нею вкупі: взагалі, вперед, вгору, вниз, влітку, взимку, вранці, вдосвіта, всмак, враз, відразу, догори, довкола, додому, докупи, зовсім, завбільшки, завдовшки, завширшки, залюблки, завидна, назавжди, насилу, назустріч, наперекір, наздогад, надаремно, навмання, наскрізь, насправді, назад, направо, наліво, передовсім - передусім (а не передівсім; пор. зовсім), помалу, поблизу, поночі, якнайкраще, щонайсильніше, поволі, позаочі, поперше, подруге, потребте (або: по-1, по-2, по-3). Пор. §§ 229. 245. 246.

Прийменник з чи *із* у прислівнику пишеться без розділки: згори, спочатку, зроду, здавна, здолу й т. ін., пор. §§ 237. 241, а з, *із* перед *к*, *н*, *т*, *х* зміняються на *с*, § 241. Так само: знімецька, зросійська, спольська, зчеська, § 241.

Але не мало прислівників ще не зрослися зо

своїм прийменником: в затишку, в сльози, до вечора, до віку-суду, до згоди, до міри, до ноги, до останку, до пня, до речі, до вподоби, на жаль, на завтра, на лихо, на нівець, на щастя, й т. ін., — тут іменник ще сильно відчувається, а тому він не зіллявся зо своїм прийменником в одне слово. Так само роздільно пишемо: тим разом, тим часом, так само, під час. Через це повстають і подвійні форми: в старовину, невсилі, невстані, і: в старовину, не в силі, не в стані й т. ін.

7. Приймénники.

§ 237. Складені прийменники пишуться вкучі й без розділки: поза, понад, попід, поміж, задля, повз, напроти, пор. § 236. Але з та із у складенім прийменнику (але не прислівнику, § 236) пишемо з розділкою: з-за, із-за, з-поза, з-попід, з-під, з-поміж, з-посеред, з-перед, з-понад, з-проміж, з-на, з-над і т. ін. Прийменники, складені з прийменника й імени, пишуться окремо: під час свят (а не: підчас), для чого (а не: длячого), для того, у глиб.

§ 238. Прийменники чи наростики *у* — *в* та сполучники *і* — *й* у літературній мові чергуються ось так між собою:

1. По голосній попереднього слова треба писати *в*, *й*, а по приголосній *у*, *і*: Вона *в* хаті, він *у* хаті, брат *і* сестра, сестра *й* брат.

2. Коли слово починається ненаговошеним *у*, *і*, то по голосній попереднього слова пишемо *в*, *й*, а по приголосній *у*, *і*: Прийшов учитель до *в*чителя. Прибіг *Iван* до *Йвана*.

3. На початку речення, а особливо, коли далі йдуть дві чи більше прійголосні, пишемо *i* та *u*: *I босе, i голе. Ідуть дівчата в поле жати. У латаній свитиночці. Утни, батьку.* Але цього правила не додержуємо конче скрізь, — на початку речення можна писати *й*, *в*, наприклад: *В селі довго говорили. Вміла мати брови дати. Й я прийду до вас.* Коли ж по такім *v* ідуть дві прійголосні, тоді не зміняємо *u* на *v*, пишемо *u*: *У страху очі велики.*

4. По знаку розділовим, наприклад по перетинці чи комі (знак ,) так само частіше пишемо *y*, *i*, як і на початку речення: *I над водою, i над гаєм. Зійде сонце — утру слози.*

Взагалі, коли *i* повторюється, то не міняємо його на *й*: *I батько, i сестри, i брати пішли на поле.*

5. Не кожна людина говорить плавко, рівно, а все робимо хоч маленькі перерви (павзи) в своїй мові. Ось ці перерви змінюють нам головні правила милозвучності мови, бо по такій перерві легше починати дальшу мову з *u* чи *i*, як і по знаках розділових. Ці перерви звичайно робимо по своїй уподобі в живій мові, але в писанні ліпше їх оминати.

6. Коли звуки *i*, *u* йдуть у слові за приставкою, що кінчиться голосним звуком, то звичайно вони змінюються на *й*, *v*, напр.: *прийми, вийде, знайде, прийменник, займенник, на ймення, та й (а не тай), неймовірний, найпевніше, наочитись, навчитель, заввага, завважити, повчитись, вивчитись, завмирати, завтра.*

7. Коли наголос (акцент) падає на початкові

і чи *у*, то вони тоді ніколи не змінюються на *й*, *в*, наприклад: інший, Іван, усміх, успіх, ухо, утиск.

8. Чужі недавнопозичені слова так само ніколи не міняють свого початкового *і*, *у* на *й*, *в*, напр.: ідея, Урал, університет, улан.

9. Коли початкове *в* чи *у* не наросткові, а корінні звуки, тоді вони позостаються незмінні: влада, власний, вражий, враження, ужівка, уз-дечка, узъкий, узенький, утеня, утя й т. ін.

10. Приставка *у* перед двома приголосними не міняється на *в*, якщо повстав би немилозвучний збіг трьох приголосних: узгóдження, уклін, ускладнений, успішний, ухвала й т. ін.

11. Коли по сполучнику *і* далі йде слово, що починається з двох приголосних, а попереднє слово закінчується голосною, тоді ліпше замінити таке *і* на *та*, напр.: Я та всі (або: Я й усі), горе та страх.

12. Коли попереднє слово закінчується приголосною, а дальше починається голосною, тоді часом уживають (але це не конче) подвоєного прийменника *ув*, напр.: Роби до поту, а іж *ув* охоту. Як *ув* око влішив. Зіставсь *ув* убозстві. Кохатись *ув* одних книжках. Мигтить *ув* очах (тут, власне: у вочах).

Наші письменники-класики кохались у формі *ув*, але тепер вона помаду заникає. Її істотне значення: *у* та *в* приставне (за § 39), наприклад: ув очах, ув охоту, це: у вочах, у вохоту.

13. У словах «Україна, український» початкове *у* ненаголошене, а тому в мові поетичній може мінятися на *в*. Шевченко пише: А Вкраї-

на, Заснула Вкраїна. Так само: На вкраїнських нивах. Але звичайно слів «Україна, український» вживаємо незмінно, й ніколи не міняємо тут *у* на *в*; крім цього, прийнято цих слів ніколи не скорочувати в письмі на Укр., укр., але писати повно.

Завжди пишемо в Україні, в Україну, а не на Україні, на Україну, див. про це §§ 505². 295а⁸.

14. Деякі слова зовсім не змінюють свого початкового *в* на *у*, напр.: взірцевий, взагалі, вдоволений, влучний, або *у* на *в*: увага, уважний, ув'язнити, угода, угорський, умова, уривок, ускладнювати, успішний, установа, учасник, ушкоджений і деякі інші, а також слова вивідні від них. А деякі слова розрізняються навіть своїм значенням: вдача (характер) — удача (успіх), взір (зразок) — узір (візерунок), вправа (в чому) — управа (уряд), вступ (вхід) — єступ (уривок), усувати (звільняти) — всувати (встромляти), усунення — всунення, укладати — вкладати, вплив (кого на що) — уплив (чого куди, текти), ураз (хвороба) — враз (разом), уряд (правління) — вряд (прислівник, поруч).

15. Треба мати ще на увазі, що в нашій мові сполучення голосного зо звуком *в* чи *й* творить рід двозвука: -ав, -ев, -ев, -ив, -їв, -ов, -ув, -юв, -яв, -ай, -ей, -їй, -ий, -їй, -уй, -ую, -яй, а тому по цих сполученнях часом уживають приголосних *в*, *й* замість *у*, *ї*, напр.: прибув *в* місто, святий *в* кожному, грай *й* мені, вигубив *всіх* і т. ін., а особливо перед голосним: прибув *в* Азію, плинув *в* Італію.

16. Перед двома приголосними дальншого слова легше ставити *у* й по голосному: тема *у* Франка, пішла *у* внутрішній і т. ін.

Оцих правил гнучкости *в* — *у*, *й* — *і* вживаємо скрізь, де пишемо літературною мовою. Ale в живій вимові та в віршах чи взагалі в ритмічній мові цих правил не завжди дотримуємо, а то тому, що по перерві (по павзі) в живій мові легше дальнє слово починати на голосну, аніж на приголосну.

§ 239. Прийменників *з*, *із*, *зо* вживаємо так:

1. Поміж голосними або по голоснім звуці пишемо *з*, напр.: Товкли тебе *з* усіх боків. Людина *з* людиною.

2. Поміж приголосними або по приголосній пишемо *із*: Мов *із* бочки, умер *із* одчаю.

3. Коли слово розпочинається з двох приголосних, то перед ним пишемо *із* (або *з*) і по голосній: I *із* кривавої криниці.

4. Перед словом, що починяється з одного *з*, *ж*, *ч*, *ш*, *с* так само пишемо *з* (а не *зі* чи *зо*): з землі, з села, з жінкою, з шовку (вимовляємо: с села, ж жінкою, ш шовку); може тут бути й *із*, особливо перед словом, що має на початку дві приголосні: *із* свого.

5. Перед словом, що розпочинається з двох приголосних, із яких перша шелесна чи свистова, пишемо *зо* (а не *зі*): зо жмені, зо столу, зо стін, зо шкодою, зо слугами.

6. Перед словом, що розпочинається з таких двох приголосних, що між ними вдавнину був *ъ* чи *ь*, пишемо *зо* (в цих випадках *зі* було б фонетично оправдавним, як маємо *зі*- при-

ставкове): зо всею, зо мною, зо дна, зо зла, зо двадцять, зо Львова.

7. Західноукраїнського прийменника *зі* літературна мова оминає (але маємо *зі*-приставкове: зібрати й т. ін., §§ 250. 462).

8. На початку речення пишемо *з*, *із*, *зо* в залежності від того, чим починається даліше слово; пор. § 249.

§ 240. Прийменники перед глухою приголосною далішого слова на письмі не змінюються (хоч у вимові уподібнюються): з кого, із хати, через тебе, без праці й т. ін. (хоч вимовляємо: с кого, с хати, через тебе, бес праці й т. ін.).

§ 241. Тільки приrostки (не прийменники!) *з* та *із* перед глухою приголосною *к*, *п*, *т*, *х* — згідно з живою вимовою — міняють своє *з* на *с*: сконати, спарити, стулити, схватити, іспекти, ісходити й т. ін.

Перед усіма іншими приголосними *з* та *із* не міняються: збавити, здерти, згинути, знести, зцілити, зшиток, зчорніти, зсадити, зсукати, зсунути, зфабрикувати й т. ін.; не міняємо їх і в складенім прийменнику: з-попід, з-поза, § 237, але міняємо в прислівниках: спочатку, спереду, спересердя, стиха, словна й т. ін.

§ 242. Приrostки *без-*, *роз-*, *через-* та *від-*, *над-*, *під-*, *об-* і т. ін. перед глухою приголосною на письмі не змінюють свого кінця (хоч у вимові уподібнюються, § 41), цебто пишемо: *безправний*, *безпутній*, *розкішний*, *черезсіделок*, *відки*, *надкотити*, *підтяти*, *обшити* й т. ін.

Але звичайно пишемо: росада, росіл, замість розсада, розсіл.

§ 243. В літературній мові часто вживається нового прийменника (чи приrostка) *від*, часто й архаїчного *од*. Але не слід уживати в однім письмі і *від*, і *од*, бо вони між собою не чергуються (як не чергуються *він* — *он*, § 27).

Жива східноукраїнська мова, а за нею мова наших класиків та мова більшості сучасних східноукраїнських письменників знають *од*, а не *від*.

§ 244. В займенниках *нікто*, *ніщо* заперечення *ні* відділюється, коли слова вжито з прийменником, так що прийменника ставимо по *ні*: ні до кого, ні на що, ні за ким. Форм: до нікого, на ніщо, за ніким і т. ін. літературна мова не вживає, § 463.

§ 245. Прийменник із іменником, прикметником, числівником та займенником пишеться окремо: без брата, без любого, без п'яти, без них, надо мною, підо мною (а не: надомною). Із діесловом прийменник (приrostок) пишеться вкупі: написати, відписати, дописати, виписати, списати, переписати, вписати. Пор. §§ 236. 229.

§ 246. Прийменника *за* з прикметником пишемо разом у словах: замолодий, залегко, замало й т. ін., пор. §§ 236. 159. Але подібні форми літературна мова оминає: занадто молодий, дуже легко й т. ін.

§ 247. Прийменник *по* вдавнину вживався з давальним: по полям, по селам, але тепер вжи-

вається тільки з місцевим, а не з давальним відмінком: по полях, по лісах, по горах, по містах, по селах (а не арх.: по полям, по селам), § 76³.

§ 248. Прийменник *по* приєднується до попереднього слова розділкою в таких виразах (прислівниках): по-мойому, по-твоюму, по-своюму, по-нашому, по-вашому, по-чийому, по-якому, по-їхньому, по-українському, по-німецькому, по-божому, по-давньому, по-доброму й т. ін.

§ 249. Приставка *з-* може мінятися на *із-*, наприклад у Думах: іздіймає, іскажемо, іспліндрував, ізняв і т. ін.; деякі письменники люблять писати приставку *із-* по приголосній попереднього слова: зараз ізвелів, тобі таки так іздалось, він ісказав і т. ін. Див. § 28.

§ 250. Прийменники *над*, *під*, *з* перед словом, що починається збігом приголосних, що між ними вдавнину був ъ чи ь, переходят на *надо*, *підо*, *зо*: надо мною, підо мною, підо впливом, зо мною, зо всіма й т. ін.; рідше вживаємо тут форм *наді* мною, *піді* мною (але *наді*, *піді* пишемо окремо від діального слова, § 245).

Але в приставках пишемо (за § 17. 18) *наді-*, *піді-*, *зи-* (§ 240⁷), *обі-*, *віді-*, *розі-*: надіслати, підірвати, зібрати, обірвати, відібрати, розіслати й т. п., § 464. Так само: прізвище (не: прізвище!), прірва (§ 18). У літературній мові приставки *ви-*до- не вживаємо, а тільки *віді-*: відібрати, а не відобрати, § 464.

§ 250а. Українська літературна мова не вжи-

119. СПОЛУЧНИКИ Й ЧАСТКИ. § 253.

ває архаїчного прийменника *к*, — замість нього вживає тільки *до*: Прийду *до* тебе.

Зо старого *к* у наших говірках повстало *д*, наприклад: д хаті. Часто пишуть д'хаті, але тут апострофа не потрібно, бо форма повстала з *к хаті*, а не з *до хати* (*к хаті* — *г хаті* — *д хаті*).

Наші письменники-класики ще часто вживали *к*, але тепер він вивівся з нашої мови, позістався тільки в лайках (вони архаїчні): *к бісу*, *к чорту* та в архаїчних виразах: *к святу*, *к Різдву*.

Про прийменники *в* — *на* див. §§ 295а⁸.505².

8. Сполучники й часткій.

§ 251. Сполучник *і* (та, et) в літературній українській мові не замінюється на архаїчне *а*: брат *і* сестра (а не: брат *а* сестра).

§ 252. В літературній мові слово *протé* визнає «все таки, але», а не «тимто, для чого»: Хоч сонце й світить, проте холодно; § 482. — Пишемо *чи*, а не *чі*, § 54.

§ 253. Сполучники (або прислівники), зложені з прийменника та займенника, пишуться разом: зате, проте (все-таки), затого, зовсім, защо, пощо, потім і т. ін.: Затого вечір буде. Хоч погано співаю, зате голосно. Защо тебе сплюндровано?

Рázом пишуться й такі складені сполучники: якщо, начебто, нібито, себто, цебто, тощо, або-що, щодо, щождо.

Але коли другу частину цих слів вживається

як займенника, тоді прийменника пишемо окремо: Упав за те вікно. Говорили про те диво, за того чоловіка. Згинув зо всім скарбом. По що ти пішов? Потім (а не: відтак) брат пішов по тім мостку. Пор. § 229.

Так само пишемо сполучниково: якбý, якжé, а прислівниково: як би, як же.

§ 254. Частки *би*, *же* пишемо й вимовляємо тільки по приголосних, ніколи по голосних: поніс би, узяв же. По голосних пишемо *б*, *ж*: понесла б, узяли ж. У творах Шевченка ніколи не ма *би*, *же* по голосних. Див. §§ 465. 214.

Частки *би*, *б*, *же*, *ж* треба писати окремо від слів і без розділки: де б, де б то, де ж таки, хоча ж, хоч би. Прийшов би. Де б тебе покласти? Чи вже ж так буде й далі? А вже ж весна настала. А як же ти пойдеш? Пор. §§ 214. 255. 465. 466.

§ 255. Але в складених сполучниках частки *би*, *же*, *ж* пишемо вкupі: щоб (а не: щоби), якби, аби, ніби, також, таж, теж, тож, отож, отже, адже, адже, аж, авже, авже, аточ, аніж, аякже, майже, мовби, невже. Але: коли б, коли ж, бо ж, або ж, хоч би, хоча б, а як же, отже ж. Пор. §§ 214. 254. 468.

§ 255a. В літературній мові вживается тільки *щоб*, а архаїчного *щоби* зовсім не вживають.

У Шевченковому «Кобзарі» завжди *щоб*, а *щоби* немає разу.

§ 256. Частки *бо*, *но*, *то*, *таки* пишемо окремо від слів: іди бо, гляди но, казали б то, все таки,

121. ПОДВІЙНІ ФОРМИ. § 257a.

він таки, тим то, тому то. Але в сполучнику пишемо їх разом: себто чи цебто, тобто, нібіто.

За правописом 1945 р. ці частки пишуться з розділкою: іди-но, тим-то, все-таки й т. ін.

Сполучник *i*, змінюючись на *й* (§ 238), пишеться окремо від слова, що по нім він стоїть: та *й* (а не *тай*), то *й* і т. ін.

§ 257. Слівця *аби-, де-, як-, що-* з дальшим словом і займенника *-що* з попереднім треба писати разом і без розділки: аби́хто, аби́кого, аби́що, аби́чого, аби́де, аби́куди, аби́коли, аби́то, аби́як, аби́чий, аби́чного, аби́який, аби́яко́го, дехто, деко́го, декому, дешо́, дечого, де́котрій, якнайдорожчий, якщо, щодня, щороку, щогодини, щонайкрашій, щодо, щождо, тощо, або́що, поки́що й т. ін., див. § 187.

З розділкою пишемо: ось-як, он-як, от-як, ось-який, де-не-де, § 398. Частку *о* сполучуємо з попереднім словом розділкою: отут-о, такий-о, оце́й-о.

Складені прислівники з *будъ, небудъ, хтозна* й под. пишемо, як і займенники (§ 187) з розділкою: будъ-як, як-небудъ, хтозна-коли й т. ін.

9. Подвійні форми в українській мові.

Гнучкість української мови.

§ 257a. Українська літературна мова визначається великою гнучкістю своєї звукової й фонемної будови, що надає їй виразної мілозвуч-

ности, ї виявляється в тому, що деякі звуки легко змінюються на інші (голосні на приголосні, а приголосні на голосні), а в кінці слів, часом і на початку, голосні відпадають.

Українська мова не любить збігу однакових, а особливо голосних звуків у словах, що стоять сусільше себе, — це бото в кінці попереднього слова та в початку дільшого, ї оминає такий збіг різними способами. Мова наша любить, щоб по закінченні на голосний попереднього слова дальше слово розпочиналося з приголосного, а по закінченні на приголосний, — щоб розпочиналося з голосного. Звичайно, це тільки до певної міри, а не завжди.

Українська літературна мова знає оці найчастіші випадки звукової гнучкості: По голоснім звуци попереднього слова пишемо: *в, й, ще, б, ж, з*, а по приголоснім: *у, і, іще, би, же, із*, наприклад: Сестра *й* брат *у* школі. Брат *і* сестра *в* школі. Буду *щє* співати. Будуть *іще* співати. Узяла *б же* ти. Узяв *би ж* ти. Вийшов *із* дому. Вийшла *з* дому, і т. ін., докладніш див. §§ 238. 239. 254. Правил цих дотримуємо частіше в звичайній літературній мові, але не завжди в мові віршованій, хоч кращі поети по змозі таки дотримуються цих правил. Крім цього, декілька слів, головно прислівники, можуть губити свою кінцеву голосну, наприклад: чому — чом, знову — знов, хоча — хоч і т. ін.

Крім цього, українська літературна мова знає ще багато подвійних форм, яких вільно вживати одну замість однієї. Це будуть:

1. *Давальний* відмінок одниній чоловічого роду звичайно закінчується на *-ові, -еві,*

або (рідше) на архаїчне *-у*, *-ю*: коневі — коню, див. § 72.

2. Звичайно прикметники та займенники мають коротку форму: добра, добре, добру, добрі, та, ця, те, це, ту, цю, ті, ці, але можуть мати й повну: добрая, добрее, добрую, добрій, тая, цяя, тее, цеє, тую, цюю, тії, ції, див. § 131.

3. Прикметник чоловічого роду назовного відмінку звичайно буває в повній формі на *-ий*, але нерідко буває тут і коротка форма: ви-нен, годен, кожен, дрібен і т. ін., див. § 132.

4. Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого й ніякого роду, а також займенників тих же родів, звичайно закінчується на *-ій*, але й закінчення *-ому* тепер так само часте: на добрім — на доброму, див. § 151.

5. Присвійні займенники: мій, твій, свій у родовім відмінку однини мають форму: мого, твого, свого, а в давальнім: моєму, твоєму, своєму; рідше вживаються й форми: мойого, твоого, свойого, мойому, твойому, свойому; див. § 176.

6. Майбутній час має дві рівновживані формі: буду ходити — ходитиму, див. § 223.

7. Дієслівне закінчення 3-ої особи однини *-ає*, *-яє* може губити своє кінцеве *-є*: розмовляє — розмовля, див. § 196.

8. Займенникова частка *-ся* по голосній та по *в*, *й* може скорочуватись на *-сь*: паслась, узя-лісь, ставсь, не бійсь і т. ін., див. § 216.

9. Дієменник, крім звичайної форми на *-ти*, може закінчуватись (рідше) і на *-тъ*: ходити — ходить і т. ін., див. § 190.

10. В 1-ї особі множинн часу теперішнього панує *-мо*, але може бути й *и м*: ходимо — ходим, див. § 198а.

11. В наказовім способі може бути закінчення *-ім*, *-ітъ*, або *-імо*, *-іте*, див. § 206.

12. Прислівникове закінчення *-іше* частіш уживається в формі скороченій на *-іш*: скоріше — скоріш, див. § 233.

13. Українська мова знає цікаве явище, т. зв. афереза, — опуст початкового *о* в слові, якщо воно стойть по голосній попереднього слова. Найчастіш буває це по прийменниках і частках, що закінчуються голосними, наприклад у Куліша, що кохався в аферезі: до'станку, по'бертались; у Рильського: На 'дній нозі. Опущену голосну зазначаємо апострофом.

14. До подвійних форм належить і вживання т. зв. член на той, та, те, та часток, — вони оживлюють мову, і в мові поетичній, як і в мові живій взагалі, ними варт користатися; мова народня переповнена цими формами, особливо частками.

15. Сюди належать також і форми складених прийменників, яких у нашій мові, особливо в західніх говорах її, не мало: край — по-край, над — понад, серед — посеред, через — почерез, проти — супроти й т. ін. Добрі знавці мови широко вживають складених прийменників.

Така велика гнучкість української мови вигідна нашим поетам, бо дає їм можливість легко писати ритмічною мовою. Вільно поетові вжити тієї чи тієї з двох існуючих у літературній

125. ПОДВІЙНІ ФОРМИ. § 257a.

мові форм, що й звється **поетичною волею** (*licentia poëtica*), але коли поет уживає форми, в літературній мові недопущеної, то це звичайна помилка, а не поетична воля.

На закінчення подаю трохи прикладів на гнучкість української мови, взятих із творів кращих наших письменників.

Темно в хаті, як у домовині. Роби до поту, а їж ув охоту. Як у воду впав. Ой удова, бідна вдова та й плакати стала. Багатого й шило голило, а нас і бритва не бере. Кличе мати Івана, а наш Іван і не чує. Він іще не прийшов, вона не прибула ще. Нагодуй моїх діток, іскупай, ісповій. Підкрайся, щоб ізлякати. Любіть одне 'дного.

Та й схилив же головоньку сивому коню на гривоньку (Дума). Дарованому коневі в зуби не дивляться. Останнє літо бачу я золоте своє жито. Опухла дитина голодная мре. Сам здоров знаєш. Привітен, наче небеса. І хто теє знає, де миць ночує: чи в темному гаю, чи в бистрім Дунаю коня напува? Найдем у гай тую калину (Шевченко). І служитиму зайцю гніздом, буду гинуть на шляху (Франко). Трапильнувати і кохати родину (С. Старицький). Та гей, бики: зоремо поле, посієм яреє зерно (Руданський). Нема на світі України, немає другого Дніпра (Шевченко). Геть укрилась кілимами, огорнулася лугами (М. Старицький). Страшніш тюрма у рідній хаті (Кониський). Може долю знайду, а скоріш пропаду (Б. Грінчёнко.)

III.

ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ.

§ 2576. Як показують наші давні пам'ятки, українська мова ще з глибокої давнини, позичаючи чужі слова, завжди українізувала їх, цебто чужі слова підпадали в нас, — як то звичайне й по інших мовах світу, — законам своєї мови. З бігом часу витворилося дві системі вимови чужих слів, грецька й латинська, при чому українська мова завжди йшла тільки за системою грецькою, яка й стала нам своєю рідною. Ось ці системі:

Буква	Вимова		Див. §§
	грецька:	латин.:	
γ, ғ	г	г	258
λ, լ	л	ль	259
β	в	б	260
δ	φ, фт	т	261
σ	с	з	265
η	и	е	275

127. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. § 258.

Грецька система держалася в нас увесь час, з початку нашої літератури аж до XVII-го віку, і тільки з цього століття, за польським впливом, почала просякати до нас і система латинська, наприклад у творах Іоанікія Галятовського (†1688) і ін. — Широкий виклад про чужі слова в українській мові, з поданням історичного матеріалу, див. у моїй праці: “Нариси з історії української мови”, Варшава, 1927 р., ст. 115 — 197.

§ 258. Чужомовне *g* передаємо в нашій мові через *z*, рідше *l*, а саме:

1. У словах давнопозичених і вже зукраїнізованих, а також у словах із мови грецької (це наші хресні імення, християнська термінологія, термінологія культурна й т. ін.), а особливо в групах *-лог-*, *-грам-*, *-граф-*, *-гео-*, *-зо-*; так само в словах новопозичених і грецьких, і латинських, але часто вживаних, які вже освоїлися в нашій мові, пишемо *z*: англійський, газета, гегемонія, гімназія, Єгипет, Голгота, логіка, географія, філологія, програма, графіка, градус, граф, група, егоїзм, організація, педагог, фігура, агент, агітація, диригент і т. ін.

2. В словах новопозичених, у нас мало знаних і ще неосвоєних, а особливо в назвах географічних та власних прізвищах, пишемо *l*: генерація, ігнорувати, гондорльєр, гравер, грандіозний, грація, гувернер, Гамбург, Гвінея, Чікаго, Гегель, Гете й т. ін.; так само пишемо *l* і в деяких своїх словах давнопозичених: дзига, гвалт, галаган, дригати, гандж, ганок, гедзь, газда й т. ін.

3. У словах чеських і білоруських пишемо завжди *z*, бо ці мови, подібно нашій, кохаються в ньому: Гавлічек, Богдановіч; у словах усіх інших слов'ян пишемо *l*: Тургенев, Негош, Гло-

вацький, але часто пишуть тут і *г*.

Беручи на увагу народні школи й широке громадянство, що чужих мов не знають, постановлено в Україні частіше писати *г* і в чужих словах, хоч вимовляти його в потребі можна й як *г*.

В останньому правопису 1945 р. викинено букву *г*, — це безумовно на шкоду українській мові. Див. § 1.

Чуже *г* по наших давніх пам'ятках Х — XIII віків усе передають через *г*, і тільки з XIV віку часом пишуть, наслідуючи греків, *κι*. З “Аделфотиса” 1591-го року з'явилася в нас буква *г*, запозичена також з грецької мови, а Мелетій Смотрицький остаточно затвердив її в нас своєю Граматикою 1619-го року.

§ 259. Чужомовне 1 передаємо в нашій мові подвійно: або за нашою багатовіковою традицією не м'якшимо його, або значно рідше м'якшимо, — згідно з нашою живою вимовою.

I. Не м'яке *λ*, цебто пишемо *λ, λα, λο, λυ, λε* в давнозапозичених словах і вже зукраїнізованих у нашій мові, а саме: 1. Майже в усіх словах грецького походження (це хресні ймення, християнська термінологія, часом терміни духового життя й т. ін.), а особливо в групах *-λογ-*, *-φίλ-*, напр.: Платон, платонічний, аналогія, логіка, каталог, диплом, кілограм, філософія, філологія, плутократія й т. ін. 2. У давніх позичках із мов європейських: латинський, формула, лунатизм і т. ін. 3. По подвоєному *λ* не пишемо м'якої голосної: вілла, Геллада, Сцилла, Льонгфельло, Поллукс і т. ін. 4. На кінці слова чи складу частіше пишемо *λ* тверде: адмірал, арсенал, генерал, журнал, мінерал, оригінал, титул, Халдея, Балкани, фальшивий і фальшивий і т. ін. 5. У словах англійських, особливо на кінці сло-

129. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. § 260.

ва чи складу та перед приголосним: Лондон, біл, бульдог, Велз, Вілсон, гомрул, Мілтон, Чарлз і т. ін. 6. Завжди пишемо *ле*, ніколи *ле*: легенда, білет, лекція, телеграма, електричний і т. ін. (але вимовляємо це *ле* звичайно з «середнім» *л*).

II. М'якшимо *л* дуже рідко: 1. У нових західноєвропейських запозиченнях (хоч би й з мови грецької), але в нашій мові ще не освоєних: автомобіль, фільтр, вольт і т. ін. 2. Завжди м'якшимо *л* в закінченнях: -лювати, -люція, -ляр, -лярний, -лярія, -лятор, -ляція, -льний, -льоз, -льоза, -льозний, а також у словах вивідних: протоколювати, революція, циркуляр, регулятор, спекуляція, капітальний, целюльоза й т. ін. 3. В чужих географічних назвах та власних іменах: Маляга, Калябрія, Цельсій і т. ін.

Правдиве українське *л* — це *л* т. зв. середнє (напр. полтавське), ні тверде, ні м'яке, а тому можна вимовляти *л* у чужих словах із цим середнім *л*, як то чуємо, напр., у мові чеській. Взагалі, пишемо, скажемо, легенда, але вимовляти це можна й легенда.

Правопис 1945 р. про чужомовне *g* і *l* подає так: "Г і *h* звичайно передаються буквою *л*. *L* у словах іншомовного походження передається непом'якшеним або пом'якшеним *л*, — залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові. Сполучення *le* передається через *ле*". Тут говориться: передається, а не вимовляється, тому вимова може бути з *л* чи *ль*.

§ 260. Грецьке *β* передаємо через *в* або через *б*.

1. У словах грецьких, що давно прийшли до нас із Візантії, пишемо за віковою своєю традицією *в*; це будуть головно хресні імення та християнська термінологія: Василь, Варвара,

херувим, символ, Вифлеєм, амвон, варвар, диявол і т. ін.

2. Але в тих словах, що прийшли до нас із Західної Європи, пишемо *b*: Біблія, базиліка, Арабія, Бакх і т. ін.

§ 261. Звук *θ*, *th* у чужих словах на письмі передаємо вже з найдавнішого часу через *ф*; так, у нашому Іпатієвому Літопису маємо: Скифія, Фесалія, Єлевферій, Федосій і т. ін. Тому й тепер пишемо: Федір (і Хведір), Афон, Тимофій, Хома й т. ін. Але нові запозичення передаємо через *t*: аритметика, етер, логаритм, і т. ін. Через це повстають подвійні форми: Мефодій і Методій, міф і міт і т. ін. Давня наша вимова була *фт*: Господь Саваоф (пишемо Саваот).

§ 262. Звук *ф* у чужих словах, недавно взятих і в нашій мові ще не зукраїнізованих, передаємо через *ф*, а не *хв*: фабрика, фаетон, факт, фамілія, фарба, Франція, фунт, професор і т. ін. Але: хвиля, хвилюватися, фура й хура, квасоля й фасоля.

Але в словах давнопозичених, особливо ж з мови грецької, *ф* не рідко переходить на *п*: Піліп, гаптувати й т. ін., або й інше: квасоля.

Вимови: прохвесор, хвакт і т. ін. українська літературна вимова не приймає, як простацької.

§ 263. У чужих словах, переважно німецьких, звук *s* перед *r* і *t* (*sp*, *st*) передаємо через *ш*: арешт, кошт, пашпорт, шпиталь, шпиця, штемпель і т. п.; але: шпацір і спацір, статив і штатив, спирт, стіс, страйк.

131. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. § 267.

§ 264. Грецьке *χ* передаємо через *ch* (а не знімецька через *w*): схема, схематизм, схематичний, схизма, схизматик і т. ін.

§ 265. Грецьке *σ* перед голосним звуком чи між голосними передаємо за своєю віковою традицією через *c* (а не *z*): Настасія, просодія, семасіологія, софіст, Софія, філософ, Месопотамія, Амвросій, Василь, Діонісій, Ісидор і т. ін., також: гексаметр; але вже втерлося: Азія, база, бальзам, гіпотеза, фаза, фантазія, фраза, фізика. У словах романського походження так само пишемо *c*: версія, емульсія, інтенсивний, каруселя, курсив, претенсія, університет і т. ін.

§ 266. Англійське *w* перед голосною передаємо через *е*, а не *у*: Вайлд (Wilde, а не Уальд), Вайт (Wight), ват, кіловат, Велз (Wells, а не Уельс), Вестмінстер (Westminster), Віклев (Wycliffe), Вілсон (Wilson), Вітмен (Whitman) і т. ін.

§ 267. У чужих словах, згідно з нашою вимовою й письменною традицією, не подвоюємо приголосного звука: субота, інтелігенція, програма, граматика, аппарат, група, суза, територія, ілюстрація й т. ін. Пор. § 295^a.

Але в чужих власних назвах осіб та в назвах географічних, а також у деяких словах із церковної мови й деяких небагатьох інших подвоюємо приголосний: Будда, Едда, Мекка, Ніцца, Едесса, Марокко, Мюллер, Шіллер, Аннам, Ганнібал, Діккенс, Лессинг, Одиссей, Руссо, Тассо, Аттика; авва, Варавва, геенна, равві, манна, осанна; барокко, бонна, ванна, тонна, тоннаж, вілла, булла, брутто, нетто, донна, мадонна й т.

§ 268. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. 132.

ін. У своїх географічних назвах приголосної не подвоюємо: Одеса, Росія й т. ін.

Це подвоєння в чужих словах позостається й у родовому множині: тонн, ванн, вілл і т. ін., а також у словах вивідних: буддійський.

§ 268. У чужих словах м'якість *л*, *н*, *ð*, *t*, *з*, *с*, *ц* перед їотованими голосними зазначуємо через *ъ* (замість *i*), напр.: віньєта, рельєф, мільярд, коњак, акомпанювати, альянс, адьютант, конъюнкутура й т. п., так само: бульйон, мільйон, медальйон, павільйон і т. ін. По інших приголосних ставимо не *ъ*, але апострофа, § 273. Такий напис близче віддає чужу властиву вимову, а-ніж писання тут *i*.

§ 269. У слов'янських прізвищах, як і в своїх (§§ 43. 55), пишемо закінчення *-ський*, *-цький*: Соболевський, Карський, Кринський, Палацький і т. ін. Але чужих нам російських закінчень *-ской* і *-цкой* не змінюємо: Донської, Трубецької.

§ 270. Придихове *г* на початку чужих слів звичайно заховуємо: Геллада, гістéрія, гістéричний, гіерогліф, гіпохондрія, гомонім, готéль, гúмор, гелóти, галлó, Ганнібáль і т. ін. Але: арфа (часом гарфа), ангар, історія, омар.

§ 271. Закінчені слов'янських прізвищ *-ов*, *-ев*, *-ев* не змінюємо на *-ів*: Крілов, Хрущов, Чернишов, Муравйов, Некрасов, Татіщев, Цонев, Мірчев, Порфір'єв, Голубев і т. ін. (а не Крилоф, Некрасів і т. ін.); про українські § 21. Так само не міняємо *-ов*, *-ев* і в чужих назвах географічних: Саратов, Псков, Тамбов і т. ін (але

133. *ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ.* § 274.

Краків), але в українських назвах все пишемо *-ів*: Глухів, Проскурів, Брусилів і т. ін. Див. § 286.

§ 272. В закінченні чужих слів звичайно пишемо *-тр*, *-др* (а не *-тер*, *-дер*): ареометр, барометр, гігрометр, гексаметр, діаметр, термометр, люпітр, реєстр, семестр, секвестр, театр, центр і т. ін. Але в словах давнопозичених, особливо з лат. *-тер*, пишемо *-тер*, *-дер*: бурмістер, магістер, міністер, Олександер, циліндер, байстер, цехмістер і т. ін.; при зміні слова це *e* зникає: Олександра, цехмістром.

§ 273. У чужих словах по твердих приголосних, а саме: по губних *b*, *p*, *v*, *m*, *f*, задньопіднебінних *t*, *r*, *x*, *k*, шелесних *ж*, *ч*, *ш* і по *p*, а також по приставках *об-* і *суб-* перед ѹотованими голосними *е*, *ю*, *я* ставимо апострофа (часто замість *i*): Барб'є, П'ємонт, Б'юкенен, мар'яж, об'єкт, суб'єкт і т. ін., також д'Акоста, д'Аннунціо, дис'юнкція; пор. §§ 35-38. По інших приголосних ставимо не апострофа, але *ъ*; див. § 268.

§ 274. В словах давнопозичених і вже зукраїнізованих, — особливо в словах грецьких — чуже *i* передаємо через *u*: Михайло, Пилип, Клим, митрополит, єпископ, алилуя, єхидний, єретик, спирт, комін, лицар, євангелик, католик, шпиталь, архимандрит, архиєпископ, архиєрей, минута, гармидер і т. ін.; див. 4 і 5.

При писанні новопозичених слів додержуємося таких правил:

1. По приголосних зубних *ð*, *t*, *з*, *ч*, *s*, шелесних *ж*, *ч*, *ш*, і після *p* у чужих словах (але не

власних) пишемо *й* вимовляємо *и* (а не *i*): директор, мотив, принцип, режисер, шинка, університет, музика, шифрований, фабрика, антихрист, пропозиція, галіцизм, садизм, категоричний, пор. § 54.

2. По всіх інших приголосних пишемо *й* вимовляємо *i*: маніфест, міністер, амуніція, Біблія, фігура, універсал, хроніка, архів, бібліотека, технік, техніка, республіка, клініка, академічний, комунізм і т. ін.

3. У чужоземних іменах, прізвищах і географічних назвах по всіх приголосних без винятку пишемо *i*: Дільман, Ціцерон, Шіллер, Прісціян, Готфрід, Едінбург, Сардинія, Тіроль, Тільзіт, Бразілія, Сіцілія, Мадрід і т. ін.

4. Але стародавні широкознані географічні назви мають уже *и*: Америка, Африка, Єгипет, Париж, Рим, Ливан, Сирія, Рига; Єрусалим і ін.

Українська мова в бігу віків свого історичного життя виявляє великий нахил кожне чуже *i* українізувати, цебто передавати його через *и*, а тому правила, встановлені в нас під 2 і 3, — це правила штучні. Згідно з ними пишемо, наприклад, *i* в словах німецьких, хоч тут *и* перед приголосною було б відповіднішим. Див. мої «Нариси української мови», 1927 р., ст. 144 — 148.

5. Перед голосними *й* перед *й* завжди пишемо тільки *i*: Антоній, радій, критерій, матеріял, спеціальний, авдієнція, консиліум і т. ін; тільки в деяких давнопозичених словах маємо вже *и*: диявол, диявольський, диякон, Гавриїл, християнський, християнство.

6. Звук *i* перед голосним часом скорочується на *й*, яку по губних *b*, *n*, *v*, *m*, *f* зазначуємо а-

135. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. § 275.

построфом: курйоз, курйозний, серйозний, пре-м'єр, п'єдестал, п'єса, Ф'юме, так само часом по *p*: ар'єргард, бар'єр, кар'єра.

7. Початкове *i* в чужих словах, як і в своїх (§ 4), передаємо через *i*: Іван, ігумен, ідея, ідол, інститут і т. ін.

8. Кінцеве *i* в тих чужих словах, що не відмінюються (§ 294), передаємо через *i*: жюрі, попурі, парі, колібрі, мерсі, Парні, Верді й т. ін.; але слова, що відмінюються, мають на кінці *-ii*: Атени, Карпати, Анди й т. ін., бо тут множинá, § 77.

9. У прізвищах слов'янських народів пишемо *i* (але часом пишуть *i ii*): Радіщев, Чіріков, Нікітін, Міклошіч, Міцкевіч і т. ін.; але в прізвищах, що відповідають українським, пишемо *ii*: Данилевський, Малиновський, Васильєв і т. ін. У закінченнях слов'янських прізвищ пишемо *-ik*, *-in*, *-iv*: Гавлік, Славік, Державін, Ленін, Ягіч, Караджіч і т. ін.; але в російських прізвищах по *ж*, *и* пишемо *-in*: Кожин, Гаршин.

§ 275. Грецьке *η* передаємо в давнозапозичених словах за споконвічною українською вимовою й літературною традицією через *u* (а не *e*): Хима, Яріна (Ірина), алилуя, Ісус, клір, митрополит, митрополія (округа влади митрополита), Псалтир, алфавит, мінея, амінь і т. ін.

Але в новопозичених з Заходу словах грецьке *η* передаємо через *e*: атлет, система, аритметика, бібліотека, амнестія, Атени, етér, магнét, метрополія (бáтьківщина) і т. ін. Пишемо Іспанія, іспанський за своєю багатовіковою традицією; пор. у церковно-слов'янському Новому

Заповіті, Римл. 15. 24,28: Іспанія, лат. Hispania, гр. Spania, звідки нім. Spanien, англ. Spain, але в латинських народів Espagne.

§ 276. 1. Чуже *e* передаємо по приголосній завжди через *e*: ефект, література, театр, термін, період і т. п. Це чуже *e* завжди вимовляємо “твердо” як *e*; вимовляти його (за російським впливом) як *e* (література, театр, кабінет і т. ін.) літературна вимова не допускає.

2. Звук *e* у прізвищах російських і білоруських, а також *ie* в польських передаємо через *e*: Авдеев, М. Бєдний, Грибоедов, Репін, Рилєєв, Тургенев, Недзельський і т. ін. Але в прізвищах, що відповідають українським, пишемо *e*: Веселовський, Воскресенський, Плетньов, Соболевський, Петров і т. ін.

§ 277. Початкове *e* в чужих словах передаємо так:

1. У словах давнопозичених, часто вживаних і вже зукраїнізованих (за § 2), де воно вимовляється як *ie*, через *e*: Євангелія, Євген, Єва, Єгипет, єзуїт, єпископ, єретик, Єрусалим, єпархія, єпархія, єхидний, пор. § 2.

2. У словах недавно позичених і ще не зукраїнізованих, де воно вимовляється ще як *e*, через *e*: евакуація, еволюція, егоїзм, екватор, екзамен, екскурсія, елегія, ефект, епоха, естетика, ехо. В Східній Україні сильно поширенна вимова Європа, європейський, але в літературній мові часто пишуть і Европа, європейський і т. ін. Див. § 276.

Новий правопис 1945 р. постановив писати Європа,

137. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. § 282.

європейський, цебто згідно з живою східноукраїнською давньою вимовою (за § 2), див. § 284⁴.

§ 278. Дифтонги *аи* і *ои* перед приголосним і на кінці слова передаємо через *ав*, *ов*: Август, авдіторія, авдієнція, гавптвáхта, льокávt, равт, фавна, Фавст, Гавптман, Павльсон, Штравс, Нордав, Гавф, Гавс, Кавтський, Бічер-Стов, Шов і т. ін.

Але перед голосною *е* дифтонги *аи*, *ои* не змінюються: Ауербах, Шопенгауер, Бауер, Гебауэр, Тоурер, Соуер і т. ін.

§ 279. Дифтонг *еи* передаємо через *ев*: Європа, невтральний, невтралітет, неврастенія, неврологія і т. ін. Але нім. *еи* передаємо через *ой*: Нойман, Ойтінг і т. ін.

§ 280. Німецький (і голандський) двозвук *еі* в старих запозиченнях передаємо згідно з старою вимовою його через *ей*: блейvas, клейноди, крейда, клейстер і т. ін. Але в нових по-зичках, особливо в іменах власних, завжди пишемо *ай* (по *л* буде *ай*): Гайне, Ляйден, Ляйбніц, Ляйпциг, Швайцарія, Шляйхер, Фан Вайк, Фан Даїк і т. ін.

§ 281. Французьке *еи*, німецьке *ö* і англійське (в закритім складі) *и* передаємо через *e*: Сент-Бев, Гарфлер, Гете, Шлецер, Бернс, Дéфферін і т. ін.

§ 282. Французькі *-eur*, *-aire* в іменниках передаємо через *ér*: гувернér, доктринér, партнér, інженér (за англійською вимовою: інжинíр, інжинíра, але цієї форми не вживаємо), суфлér,

контролér, акціонéр, антрепренéр, мародéр, місіонéр (а не: місіонар), монтéр, парламентéр, режисéр, резонéр, так само офіцéр (а не офіцир); але дезерти́р, каси́р, кіраси́р, команди́р.

Латинські слова на -og передаємо незмінно: доктор, актор (часом актер), автор, інструктор, репетитор.

Відмінюються ці слова за твердою відміною: інженера, інженерові, інженером, інженери й т. д., § 68².

Французьке ie передаємо через ѿ: портьєр, портьєра, Рішельє, марсельєза, кур'єр, див. § 268.

§ 283. Німецьке ї та французьке и передаємо за нашою давньою традицією через ю: бýргер, бýро, бýрократ, бýст, сýорприз, дебют, сýжет, резюме, бýджéт, увертýра, пюпíт, Вýртемберг, Мýллер, Бельвю, Мýнхен, Мýнцер, вестибýль, жýрі, менýо, нюáнс і т. ін. Апострофа перед ю в цім випадкові не ставимо, пор. § 36².

В західноукраїнськім письменстві тут часто пишуть i: Нýрнберг, іберменш і т. ін.

§ 284. Українська мова не терпить роззвіу, цебто збігу поруч себе двох голосних звуків (hiatus), і тому прагне їх українізувати вставленням ї поміж голосними. При писанні голосних сполучень додержуємося таких правил:

1. В групі двох голосних, коли перша i, вставляємо ї, цебто пишемо ia, ie, iø, ii (а не ia, ie, iy, ii): матеріял, матеріальний, патріярх, соціалізм, мініятюрний, діялекст, авдієнція, клієнт, пієтет, Тріест, медіум, тріумф, тріумвірат,

139. *ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ.* § 284.

радіюс, консиліум, копіїст і т. ін.; тільки в сполучення *іо* не вставляємо *й*: національний, Сіон, тріодь, радіо, аксіома, ембріон, біоскоп і т. ін.

Правопис 1945 р. встановляє писати: матеріал, геніальний, соціалізм, фіалка, проект, і т. ін., — таке писання непослідовне й суперечить живій українській вимові.

2. По голосній завжди пишемо *ї* (а не *i*): архаїзм, героїчний, Енеїда, Каїн, Рафайл і т. ін.; пор. § 3; але по приставках на голосну (*по-, пре-, перед-* і т. ін.) пишемо *i* (а не *ї*, бо за § 274⁷.): поінформувати, преісторичний, передісторичний і т. ін.

3. Сполучення -еа, -ча (французьке *oi*) в кінці слова передаємо через -ея, -уя, а в середині не змінюємо: алея, епопея, ідея, фея, Псіхея, Генуя, статуя й т. ін., ідеальний, дуалізм, індивідуальний, вуаль, будуар, експлуатація й т. ін.

4. Сполучення голосних із *e*, *o* в кінці, а саме: *ae*, *oe*, *ie*, *ao*, *eo*, *uo*, а також *oa*, *uu* пишемо незмінно: фаетон, поет, дуель, какао, Теодор, віртуоз, коаліція, дуумвірат, індивідуум і т. ін. Але *e* по голосній часом приймає *й*, цебто пишемо *е*: геена, проект, проєктувати, реєстр, реєстрація.

Так само початкове *e* часто приймає *й*, цебто, згідно з § 2, українізується: Єрусалим, § 277, тому й жива східноукраїнська вимова Європа, ще з часу, коли російського впливу не було в Україні.

5. Початкове *I* перед голосною в давніх власних іменах у нашій мові конче змінюємо на *Й*, цебто початкові *Ia-, Ie-, Io-, Iu-* передаємо через *Я-*, *Є-*, *Йо-*, *Ю-*, наприклад: Яків, Яфет, Яір, Єрусалим, Єремія, Єгова, Йов, Йосип, Йордан, Юда, Юдея, Юст і т. ін. Так само Ісус.

Греки не мали ѿ, і тому старогебрейські Ja-, Je-, Jo-, Ji-, Ju- знаціоналізували по-своюму на Ia-, Ie-, Ii-, Io-, Iu-; церковнослов'янський переклад рабських перейняв із грецького, а церковнослов'янський перейняли росіяни: Іаков, Іерусалим, Іисус, Йордан, Іуда й т. ін.

В українському письменстві довго панувала тут церковнослов'янська форма з початковим І-, але тепер пишемо тільки за живою вимовою з початковим Й-.

§ 284a. В прикметниках від чужих слів часте закінчення *-ичний, -ічний, -їчний* (§ 274): архайчний, кубічний, біографічний, аритметичний, агрономічний і т. ін., рідше *-цький*: Адріатицький, готицький і т. ін. Російського *-ичеський* українська мова не знає.

Так само вживаємо тільки закінчення *-ийний* (а не російського *-іонний*): революційний, еволюційний, позиційний, організаційний, авіаційний і т. ін.

§ 284б. Прикметники, утворені від недавно-позичених чужих іменників, закінчуються тільки на *-ний* (а не на *-ній*): абстрактний, авторитетний, ажурний, акордний і т. ін., § 128.

§ 285. Німецького суфікса *ip* (*ir*) у дієсловах і в іхніх словах вивідних (що від них по-встали), українська мова не вживає: аналізувати (а не: аналізувати), анулювати, збанкрутити, контролювати, кооптувати, комбінувати, формувати, апелювати, ігнорувати, маскувати, коментувати, титулувати, анулювати, анульованій, збанкротований, кооптований, аналізування, комбінування і т. ін.

Прикметники, що походять від німецьких дієслів із *-ip-*, так само гублять це *-ip-*: рету-

141. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. § 288.

шóваний, реставróваний, редагóваний, ідеалізóваний, реалізований і т. ін., а не: реалізíрований, реставрíрований і т. ін.

Мова російська завжди зберігає це німецьке *-ир*, наприклад: *анализировать*, і тим тягне й нас до того.

§ 286. В нових позичках із чужих мов звуки *о, е* не міняються на *i*, наприклад: *модний*, *хор*, *кордон*, *доктор*, *том* і т. п.

Але деякі давнопозичені слова вже міняють своє *о, е* на *i*: *фіртка*, *папір* — *паперу*, *стіс* — *стоса*, *фільварок*, *піп*, *дім*, *кімната*, *віттар*, *війт*, *гніт*, *дріт*, *шріт* і т. п. Так само всі слова на *-піль*: *Адріянопіль* — з Адріянополя, *акропіль* — з акрополю, *Маріупіль* — Маріуполем і т. п.

У слов'янських прізвищах у закінченнях *-ов*, *-ев* (див. § 271) не міняємо *о* на *i*: *Аксаков*, *Тургенев* і т. ін. Пор. §§ 16. 21.

§ 287. Зазначати акання (вимову ненаголошеного *о* як *a*) в російських прізвищах у літературній мові не прийнято: *Грибоєдов*, *Онегін* (а не *Грибаєдоф*, *Анегін*) і т. ін.

§ 288. Родовий відмінок одниній чоловічого р. чужих імен *н е ж и в и х* та *увінчих*, а також у географічних назвах, закінчується на *у*: з *університету*, *акту*, *статуту*, *страйку*, *конфлікту*, з *Берліну*, *Парижу*, *Сибіру*, *Лондону*, *Нью-Йорку*, *Риму*, *Уралу*, процесу *й т. п.*, див. § 71.

У чужих іменах *ж и в и х* родовий відмінок одниній чоловічого роду закінчується тільки на *-а*: *агента*, *отамана*, *осавула*, *студента*, *Зевса*, *Ірода*. Див. § 70.

§ 289. Чужі слова, що прийшли до української мови з різних мов, конче не задержують свого чужого роду, а приймають рід відповідно до свого українського закінчення. Всі іменники, що закінчуються твердою приголосною, будуть роду чоловічого; пишемо й кажемо: кожний мінус, такий плюс, добрий аванс, смілий маневр і т. п.

§ 290. Латинські слова на *-um* у нашій мові вживаються в роді чоловічім (а не ніякім) і відмінюються: до нашого мінімуму, такого ж індивідуума, такий кольоквіюм, перед цілим форумом і т. ін.

§ 291. Грецькі слова жіночого роду на *-is*, коли не приймають у нас закінчення *-a*, стають словами роду чоловічого: довгий анабазис, такий апокаліпсис, повний катехизис і т. ін.

§ 292. Латинські слова ніякого роду, що в нашій мові вживаються в роді чоловічім, у назовнім відмінку множиній закінчуються на *-u* (а не на *-a*): акти, документи, фундаменти, елементи, тестаменти, екзамени, органи, статути, факти, контракти й т. ін.

§ 292а. В історії роду чужих слів в українській мові кидается в вічі велика схильність до оженочення їх, цебто до надання їм закінчення *-a*, *-я*, наприклад: адреса, афіша, візита, комода, лімона, оркестра, класа, резерва, цитата й т. ін. В мові російській цього процесу нема, а в мові польській він дуже великий, — і обидві ці мови впливають на нашу, витворюючи подвійні форми: клас і класа, флот і флота й т. ін.

143. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ. § 295.

§ 293. Усі чужоземні слова, що закінчуються на приголосну, відмінюються: темпом, з анабазису, інженерами й т. ін.

§ 294. Чужоземні слова на *-e*, *-ε*, *-i*, *-y*, *-ю*, *-o*, *-уа* не відмінюються: купе, декольте, турне, поні, какаду, інтер'ю, брутто, нетто, порто, сальдо, сольо, тріо, франко, буржуá й т. ін.

Але деякі часто вживані слова на *-o* вже відмінюються як іменники ніякого роду, це слова: авто, бюрó, кіно, мотто, пальто, піяніно, трюмо, сáго, цйцero, радíо: з авта, радія, радію, радіум, перед бюром і т. ін.

Невідмінні слова (неживі) звичайно ніякого роду: таке купе.

§ 295. Чужоземних прізвищ, що закінчуються на голосний, особливо на *-e*, *-i*, *-o*, *-y*, *-ay*, *-уа*, не відмінюємо: у Доде, Данте, Доре, Ніцше, Аліг'єрі, Верді, Гарібальді, Парні, Сафо, Дідро, Торквато, Коцебу, у Бора й т. ін.

Але прізвища чоловічого роду, що закінчуються на приголосний, відмінюються: з Гартманом, до Шекспіра.

Жіночих чужих прізвищ зовсім не відмінююмо: у Гедди Габлер, з Розою Люксембург.

Російські прізвища на *-ой*, *-ий* відмінюються як прикметники (а не іменники): Толстой, Толстого, Толстому, Толстим, Горький, Горького, Горькому, Горьким (а не: Толстоя, Горькія і т. п.), § 130.

Імення на *-ий* відмінюються як іменники (а не прикметники), § 130.

IV.

В Л А С Н И Й М Е Н Н Я .¹

§ 295а. 1. Прізвища заміжніх жінок від чоловічих творяться так.

a) Коли чоловіче прізвище — іменник із закінченням на приголосну або на *-o*, то жіноче імення твориться від прикметника цього слова з закінченням *-ова, -ева, -єва*: Граб — Грабова, Смаль — Смалева, Чорній — Чорнієва, Безпалко — Безпалкова, Петренко — Петренкова й т. ін.; якщо жіноче прізвище позостається іменником, то воно не змінюється: з Лецею Граб, у пані Чорній.

b) Коли чоловіче прізвище — іменник на *-a, -я*, то воно позостається незмінним і для жінки: пан чи пані Головка, Жмінька, Гамалія, рідше — пані Головчина, Жміньчина, Гамаліїна.

c) Якщо чоловіче прізвище — прикметник на *-ий, -їй*, то жіноче буде той же прикметник на *-a, -я*: Чайківська, Вирова, Західня.

d) Від чоловічих прізвищ на *-ів, -їв, -ин, -їн* творяться жіночі на *-ова, -ева, -єва, -ина, -їна*:

¹ Про власні імення див. у Показчику під гаслами: географічні назви й прізвища.

Петрова, Ковалева, Палієва, Машина, Волина, Софіїна, див. § 137.

1) Дівчата, особливо неповнолітні, можуть приймати до свого прізвища й закінчення *-івна* для груп *a, b, z*, але не для групи *v*.

2) Закінчення *-иха* для жіночих прізвищ літературна мова оминає; рідко вживане також *-ка* для прізвищ на *-вич*: Мироновичка.

Про назви по батькові див. §§ 135 і 136.

2. Прізвища на *-ів*, *-ів* відмінюються за мішаною іменниково-прикметниковою відміною, а саме: I. V. Петрів, II. IV. Петрова (а не Петрового), III. Петрову (а не Петровому), VI. Петровим (а не Петровом), VII. Петрову або Петрові; множинá I. V. Петрови (а не Петрові), II. IV. VII. Петрових, III. Петровим, VI. Петровими. Орудний однини цих прізвищ закінчується на *-овим* (а не *-овом*). Петровичем, а не Петровичом, § 75.

Але географічні назви на *-ів*, *-ів* відмінюються як іменники, тому їх орудний одниній закінчується на *-ом* (а не на *-им*): під Krakovom, під Lьвовом, над Києвом. Див. §§ 149. 137.

3. Власні назви осіб та географічні назви на *-ин*, *-їн* відмінюються як іменники: I. Бабин, II. IV. Бабина, III. Бабинові, V. Бабине, VI. Бабином, VII. Бабині або Бабинові; множинá I. V. Бабини, II. IV. Бабинів, III. Бабинам, VI. Бабинами, VII. Бабинах. Орудний одниній цих прізвищ закінчується на *-ом* (а не на *-им*), див. §§ 149. 71.

В українській мові завжди було живе народне: з Бабином, з Пушкіном і т. ін. В російській мові, навпаки, назви на *-ин* — це прикметники: с Пушкиным, с Гаршиним і т. ін. Див. § 149.

4. Українські географічні назви пишемо в їх стародавній народній формі, а не в формі зросійщеній: Бердянка, Берестя, Бóвча, Бóрскло, Гáдяче, Горóдня, Дінéць, Житóмир, Днíпро, Дністér, Ірпíнь, Кáм'янець, Крем'янець, Козáтин, Кременчúк, Кýп'янка, Ліtin, Lubní — з Lubéнь, Lятичíв, Нíжен, Прилúка, Прíп'ять, Rівne, Радомишель, Ромéн — з Romná, Mariópol', Puttivéль, Sandjar, Xvástív, Umáнь i Gumanь, Хóпер — з Hopra (а не зросійщене: Бердянськ, Брест Литовський, Вовчанськ, Ворскла, Гродно, Дніpr, Дністр — Дністро, Каменець, Кременець, Казатин, Кременчуг, Kup'янськ, Lитин, Lubni, Nížin, Priluki, Prípety, Romni, Senjari, Faстov, Хопъор); Rostóv nad Donom (а не на Дону); пишемо Хотýn, з Хотина, а не Хотим.

Про географічні назви на -e див. § 144.

5. Описові географічні назви перекладаємо: Lьодовий океан, Фінська затока, Північна Двіна, Rіg Доброї Надії т. ін.

6. Чужомовні географічні назви, що їх форма ще не всталена в нашій мові, слід би передавати за їхньою тубільною вимовою, а не за вимовою інших народів: Lісбóна, Lьеж, Mанíля, Méхiko, Tегráн, Tіchíno т. ін. (а не Lіссабон, Люttіх, Mаніля, Mексіка, Тегеран, Tessín).

7. Прикметники на -iв звичайно творяться від іменників чоловічого роду, а прикметники на -ин — від слів роду жіночого (§ 140); так постають і прізвища: Зуб — Зубів, Петро — Peteriv, Peterívskyj, оглобля — Ogloblín (а не Oглобліn), Panчиха (жінка Pанька) — Panchishin, Галя — Galin i т. ін.

8. Прийменник *в* визначає усталену, певними границями зазначену просторінь: в хаті, в дворі. Навпаки, прийменник *на* немає цієї усталеності, й визначає просторінь або докладно необмежену, або ту, що входить у поняття *в*, наприклад: на степу, на полі, на городі, в лісі на галечині. Так само розрізнюються *в* та *на* і при географічних іменах: в Росії на Сибіру, у Франції, в Англії, в Німеччині й т. ін. (державне завжди *в*), в Києві на Подолі й т. ін. Ось тому державна форма: *в* Україні, недержавна *на* Україні. За свого державного погляду росіяни все кажуть: в Росії на Україні, а поляки: в Польщі на Україні, і тим защепили й нам недержавну форму *на* Україні. Див. § 505².

9. Подаємо правопис і вимову деяких власних імен у загально прийнятій літературній формі; в дужках подано форму місцеву, в літературній мові не вживану: Андріян (Адріян), Амвросій (Амброзій), Анастасій (-зій), Анастасія (-зія), Анатоль (Анатоль), Атанасій (-зій), Богдан, Богдана (-нá), Борис (Бóрис), Володимир (-мир), Ганна, Гануся (Гануся), Гарасим (Гарáсим), Діонисій (-зій), Єва (Ева), Євген (Евген), Євфросинія (-зинія), Єзекіль (Ез-), Єлисавета (Елізабета), Зиновій (-бій), Ігор, Ігорівім (Ігорéвім), Іларіон (Іля-), Ірина (Ірина), Ісаак (Ізак), Ісидор (Ізидор), Сидір, Костянтин (Константин), Макár, Макарá (Макáра), Мárко, Márка (Маркó, Маркá), Мирón (Мý-), Оléг (Олег), Осип-Йосип (Осíп), Платón (Плятон), Пріська § 16 (Приська), Пріся, Про-

тасій (-зій), Рома́н, Рома́на (-нá), Софія (Зо-фія), Сусанна (Зузанна), Тарáс, Тарáса (Тара-сá), Теодосій (-зій), Тереза (-са), Тимофій (-тей), Федір і Хведір, Філарет (Філярет), Хома (Тома), Юда (Іуда). Див. § 265.

У власних іменах чужого походження приголосної не подвоюємо: Авакум, Аполон, Інокентій, Іоан, Іоаникій — Йоаникій, Кирил, Паладій, Пилип і т. ін. (правопис церковний і російський приголосну тут подвоює). Церковна й світська форма Іларіон (а не Ілляріон). Пор. § 267.

149. ДІЛІННЯ З РЯДКА ДО РЯДКА. § 301.

V.

ДІЛІННЯ СЛОВА З РЯДКА
ДО РЯДКА.

§ 296. Перенесення слова з рядка до рядка зазначуємо злучкою - (а не знаком — або „) в кінці рядка.

§ 297. Переносити або ділити слово можна тільки цілими складами: го-лова або голо-ва, о-лія, олі-я.

§ 298. Приголосна, що знаходиться між двома голосними, відноиться до дальншого складу: во-да, ру-ка, го-ло-ва.

§ 299. Коли в слові поруч стоять дві однакові приголосні, то при ділінні слова одну з них лишаємо, а другу переносимо: жит-тя, стат-тя, сміт-тя, Ган-на, Іл-ля, ве-сіл-ля, во-лос-ся, ко-лос-ся, клоч-чя.

§ 300. Слови односкладові не розриваються; їх цілими або лишаємо в рядку, або переносимо: став, взяв, шрам.

§ 301. Буков *дж* та *ձ* ділити не можна, коли

§ 302. ДІЛНЯ З РЯДКА ДО РЯДКА. 150.

вони визначають один звук: ра-джу, по-хо-джа-ти, бри-джу-ся, по-дзво-ни-ти, ро-дзин-ки, гудзик. Але: від-жи-ма-ти, під-жи-ви-тись, від-зо-ли-ти, від-зи-му-ва-ти, під-зам-чя, під-зем-ний.

§ 302. Групи *йо* та *ъо* не розриваємо: па-йок, га-йок, кі-йок, пе-ньок, де-ньок.

Для правильного поділу слів треба триматися ще й оцих правил, §§ 303-312.

§ 303. Приголосна з *ѣ* не переноситься, коли за *ѣ* йде ще приголосна: скіль-ки, віль-ний, біль-ший, мель-ник, пись-мо, бать-ко, донь-ка, пиль-но.

§ 304. Коли пишемо слово з апострофом, то його не можна лишати в кінці рядка: ре-п'я-хи, со-ло-м'я-ний, де-ре-в'я-ний, не-об'ят-ний. Див. § 36.

§ 305. Кореня слова з початку його розривати при переносі не можна, цебто односкладову приставку відділюємо від кореня: роз-ум-ний, на-ука, по-гром, два-на-дцять, шіст-на-дцять, два-дцять, вос-крес, без-окий, без-ухий, без-ум-ний, по-хва-ла, про-кли-на-ти, ви-гляд, за-про-ва-ди-ти, при-кра-са, на-бли-жа-ти-ся, по-кри-ти, про-сві-та, про-бліск, на-ста-ти.

Але кореня в кінці його ділити можна: *жі-ра*, *гор-бун*, *за-му-дрити*.

§ 306. Суфікси, що починаються з приголосної й творять із флексією склад, переносяться до другого рядка: враж-да, чис-ло, міт-ла.

§ 307. Наростків *-ств*, *-сък і -цък* ліпше не ділити: панський, то-ва-ри-ство, ко-за-цький, люд-ський.

§ 308. Пливких *л*, *р*, носових *м*, *н*, та шелесних *ж*, *ч*, *щ*, при збігу приголосних не переносимо, але всі інші приголосні, особливо *с*, переносимо: гол-ка, тюр-ма, роз-ум-ний, тон-кий, друж-ньо, скуч-но, мо-то-рош-но, Мо-ська. Що *с* починає дальший склад, це добре видно з того, що

151. ДІЛІННЯ З РЯДКА ДО РЯДКА. § 312.

о не міняється на *i* в формах: міст — мо-сти, піст — по-ста, хвіст — хво-ста, віск — во-ску й т. п., пор. §§ 16. 17.

§ 309. Груп *бл*, *пл*, *вл*, *мл*, *бл* не ділимо: лю-блю, ку-плю, ку-пля, ста-влю, ло-млю, по-тра-плю, зло-вле-ний, ба-влять-ся, ди-влю-ся. Див. § 197.

§ 310. В чужих словах груп *кс*, *пс* не ділимо: Ма-ксим, Окса-на, епі-ле-псія.

§ 311. Двозвуків *ав*, *ев*, *ив*, *ів*, *ов*, *ув*, *яв* та *ай*, *ей*, *ий*, *ой*, *уй*, *ай* ділити при переносі не можна: прав-да, глев-кий, крив-да, сів-ши, пі-шов-ши, дов-гий, пов-ний, на-був-ши, взяв-ши; край-ка, бай-ка, лай-ка, крей-да, на-ший-ник, бій-ка, бой-ко, буй-ний, сяй-ний. Але: при-йшов, ді-йшов, за-йшов, зі-йшлись. Див. § 238¹⁵.

§ 312. Треба вважати на § 16 при переносі слів: коли є *i* (з *o* чи *e*), то склад повинен бути закритим, коли є *o* чи *e* — склад повинен бути відкритим: рів-но, піс-ний, по-стом, до-ріж-ка, хво-стом, му-дріс-тю, му-дро-сти, ра-діс-тю, ра-до-сти, кіст-ка, ко-сти, кім-на-та, осіб-ний, осо-бли-во, ро-сте, зе-мля. Див. §§ 16. 308.

З історії діління слова з рядка до рядка. Увесь час, коли в нас були книжки рукописні, не існувало жодних правил для поділу слів при їх переносі. Наприклад в Остромировій Євангелії 1056 р. слова переносяться: св'єтъ, просвѣща-еть і т. ін. На Заході діління слова стали зазначати дуже рано, а в нас це з'явилось тільки з початком нашого друкарства. Перша українська книжка, що має знаки переносу слів, — це “Аделфотес” 1591 року, друкований у Львові.

VI.

ДЕ ПИСАТИ ВЕЛИКУ БУКВУ.

З великої букви починаємо:

§ 313. Кожне окреме речення.

§ 314. Кожний окремий рядок віршу (але цього тепер часом і не додержують, і рядки вірвіршів починають і з малої букви).

З великої букви пишемо в реченні:

§ 315. Власні назви осіб — хресні імення та прізвища: Степан, Пилип, Котляревський, Вдовиченко, Ольга, Софія.

Різні частки при іншомовних прізвищах пишуться з малої букви: де ля Барт, д'Аннунціо й т. ін.

§ 316. Власні географічні назви: частей світу, країн, держав, провінцій, воєвідств, округ, повітів, міст, містечок, сіл, вулиць, площ, заливничих станцій, гір, долин, океанів, морів, річок, озер, заток, проток, назви вілл та пароплавів і т. п.: Азія, Канада, Україна, Київ, Харків, Карпати, Чорне море, Балканський півострів, Київщина, Київська округа, Володимирволинський повіт, Карпатські гори, Дніпро, Дністер,

Київська вулиця. З вілли «Затишок» поїхав він пароплавом «Швидкий». Коли назва подвійна, то обидві частині пишемо з великої букви: Біла Церква, Рава Руська, Судова Вишня, Ясенів Горішній. — Так само випадало б писати: Небо, Рай, а не небо, рай, бо ж це імення власні.

§ 317. Назви державних, наукових та інших установ: Міністерство Народної Освіти, Кам'янецьподільський Державний Український Університет, Наукове Товариство ім. Шевченка й т. ін.

§ 318. Титули осіб чи установ, прикметники виразу поваги в приватних листах, а також займенники, що стосуються осіб чи установ, до яких пишемо: Преосвящений Владико, Хвальна Редакціє, Пане Докторе, Світливий Ректорате, Високоповажаний Добродію, Шановний Товаришу! Прошу Вас...

§ 319. Назви історичних діб: Руїна, Хмельничина, Світова Війна.

§ 320. Божі та святі назви, назви церков, монастирів, образів, Богослужб, Книг Святого Письма, а також займенники, що стосуються до Бога чи святих осіб: Бог, Господь, Ісус Христос, Спаситель, Богородиця, Мати Божа, Син Божий, Дух Святий, Іван Предтеча, Новий Заповіт, Біблія, Псалтир, Євангелія, Богослужження, Служба Божа, Вечірня, Утреня, Успенська Церква, Богоявленський Монастир, Тайна Вечеря, Спаси, Господи, народ Свій, і поблагослови насліддя Твоє. Простягайте Господа, бо Він

добрий, бо повік ласка Його. Але: ангол, апостол, святий, мученик пишуть і з великої букви, і з малої. Божі якості пишемо з великої букви: Милостивий, Всезнаючий, Безпочатковий Господь. Допоможе нам Милосердний.

§ 321. Назви свят і постів: Різдво, Великден, Спас, Пилипівка, Спасівка, Петрівка, Різдвяний Вечір, Свят-Вечір.

§ 322. Назви часописів, журналів, різних творів, а також назви пісень: Передплачуло “Рідну Мову”. Купив собі альманаха “Дніпро”. Прочитав “Чорну Раду”. Дівчина під вербою “Гриця” заспіває. В назвах часописів і журналів звичайно кожне слово пишемо з великої букви: “Українське Слово”, “Записки Наукового Товариства”, “Рідна Мова”, “Слово Істини”.

Але в назвах статей та книжок з великої букви пишемо тільки початкове слово: Читаю “Тіні забутих предків”. Я написав статтю: “Рід слів в українській мові”.

В Канаді й Америці, за англійським впливом, в заголовках статей усі слова пишуть з великої букви, але цього українська традиція не знала й не знає.

§ 323. Дієві особи в байках: Вовк, Ягня, Камінь. І взагалі уособлення: Божа Правда, Ідеал, Сонце й т. ін.

Узагальнені власні назви пишемо з малої букви: Розвелися юди, наполеонів нема. Але коли ці назви в однині, то пишемо ї з великої букви: Покохала Юду.

§ 324. Прикметники, утворені від власних на-

зов осіб: Іванова хата, Василеве щастя, Шевченкові твори. Але прикметники, утворені від географічних та інших назв, коли вони не власні назви (перелічені в § 316), пишемо з малої букви: київський вираз, львівський хліб, дніпровська вода, дністрові затоки, пилипівський день, великоморський спів, французький народ.

§ 325. Назви днів тижня та місяців пишемо з малої букви: неділя, понеділок, вівторок, сєреда, четвер, п'ятниця, субота; січень I, лютий II, березень III, квітень IV, травень V, червень VI, липень VII, серпень VIII, вересень IX, жовтень X, листопад XI, грудень XII.

§ 326. Назви народів пишемо з малої букви (як і слова за § 325): німці, чехи, українці, поляки, французи й т. ін.

Назви народів і місяців в XVII — XVIII віках, а в Росії й на початку ХІХ-го, писалися в нас з великої букви. Ця звичка довго позоставалася в письменстві Галичини.

§ 327. По знаку питання або оклику пишемо велику букву тільки тоді, коли ці знаки заступають крапку; коли ж вони заступають лише перетинку чи середника, то по них пишемо малу букву; наприклад: Чи ти підеш до театру? — Піду. “Чи ти підеш до театру?” запитав мене товариш.

Перше наші книжки були рукописні, і в них звичайно всі букви писалися великі. У книжках друкованих з другої половини XVII в. з'явилася з Европи звичка писати власні імення з великої букви.

VII.

ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ.

Щоб докладніш зрозуміти написане, вживаємо в ньому т. зв. **розділових знаків**. Без відповідних знаків написане було б завжди неясне. Знаки ставимо на кінці речення, поміж реченнями, рідше в реченні.

1. Крапка.

§ 328. В кінці *розповідалого речення* ставимо крапку: Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тримтіли.

§ 329. Більшу думку від думки на письмі відділюємо крапкою з рискою. Закінчену окрему думку на письмі розпочинаємо з нового («червоного») рядка.

§ 330. По *непрямім* (або залежнім) *питанні* (щебто по питанні, висловленім підрядним реченням) ставимо крапку, а не знака питання: Море знає, де мій мицій. Пор. §§ 385. 331.

§ 331. В кінці *назви творів* ставимо крапку навіть тоді, коли ця назва — питальне речення:

Нам задано написати вправу: «Як провів я Різдво». Пор. §§ 340. 385.

§ 332. По числовиках рядових можна ставити крапку: прочитав 1. том (перший том). *Скорочуючи* слова, крапку ставимо замість голосного звука, цебто спиняємось по останній приголосний: напр.(иклад), див.(ись), гл.(яди), і т.(ак) д.(алі), і т.(аке) ін.(ше).

2. Середник.

§ 332а. Коли речення не зовсім близькі до себе змістом, але все таки говорять про одне, то відділюємо їх середником (;). Середник — це середній знак поміж крапкою (, найбільшої сили знак) і комою (, найменшої сили знак), переклад із латинського *media nota*. На середника кажемо ще: крапка з комою.

Зацвіла в долині червона калина; ніби засміялась дівчина-дитина; пташечка зраділа і защебетала.

§ 333. Коли єднальні *рівнорядно-зложені речення* поширені, або близькі до себе думкою, або мають при собі ще підрядні речення, тоді їх одне від одного відділюємо середником: Ішов кобзар до Києва та сів спочивати; торбинками обвішаний його повожатий; мале дитя коло нього на сонці куняє. Пор. § 365.

§ 334. Коли *співпідрядні речення* мають при собі ще підрядні речення, або коли вони дуже поширені, то між ними ставимо середника: Я чув,

як бадьоро співають козаки по багатих ланах
Київщини; як голосять лемки, що живуть по
вбогих горах над Попрадом; як тужать гуцули
в Карпатах, мало родючих і суворих. Див. §
364.

§ 335. Коли окремі речення в частинах *períoda*
розділювано перетинкою, то повищення від
пониження віddілюємо середником (або й пе-
ретинкою з рискою). Приклад див. в § 394.

3. Кóма чи перéтинка.

§ 336. Перед причиновими сполучниками *бо*,
тому що, *то*, *отже*, *тим то* ставимо кóму, коли
ними розпочинається рівнорядно-зложене ре-
чення: Нанялася носить воду, бо грошей не ста-
ло. Пор. § 337.

§ 337. Перед протиставними сполучниками
а, *але*, *або*, *то*, *та*, *так*, *проте*, *тільки*, *зате*, *однак*,
якщо вони розпочинають рівнорядно-зложене
речення, ставимо перéтинку: Соловейко щебетав,
а я сидів та сумував. Широкий світ, та тісно
жити. Не родить рілля, але Божа воля. Пор.
§ 336.

Цебто перед *та*, що значить *але*, треба ста-
вити кому; коли ж *та* значить *і*, коми перед ним
не ставимо: Брехнею світ пройдеш, та назад не
вернешся. Пішов я в поле та й сів собі на межі.

§ 338. Перед *аж* ставимо перетинку тільки
тоді, коли воно розпочинає підрядне речення
способу. Коли ж *аж* не розпочинає підрядного
речення, тоді перед ним перетинки не ставимо:

159. *ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ.* § 344.

Виспівує, вимовляє, аж калина плаче. Коні аж змокріли від роси.

§ 339. Частки *так*, *ні*, *єде*, *ет*, *дарма* на початку речення відділюємо перетинкою, коли їх вимовляємо з притиском: Ет, глупа ніч не буде вікувати. Ні, я хочу крізь сльози сміятись! Пор. § 380.

§ 340. Прийменники *окрім*, *крім*, *опріч* з тими словами, що від них залежать, відділюємо перетинкою: Не маємо царя іного, окрім кесаря одного.

§ 341. *Прикладку* (*appositiō*) беремо в перетинки, якщо вона стоїть по тім слові, що до нього відноситься: У Луцьку, славнім місті, зібрався люд увесь. Жив у Києві в неволі ханський син, малий хлопчина. Пор. §§ 387. 395. Коли ж *прикладка* стоїть перед словом, що до нього відноситься, тоді перетинки по ній не ставимо: У славнім місті Луцьку зібрався люд увесь. Пор. §§ 341. 387. 395. 358.

§ 342. Коли прикладка має сполучника *або*, *чи*, *тобто*, *як от*, *от-як*, то перед ними завжди ставимо перетинку: Ботаніка, або наука про рослини.

§ 343. По *вигуку* ставимо перетинку: О, не одна ти не в рідній оселі! Гей, розіб'є, Дніпро, турчин скоро шатро! Ой, сама я, сама, як билинонка в полі! Пор. § 377.

§ 344. Коли *кличне* слово стоїть на початку речення, то по нім ставимо перетинку, а на кінці

речення знак оклику (або знак питання, за § 385); або: по кличнім слові ставимо знака оклику, а на кінці крапку (або знака питання): Країно щаслива, країно кохана, пусті нам Бояна з могили! Всесильний! я Тобі молюся. Пор. § 379.

§ 345. Коли *кличне слово* стоїть у середині речення, то відділюємо його перетинками з обох боків, а на кінці речення ставимо знака оклику (або знака питання, за § 385): Сміливо ж, браття, до праці ставайте! Див. § 378.

§ 346. Коли *кличне слово* стоїть у кінці речення, то перед ним ставимо перетинку, а на кінці речення знака оклику (або знака питання): Ну-мо до праці, брати! Чого ти все плачеш, мій друже? Пор. § 378.

§ 347. Коли при *кличнім слові* є займенник *ти* або *ви*, то перетинку ставимо по цих займенниках: Замовчіте ж ви, пишні! Чому не ймеш віри ти, брате-москалю?

§ 348. Коли *кличне слово* має ще прикметниковий додаток, то додатка від *кличного слова* перетинкою не відділюємо: Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?

§ 349. Між однаковими словами, що *повторюються* в реченні, ставимо перетинку: А вже красне сонечко припекло, припекло. Довго, довго дивувались на її уроду. Пор. § 396. По останнім слові, що повторюється, перетинки не ставимо.

161. *ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ.* § 355.

§ 350. Коли сполучник повторюється перед однорядними членами *стягненого речення* більше двох раз, тоді перед кожним із повторених сполучників ставимо перетинку: Трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовки, і ясне вікно на комині змішуються в якісь дивній плутанині.

§ 351. Коли в *стягнені реченні* два чи декілька присудків зв'язані сполучником, а останній присудок виявляє вислід із першого, то й перед сполучником може бути перетинка, або перетинка з рискою: Вернулася, — і раденька, що ніхто не бачив.

§ 352. Однорядні (чи рівнорядні, що відповідають на те саме питання) члени *стягненого речення*, не зв'язані сполучниками, розділюємо перетинками: А музика реве, грає, людей звеселяє.

§ 353. Коли перед останнім однорядним членом *стягненого речення* є сполучник *і*, *ї*, *та*, то перед ним перетинки не ставимо: Нащо мені те багатство, червінці та дукати?

§ 354. По останнім одноряднім члені *стягненого речення* перетинки не ставимо: Живиця, сірка, нефть кипіла, Котляревський.

§ 355. Однорядні прикметникові додатки (цебто додатки, що їх висловлено одинаковими прикметниками — чи якості, чи походження, чи присвійні) *стягненого речення* розділюємо перетинками: Прийшла весна, прийшла красна, розкішна, люба, чарівна.

§ 356. Коли прикметникові додатки *не однорядні*, або коли один пояснює другий, тоді між ними перетинки не ставимо: Запалили у сусіда нову добру хату. Козак був підперезаний широким шовковим поясом.

§ 357. Головне речення від *підрядного*, чи то повного, чи скороченого, відділюється перетинкою (цебто перетинку ставимо перед сполучниками: що, щоб, який, котрій, де, куди, звідки, як, поки, доки, бо, аби, хоч і ін.): Все, що мав у житті, він віддав для одної ідеї. Душа, переповнена щастям, часто буває німа. Пор. § 389.

§ 358. Коли скорочене дієприкметником або прикметником підрядне *прикметникове* речення стоїть перед іменником, що до нього відноситься, або коли його висловлено по скороченні тільки одним словом, то воно перетинкою від головного не відділюється: Переповнена щастям душа частенько буває німа. Пор. § 341.

§ 359. Коли якесь підрядне речення *скорочено* іменником або дієіменником, то воно перестає бути окремим реченням і від головного перетинкою не відділюється: Доля велить полягти за свій край.

§ 360. Короткі *підрядні речення способу*, що складаються тільки з дієприслівника, не вважаються за окремі речення, і тому перетинкою від головного не відділюються: Похилившись слухали всі. Чайка скиглить літаючи.

§ 361. Скорочені *підрядні порівняльні речення*

перестають бути окремими реченнями, і тому перетинкою від головного не відділюються: Я прочитав книжку скоріш від брата.

§ 362. Коли *підрядне речення* — чи повне чи скорочене — вставлене в головне, то його беремо в перетинки з двох боків: День за днем по моавських ярах, поки спека діймає, у дрантивих наметах своїх ввесь Ізраїль дрімає.

§ 363. Коли підмет головного речення стоїть по дієприслівнику підрядного, то перетинка стається тільки в кінці підрядного речення: Розбивши вітер чорні хмари, ліг коло моря одпочити.

§ 364. *Співпідрядні речення* відділюються одною від одного перетинкою: Стережись, щоб обітниць своїх не відкликав Єгова, щоб за впертість на тобі однім не зламав Свого слова. Див. § 334.

§ 365. Короткі *рівнорядно-зложенні речення*, близькі до себе думкою, чи то зв'язані злучниками, чи ні, відділюються перетинкою: Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. Пор. § 332.

§ 366. Окремі *пояснення до прислівникового додатку* беремо в перетинки: Край берега, у залишку, прив'язані човни. Рано, разом із сонцем, прокинулась і Харитя.

§ 367. *Вставні слова* (цебто слова, що показують відношення розмовника до тієї думки, яку він висловлює) беремо в перетинки: Укра-

їни далекої, може, вже немає.

Вставними словами найчастіше бувають: може, може бути, кажуть, говорять, здається, бачиш, бач, бувало, було, наприклад, мабуть, видно, певне, звичайно й т. ін.

§ 368. Вставні речення, коли вони не великі, беремо в перетинки: Брехнею, кажуть люди, світ пройдеш, та назад не вернешся. Пор. §§ 393. 408.

§ 368а. Коли оповідні речення дуже близькі до себе змістом й описують те саме, то замість крапки може бути й кóма (перетинка): Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма.

§ 368б. Між підметом і присудком коми (перетинки) ставити не можна.

4. Двокрапка.

§ 369. Перед *перерахуванням* ставимо дво-крапку тільки тоді, коли перед ним є збірне слово, що розкладається на свої частини: Скріз гармидер та реготня: в хаті і на дворі. Із славного Запоріжжя наїхали гості: один — Семен Босий, другий — Іван Голий. Пор. §§ 370. 388.

§ 370. Коли перед *перерахуванням* нема збірного слова, що розкладається на частини, тоді двоекрапки не ставимо: Я купив собі ножика, паперу й книжку. Пор. §§ 369. 388.

§ 371. Між двома *рівнорядними реченнями*, що з них друге визначає причину, чи наслідок, чи пояснення для першого, коли ці речення не зв'язано причиновим злучником *бо, тому що, то, адже, через те*, ставимо двокрапку: Не вернувся Морозенко, голова завзята: замучили молодого вороги прокляті.

§ 372. Перед *назвою твору* ставимо двокрапку тоді, коли ця назва в назовнім відмінку *й* якщо зазначено рід твору; коли ж назва твору стоїть не в назовнім відмінкові, то перед нею ніякого знаку не ставимо: Я залюблена читав Франкову повість: «Захар Беркут». Я залюблена читав Франкового «Захара Беркута».

§ 373. Коли одне речення *пояснює* друге, і коли між ними нема сполучників, то розділюємо їх двокрапкою: Молися, сину: за Вкраїну його замучили колись. Пор. § 391.

§ 374. Перед *чужою мовою* ставимо двокрапку: Діти маленькі кликали маму: «Вставай, голубко, нене кохана!»

§ 375. Коли *чужу мову* розірвано на дві частини, то по першій ставимо знака відповідного (перетинку, окличника, питальника, за §§ 381. 382. 385), а перед другою — двокрапку: «Ні, не клич мене, весно», казала я їй: «не чаруй і не ваб надаремно!»

§ 376. Коли в частинах *періоду* вжито середника, то повищення періоду від його пониження віddілюємо двокрапкою: Хто пророка із себе вдає і говорить без зв'язку, і обіцює темній

юрбі Божий гнів або ласку; хто до бунту посміє народ накликати до зміни, і манити за гори на стріль кінцевої руїни: той на пострах безумцям усім між оцим поколінням най опльований буде всіма і побитий камінням, Франко. Пор. §§ 335. 394.

5. Знак оклику чи оклічник.

§ 377. Коли *вигука* вимовляємо з більшою силою, то по нім ставимо не перетинку, а знака оклику: Ух! Ух! Солом'яний дух! Овва! таки я дійду до кінця в цій роботі. Пор. § 343.

§ 378. Коли в реченні знаходиться *кличне слово*, то на кінці його ставимо знака оклику (або знака питання, за § 385): Сій, сівачу, в людські груди правди вічної зерно! Пор. §§ 344-346.

§ 379. Коли *кличне слово* стоїть на початку речення й вимовляється з більшою силою, то по нім ставимо не перетинку, а знака оклику: О, Богдане, нерозумний сину! подивсь тепер на матір, на свою Вкраїну! Пор. § 344.

§ 380. Коли частки *так, еве, ні, дарма, ет* на початку речення вимовляємо з особливим притиском, то по них ставимо не перетинку, а знака оклику: Дарма! Прайде коза до воза, а ми козу батіжком. Пор. § 339.

§ 381. В кінці *наказового* чи *бажального* речення ставимо знака оклику: Благословіть дітей своїх твердими руками! Дяка і шана робітникам щирим, сором недбалим усім!

§ 382. На кінці речень, що їх вимовляємо з душевним зворушенням, ставимо знака оклику з крапками: А я ж так чекав!... Своє іронічне відношення до когось чи чогось зазначаємо знаком оклику в дужках по цім слові: Мій приятель (!) таки підвів мене ... Див. §§ 386 і 405.

§ 383. Коли чужа мова стоїть на початку речення, а по ній ідуть слова автора, то по чужій мові ставимо знака відповідного (окличника, питальника або перетинку): «Добре, батьку-отамане!» кругом заревіло. Див. §§ 381. 385.

§ 384. В кінці тих питальних речень, що в них висловлюється велике здивування, ставимо знака питання зо знаком оклику (це т. зв. знак здивування): Чому не йде апостол правди і науки?!

6. Знак питання чи питальник.

§ 385. На кінці питального речення ставимо знака питання: За що ж кара? За що мені мука? Кому я що заподіяв? В кінці непрямого питання (цебто питання, висловленого підрядним реченням), ставимо знака питання тільки тоді, коли головне речення є речення питальне: Чи ти не знаєш, куди пішов брат? Пор. § 330.

По питальній назві твору питальника не ставимо: Повість Мирного: «Хіба ревуть воли, як ясла повні» я прочитав з зацікавленням. § 331.

§ 386. Свій сумнів до когось чи до чогось зазначаємо знаком питання в дужках по цім сло-

ві: Мій приятель (?) таки підвів мене... Див.
§§ 382. 405. 327.

7. Риска.

§ 387. Коли при *кличнім слові* є й *прíкладка*, що пояснює його, то між ними ставимо риску: Сивий діду, — Дніпро, свої води давно ти всі морю оддав! Пор. §§ 341. 342. 395.

§ 388. Коли збірне слово, що ділиться на складові частини, стоїть по *перерахуванні*, то перед ним ставимо перетинку з рискою: Гніт, і неволя, і кров, — все зникне навіки! Пор. §§ 369. 372.

§ 389. Коли *підрядне повне речення* вжито без зв'язки, тоді його до головного приєднуємо рискою або перетинкою з рискою: Хто йде, іде — не минає. Хоч у недолі й нещасті звікуєм, — долю онукам дамо! Пор. § 357.

§ 390. Коли в *еліптичнім реченні* опущене слово не змінює інтонації (вимови) речення, тоді його нічим не зазначуємо, бо тут прогалина природна, і читаємо, як звичайне речення. Коли ж опущений член, особливо присудок, зазначаємо відповідною інтонацією, тоді замість нього ставимо риску (—), а слово перед нею вимовляємо сильніше, напр.: Земля — мати, Бог — батько, опущено *є*, або: *є для всіх*. Хто йде, іде — не минає: хто — бублик, хто — гроші. Сьогодні — пан, а завтра — пропав.

§ 391. Коли друге рівнорядне речення *пояслює* перше, то інколи між ними замість дво-крапки ставимо перетинку з рискою або риску: Прийшли вісті недобрії, — в поход затрубили. Пор. § 373.

§ 392. При *розвиванні*, коли мову кожної особи подаємо з нового рядка (без лапок), то кожну мову зачинаємо рискою. Наприклад:

- Що, сестро, як тобі здається: Побільшала хоч трохи я?
- Та ні, голубонька моя...
- Ну, а теперечки? дивися!
- Та годі, сестро, схаменися! (Глібів)

Коли по питальнім реченням йде відповідь, то перед нею ставимо риску: Чи купив? — Та купив.

§ 393. *Вставне речення*, коли воно змістом своїм недалеке від того речення, що до нього його вставлено, беремо в риски (або в перетинки, коли зміст ще ближчий): Ті ридання металеві — знак, що хтось розстався з світом — тут нікого не тривожать. Див. §§ 368. 408.

§ 394. Коли між повищенням та пониженням у *періоді* опущено сполучника, або коли між ними почувается більша залежність, тоді між ними ставимо перетинку з рискою: Як тірен посеред дерев непоказний на вроду, і не має він слави собі ані з цвіту, ні з плоду, — так і вибраний Богом народ між нарбдами вбогий, Франко. Пор. §§ 335 і 376.

8. Розділка чи злучка.

§ 395. Коли *прикладка* з словом, що його вона пояснює, складає одне розуміння, то вона з'єднується з ним злучкою: Мою душу самітню пожерла гадюка-нудьга. Пор. §§ 341. 342. 387.

§ 396. Коли для збільшення сили слова ми його повторюємо, то між цими словами можна ставити злучку: Нездужає Катерина, ледве-ледве дише. Тихо-тихесенько несе річка воду. Пор. § 349, — ставимо перетинку.

§ 397. Коли *однорядні члени* речення складають ніби одне слово, то ми їх з'єднуємо злучкою: Стукну-брязну підківками. В воді кругло-лиций пливе-поринає, в саду соловейко голо-сить-співає.

§ 398. З розділкою пишемо: Багат-вечір, батько-мати (батьки), будь-що-будь, вряди-го-ди, де-не-де, де-де, дівич-вечір, кінець-кінцем, коли-не-коли, одним-одна, одна-однісенька, по-малу-малу, раз-у-раз, сам-самісінський, сяк-так, так-сяк, хліб-сіль, хоч-не-хоч, рік-у-рік, день-у-день. Див. §§ 257. 248.

§ 399. *Складені сполучним звуком o, e, и* слова загально вживані, що ми їх вимовляємо з одним наголосом, пишемо без розділки: синьо-жовтий, яснобарвний, сухоребрий, сизокрилий, східноукраїнський, західноевропейський, церковнослов'янський, іndoевропейський, пройдисвіт і т. ін., див. § 40.

171. **ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ. § 402.**

Приставки *анти-, про-, проти-, напів-* пишемо разом зо словом і без розділки: антипольський, проукраїнський, протиалкогольний, напівживий, пор. § 171.

Із злучкою пишемо тільки складені слова маловживані, що їх частини ще не злилися до купи в нашім розумінні і що ми їх вимовляємо ще з двома наголосами: Німецько-український словник, Англо-французька спілка, Індо-Китай, Австро-Угорщина, Чехо-Словаччина, історично-філологічний, сільсько-господарський і т. ін.; також у подвійних прізвищах: Гординський-Фед'кович. Див. §§ 40. 248. 257.

9. Крапкі.

§ 400. *Недокінчене* в реченні з причини душевного хвилювання чи з причини піднесеного настрою зазначаємо крапками: Ніч зоряна... блідий місяць... соловей співає. Зима... холод... діти плачуть... Скорочуючи якусь *цитату*, опущене зазначаємо крапками.

§ 401. Коли бажаємо зазначити своє *хвилювання* або те, що речення не закінчене, то в кінці такого речення ставимо крапки: Храм Єгови в огні... А сей тлум... Мов комахи по полю, йдуть по тисячі сковані враз недобитки в неволю, Франко.

10. Лапкі.

§ 402. *Назву твору* беремо в лапкі: Я пильно читав Шевченкову «Катерину». *Назву пісень* або їх початок беремо в лапки: Старий коб-

зар «Ісуса» співає. До лоня руки притискає і стиха «Котика» співає.

Але назви Книг Святого Письма, як загально знаних, не беремо в лапки: Нема книжки понад Євангелію. У горі та в сумі читай Псалтиря.

§ 403. *Назву* часописів, журналів, збірників, пароплавів, фабрик та вілл беремо в лапки: Передплачую «Рідну Мову». Купив собі альманаха «Дніпро». З вілли «Затишок» поїхав брат пароплавом «Швидкий».

§ 404. Чужу пряму мову беремо в лапки: «Чому ти не спиш, доню?» питає мати. Непрямої чужої мови в лапки не беремо. Див. § 385. Лапки ставимо по знаках оклику, питання чи крапках, а не перед ними; тільки крапку ставимо по лапках.

§ 405. Слова *мало відомі*, що на них бажаємо звернути увагу, беремо в лапки: На Свят-Вечір татко внесли до хати «дідуха». Коли до когось чи до чогось відносимось *іронічно*, то беремо те слово в лапки: Таких «добродіїв» розвелося тепер досить. Пор. §§ 382 і 386.

§ 406. Уривки з чужого твору завжди беремо в лапки.

11. Дужкі.

§ 407. Вставні слова, що пояснюють маловідомі вирази, беремо в дужкі: Легінів (парубків) повели на майдан. Відповідні розділові знаки ставимо не перед дужками, а по них; пе-

ред дужками взагалі ніякого знака, крім закінчених лапок, не ставимо.

§ 408. *Вставне речення*, що змістом своїм цілком відмінне від того, в яке його вставлено, беремо в дужки: Мені до уст сьогодні донесли: один паливода (і цар перехрестився) з трьома жінками оженився. Пор. §§ 368. 393.

З історії знаків розділових. Батьком інтерпункції був учений грек Аристофан Візантійський (260 — 180 до Хр.), — він запровадив три знаки: крапку горішню, серединну й долішню. Аристофанова система панувала в усій Європі, поки її не застутила система Алк'юна (735 — 804), що запровадив і перетинку. Альд Мануцій (1448 — 1515) уже більше впорядкував систему знаків розділових.

В давніх українських рукописних книгах головним знаком розділовим довго була тільки одна крапка; в книжках друкованих з'явилася вже й перетинка в XVI ст. В XVII ст. в українських друках бачимо вже , ; : ! ? Найпізніше з'явилася () та “ ”. Довгий час знак ; визначав питальника, а : середника, що знаходимо й тепер по церковнослов'янських книгах.

Функційне значення розділових знаків потрійне:
 1) Знаки граматичні, це , ; : — : 2) Знаки психологічні ! ? ... ! ... ? ... ? ! ? ! ... — : (!) (?!) .
 3) Знаки помічні “ ” () - .

VIII.

ГОЛОВНІ ВІДМІНИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ВІД МОВИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ.

I.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА В ГАЛИЧИНІ І В СХІДНІЙ УКРАЇНІ.

§ 408a. Історія літературної мови в Галичині повчальна й цікава, — на жаль тільки, вивчено її дуже мало. Як показав я в своїй двотомовій монографії 1930 р. «Українська літературна мова XVI-го ст.», нова наша літературна мова зaczалася перше на західніх українських землях, і власне вони відіграли тут найважнішу роль. Перші організовані канцелярії з живою мовою повстали на західноукраїнських землях, і тільки пізніш бачимо їх і на землях східноукраїнських. Реформація в XVI ст., що несла живу мову до Церкви, так само найбільше відбилася серед західноукраїнського наріду. Ось через усе це та нова літературна українська мова, що повстала в половині XVI-го століття, у своїй основі була мовою західноукраїнською. Ця мова, відповідно змінюючись, органічно лишилася

175. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 408а.

в Галичині аж до новіших часів; якоїсь великої й дошкульної перерви в її розвою тут ніколи не було.

Зовсім не так зложилася історія літературної мови в Україні Наддніпрянській. Розвій її тут усе був ненормальний. Нова (середньовікова) літературна мова зачалася на Сході значно пізніш, як у Західній Україні, бо виразно бачимо її тільки з половини XVII-го віку. Основою її була мова західноукраїнська, з доданням своїх східноукраїнських рис. Головними творцями літературної мови в Східній Україні тоді були або галичани чи західні українці взагалі, або особи з західноукраїнським вихованням.

Ось через це в XVI - XVII віках для сходу й заходу українського народу була майже одна літературна мова, одна не тому, що за тих часів може й жива мова була однаковою, ні, — жива мова люду вже тоді була виразно різна; спільність цю я пояснюю тільки тим, що тоді й на Сході в основі літературної мови лежала мова західноукраїнська. Цій спільності сильно допомагала спільна політична приналежність майже цілого народу до однієї польсько-литовської держави.

З 1654 року, цебто з часу приєднання лівобережної України з Києвом до Москви, зачинається нова доба в житті східноукраїнської літературної мови. Її спільність з західноукраїнською з бігом часу маліє все більше та більше, натомість східноукраїнські риси все збільшуються, при одночаснім збільшенні впливів

мови російської. Усе це допровадило до того, що західноукраїнська основа літературної мови, при розірванні народів, змаліла зовсім, а пізніше й остаточно зникла.

А коли потім, по малій перерві, в кінці XVIII-го й на початку XIX-го віку знову сильніше відроджується українська література, то її пишуть уже виключно східноукраїнською мовою. Перші творці найновішої української літературної мови — Котляревський, Квітка, Шевченко й ін. — були вже східними українцями, а в основу їхньої літературної мови лягла мова наддніпрянсько-полтавська. Так розірвалася єдина колись українська літературна мова.

Із того часу літературною українською мовою стає помалу мова київо-полтавська, цебто мова перших українських письменників всеукраїнського значення. Геніяльне слово Шевченкове глибоко захопило ввесь український народ, і мова його — до того й географічно центральна — остаточно стала основою всеукраїнської літературної мови. Процес такий — зовсім нормальній, бо всенаціональна літературна мова може вироблюватись тільки серед головного матернього народу, а не серед його галузок, особливо галузок одірваних, політично належних до іншої держави з іншою культурою.

А тим часом літературна мова на західноукраїнських землях без перерви розвивалася далі, йдучи старим своїм річищем. Історія її цікава й повчальна, бо виразно відбиває політичну історію свого наріду. Галичина помітно відірвалася від своєї метрополії не тільки по-

177. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 408а.

літично: вона підпала місцевій сильнішій польській, почасти німецькій культурі, відриваючись тим усе більше й далі від матернього пня. Потроху творилися свої регіональні інтереси, а почуття всенациональне губилося. Таким чином політичний кордон між Східньою Україною й Галичиною помалу ставав міцним китайським муром і для їх культурного й духового життя. Трагедія збільшувалась іще тим, що широкий загал зовсім не розумів величезної шкідливості цього культурно-духового роз'єдання, що в літературі провадив до повстання двох літературних мов.

Але українському народові, як єдиній нації, не тільки не потрібно двох літературних мов, — це було б йому на велику шкоду. На застя, причини, що провадили до створення двох мов, уже зовсім познікали, а в самій психіці західноукраїнській стався великий зворот до культурної єдності нації, чому й гасло: «Для одного наріду — одна літературна мова» знайшло тут зовсім дозрілий ґрунт.

Жива західноукраїнська мова ховає в собі дуже багато цінного й цікавого; вона має всі дані на те, щоб і свою не малу частку внести до спільноти літературної нашої мови. Літературна мова Галичини, що розвивалася без перерви, має дуже багато таких виразів для духового словника, що їх східноукраїнська мова не знає; тут західноукраїнська мова багато допоможе мові літературній.

З часу останньої революції з 1917-го року, коли український народ приступив до свого

державного життя, літературна мова в Україні надзвичайно сильно розвивається рік-у-рік. Сьогоднішній стан наддніпрянської літературної мови культурно високий і в ділянці мови там багато зроблено, особливо до 1930-го року. Працюючи часто в голоді й холоді, часом у нелюдських умовинах, наддніпрянські письменники й робітникі пера та вчені україністи, віддавши всі сили свої найціннішому скарбові рідної культури, за останні роки створили літературну мову такої величної якості, що вона вже тепер сміливо конкурує за піршенство серед культурніших слов'янських мов. Тим самим відпадає в небуття справа регіональних літературних мов для Галичини, Буковини, Закарпаття, Америки й Канади, — для всіх українців на цілім світі вже існує тільки одна всеукраїнська літературна мова — мова наддніпрянська; хто її не знає — мусить навчитися, хто того не робить — дошкільно шкодить рідній культурі й рідному народові.*

* Тисячелітню путь розвою нашої мови я докладно описав у своїй праці: "Історія української літературної мови", 1950 р., Вінніпег, 384 ст. Розвій літературної мови в Галичині тут описано на сторінках 201-232.

179. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 410.

ІІ.

ГОЛОВНІ ВІДМІНИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ВІД МОВИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ.

1. Фонетика.

§ 409. Наголошене *и* в українській літературній, як і в живій східноукраїнській мові, вимовляється чисто, як середньорядне *и* з незначним розтвором уст; навпаки, в наших багатьох західноукраїнських говірках наголошене *и* вимовляється з великим розтвором уст, як широке *e*, наприклад: відлéга, купéв, закупéла, клéчуть, долéна, вкусéла, книжкé, козакé, парубкé й т. ін. Такої місцевої вимови треба вистерігатися, бо вона не літературна.

Так само українська літературна мова уникає польських *e* замість наших *и*, напр.: липкий, широкий, а не лепкий, широкий, тому й прізвища мали б бути Липкий, Широцький, Липківський.

§ 410. Давнє носове *я* в українській літ. мові, як і в живій мові східноукраїнській, завжди дає *я* (по *ж*, *ч*, *ш* — *a*): взялá, м'ясо, хóдять, хотáть, узяти, час, лоша, жати й т. ін.; в західноукраїнських говорах тут часто маємо говіркове *е*: взéла, мнéсо, ходé, хотé, узéти.

§ 411. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. 180.

§ 411. (6-7)¹. Літературна мова звичайно вживає закінчень *-éнький*, *-éнько*, *-ечка*, *-ечко*, — завжди маємо тут *e*, а не *o*, напр.: *тихéнький*, *низéнький*, *низéнько*, *близéнький*, *близéнько*, *містéчко*, *гніздéчко*, *кніжечка*, *ліжечко* й т. ін. В західноукраїнських говорах маємо тут нелітературні *-онъкий*, *-онъка*, *-очка*, *-очко*: *близонъко*, *тихонъкий*, *книжочка*, *місточко*.

§ 412 (9). В літературній мові прийнято вимовляти: *против*, *трубити*, *розхристаний*, *гармідер*, *минута*; в західноукраїнських говорах маємо: *протів*, *трубіти*, *розхристаний*, *гармідер*, *мінута*.

§ 413 (11). В завжди відкритім складі *ri* (з давнього *ръ*) літературна мова знає тільки *и*: *дрижати*, *кривáвий*, *крицéвий*, *тревога*, *чорнобrивий* і т. ін. (див. Словник), тоді як у західноукраїнських говорах тут можуть бути *ro*, *ri* чи *re*: *дрожати*, *чорнобровий*, *тревога* чи *трівога* і т. ін.

§ 414 (12). В літературній вимові приrostок *ви-* вимовляється як чисте середньорядне *vi*: *вихóдити*, *виносити*; в західноукраїнських говорах дуже поширена передньорядна вимова *vi*: *віходить*, *віносити* й т. ін., — таку вимову треба пильно оминати, бо вона не літературна.

§ 415. (13). Початкове ненаголошене *o* в лі-

¹ Цифри в дужках визначають вищеподані §§ в Правилах, де про це вже говориться з погляду літературної мови.

181. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 419.

тературній вимові вимовляється чисто, без наближення до *у*: *оженітися, оцініти, охрестити*. Навпаки, західноукраїнська мова вимовляє таке початкове *о* або як *у*, або навіть як *в*: *вженитися, вхрестити*; такої нелітературної вимови треба остерігатися.

§ 416 (16). Зміна *о, е* на *і* в закритих складах у західноукраїнських говорах послідовніша, ніж у говорах східніх, а тому літературна мова прийняла систему західню. Див. §§ 15-27; пор. ще §§ 250 і 286.

§ 417 (27а). Літературна мова вживає форм: цвістій, цвіту, світати, світәе, вітати (давні: цвѣтъ, свѣтати), в західноукраїнських говорах панує цвисти, свитати, витати (за давніми цвисти, свитати).

В літературній мові прийнято писати по-західноукраїнському в дієсловах *-бир-*, *-мир-*, *-пир-*, хоч у говорах східноукраїнських панує тут *і* перед *р*: умирати, забирати, випирати (сх.укр.: умірати, забірати, випірати). Див. § 210.

§ 418 (29). В літературній мові, за живою східноукраїнською мовою, прийнято писати й вимовляти: багатий, гарячий, гаразд, качан, монастир, хазяїн і т. ін., § 29; в західноукраїнській тутчується звичайно не *а*, але *о*, чого літературна мова й вимова не допускає. Пищемо й вимовляємо зозуля, зах. укр. зазуля, зезуля.

§ 419 (31). Звук *е* по шелесних *ж, ч, ш, ѿ, дж*, або й по *й* перед твердим складом (це бо таким,

§ 420. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. 182.

що має *a*, *o*, *u* або *i* з давнього *ы*) часто переходить на *о*: вчόра, звέчора, шóстий; його, йому; так само *e* часто міняється на *о* по м'яких приголосних: льон, сльози, лід — з льóду, польо́вий, съомий, цього, всього, до нього, цьому, всьому, сьогодні. В західноукраїнських говорах у цих словах звичайно *e* не міняється на *о*: вчера, шестий, семий і т. ін., але така вимова нелітературна. Див. ці слова в Словнику.

§ 420 (36). В літературній українській мові сполучення *ря*, *рю* (з давніх *рѧ*, *рю*) завжди вимовляється як *гіа*, *гіу*, а не *гја*, *гји*: рясний — *rjasnyj*, буря — *buria*, ряд — *riad*, царя — *caria*, горю — *horiu*, морю — *moriu*, а не: *rjasnyj*, *burga*, *rjad*, *carja*, *horju*, *mogju*; вітряк, корявий, курява. В західноукраїнських говорах, навпаки, сполучення *ря*, *рю* завжди вимовляються з *й* по *p*: бурýа, морýу — *burgja*, *mogju*, але така вимова в мові літературній зовсім недопустима. Пор. апостроф § 36⁴.

Літературна мова знає рýа, рýу — *гја*, *гји* тільки в небагатьох словах (це ті слова, що вдавнину мали не *ря*, *рю*, але *рія* чи *ріе*, *рію*) і зазначає таку вимову апóстрофом по *p*; це будуть тільки ось ці слова: бур'ян, ганчíр'я, звíр'я (є й звірý), пíр'я, сузíр'я, подвíр'я (надвíр'я), довíр'я (недовíр'я, повíр'я, суевíр'я), надмор'я (примор'я, помор'я), перемíр'я (замíр'я), підгíр'я (загíр'я, сугíр'я, узгíр'я), матíр'ю, твар'ю, а також у іменах: Валер'ян, Купе́р'ян, Мар'я (і Валеріян, Купріян, Марія), Мар'яна.

Отож, кожне *ря*, *рю* вимовляємо без *й* по *p*;

183. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 423.

коли ж по *p* стоїть апостроф, цебто *p'я*, *p'ю*, тоді вимовляємо з *й* по *p*: буря — *burgia*, але бур'ян — *burgjan*. Апостроф таким чином показує правдиву вимову слова, наприклад: Я цьому повір'ю не повірю. Вибігло з лісу звір'я. В лісі багато всякого звір'я. Ці приклади західній українець вимовляє однаково, тоді як літературна вимова розрізняє їх, і тому потрібний апостроф.

§ 421 (39). Літературна мова оці форми знає тільки з приставним *v* чи *u*: вона, воно, вони; візьму, гострий, гострити; в зах. укр. часті архаїчні форми: она, оно, они, бъзьму, острій, острити.

§ 421а. Як подано вище в § 44, давні *ъл*, *ъл* поміж приголосними перейшли в українській мові на *ов*, *ев*. В західноукраїнській мові процес цей ширшає, й охоплює й інші випадки, коли в літературній мові ще вживається *ъ*: стів, престів, тівна, мавпа, мавпячий, повк.

§ 422 (42). М'які свистові *c*, *z*, *u* в українській літературній вимові вимовляються чисто, без жодного наближення їх до вимови шелесних *ш*, *ж*, *ч*. Навпаки, в західноукраїнських говорах свистові дуже часто, головно в вимові інтелігенції, особливо жінок, вимовляються попольському (як польські *ć*, *ś*, *ż*), цебто з виразним шипінням (мазурканням). Треба вимовляти: съвіт, цъвіт, зъвізда (пишемо: світ, цвіт, звізда) а не по-польському: *świat*, *ćwit*, *żwizda*.

§ 423. В літературній мові звук *l* перед *i* (що з давнього *ѣ*) на кінці слів змінюється на *э* (а не

§ 424. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. 184.

на дз); фуга — фузі, герлига — герлизі, дзига — дзизі, в Ризі й т. ін. Західноукраїнські письменники, під польським впливом, часом пишуть: в Ридзі. Пор. § 86.

§ 424. Наголос літературний (східноукраїнський) часто відрізняється від наголосу західноукраїнського, див. Словник, де подано головні відміни, — він часто архаїчніший, ніж наголос східноукраїнський.

2. Морфологія.

§ 425 (72). В літературній мові пишемо й вимовляємо в давальнім та місцевім відмінках однини тільки закінчення *-ові*: чоловікові, синові; але в говорах західноукраїнських панує ще архаїчне закінчення *-ови*: синови.

§ 426 (74). Кличний відмінок однини іменників чоловічого роду обов'язково має осібне закінчення *-e*, *-ю*, *-у* і в титулах: пане докторе, пане професоре, пане полковнику, пане секретарю, пане вчителю й т. ін.; вживати в титулі називного відмінку замість клічного (як то звичайне в мові західноукраїнської, часом і східної інтелігенції) й казати: пане доктор, пане меценас і т. ін. літературна мова не допускає.

§ 427 (75). Орудний відмінок іменників чоловічого й ніякого роду однини в м'якій і мішаній відміні закінчується в літературній мові тільки на *-ем*, а не на *-ом* (як часто буває в говорах західноукраїнських, а часом і в східніх): Васи-

185. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 432.

лем, ножем, царем, полем (а не: Васильом, цар'ом і т. ін.).

§ 428 (76). Місцевий відмінок однини м'якої відміни закінчується на *-i*: на коні, на землі, на вчителі, на місці й т. ін.; а в говорах західноукраїнських тут панує архаїчне закінчення *-u*: на кони.

§ 429 (78). В родовому відмінку множини пишемо й вимовляємо тільки *-eij*: коней, гостей, статей; в західноукраїнських говорах панує закінчення *-uij*: коний.

§ 430 (84). Слови на *-icstъ* у літературній мові змінюються так: певність, до певності, цій певності, на певності, всі певності, цебто: всі відмінки, крім родового однини, закінчуються на *-i*; в західноукраїнських говорах усі ці форми закінчуються на арх. *-u*: всі вісти.

§ 431 (89). Орудний відмінок жіночого роду однини в іменників м'якої відміни в літературній мові закінчується тільки на *-eu*: землею, дінею, душею, молодицею; в західноукраїнських (часом і східніх) говорах звичайно тут маємо *-yoj*: земльою, пор. § 427.

Іменники приголосної відміни в цім відмінку подвоюють свою приголосну (крім *p*) й закінчуються на *-u*: смертю, річчю, ніччю; в зах.укр. тут часто чуємо архаїчне *-eu*: смертею, цілею, помочею.

§ 432 (90). Західноукраїнські форми орудного відмінка однини жіночого роду на *-ov*, *-ev* або на *-oij*, *-eij* літературна мова зовсім не вжи-

ває: *водом*, а не *водов* чи *водой*, *ногов*, *землев*.

§ 433 (99). Слова ніякого роду, що вдавни-
ну закінчувались на *-їе*, *-ъе*, в літературній українській мові закінчуються на *-я* і подвоюють
приголосний перед цим *-я*: *життя*, *весілля*, *звання*; в західноукраїнських говорах слова ці звичайно закінчуються на *-е*, а приголосної не подвоюють: *жите*, *весіле*.

§ 434 (110). Місцевий відмінок однини слів ніякого роду м'якої відміни закінчується в літературній мові на *-ї*: *на полї*, *в серцї*, *в життї*; західноукраїнські говори звичайно знають тут за польським впливом нове (з давального відмінка) *-ю*: *в полю*, *в серцю*, *в життю*.

§ 435 (128). Українська літературна мова й вимова, за живою східноукраїнською мовою, знає дуже багато прикметників на *-ний*: давній, синій і т. ін. (повний список їх див. у Словнику або в § 128); навпаки, західноукраїнська мова багато з цих прикметників звичайно знає на архаїчне *-ний*. Будьте уважні з цими прикметниками, — завжди перевірте себе Словником, бо це помітна відмінна мови наддніпрянської від наддністрянської, й письменники західноукраїнські звичайно не мають природного чуття до цих форм.

§ 436 (155). Вищий ступінь у літературній мові твориться додаванням до прикметникового кореня закінчення *-ший* або *-ішний*: слабший, скоріший; у західноукраїнських говорах часте ще архаїчне закінчення *-ийший*: дрібніший.

187. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 441.

§ 437 (158). В літературній мові приставка найвищого ступеня *най-* ніколи не приймає на себе наголосу: славніший — найславніший, найслабкіший, найгустіший, найперше, найслабше й т. ін.; навпаки, в західноукраїнських говорах наголос завжди на цім *най-*: найславніший, найперше.

§ 438 (159). В західноукраїнських говорах дуже часто й вільно вживається приставка *за-* для збільшення якості прикметника: задобрий, задалекий. Літературна мова оминає ці вирази, вживає їх рідко, звичайно ж замінює їх виразами “занадто, дуже, зовсім”, наприклад: занадто добрий, дуже далекий, зовсім гіркий.

§ 439 (161). У літературній мові прийнято писати й вимовляти числівники: одін, -дцять (одинадцять і т. ін.), двісті, тисяча жіночого роду, перший, третій, шостий, сьомий, восьмий і т. ін. (див. § 161); в західноукраїнській мові панують: оден, -йцять (одинайцять і т. ін.), двіста, тисяч чоловічого роду (з польського tysiąc), перший, третій, шостий, семий, осьмий.

§ 440 (170). У сполученні з іменником жіночого роду в літературній мові вживаємо числівника півтори (а не півтора, як у західноукраїнській мові): півтори доби; півтора вживаємо тільки при чоловічім роді: півтора карбованця.

§ 441 (174). У літературній мові панує займенник *цей*, *ця*, *це*; в західноукраїнській — *сей*, *ся*, *се*.

§ 442. У літературній мові, як і в мові східноукраїнській, при порівнянні *цей* — це близчий, перший, теперішній, а *той* — дальший, другий, пізніший: як крикну на *цім* бéрезі, то аж на *тім* чути; на *цьому* світі лукавство, а на *тому* — вічна Правда. На *тім* тижні — будучого тижня на *тім* світі — на світі, що буде, й т. д.; *цей* тиждень — біжуний тиждень, пор. сьогодні. В західноукраїнських говорах навпаки: *той* — це близчий, перший (= літературне *цей*), а *тамтой* — дальший, другий (= літературне *той*). Розрізняйте ці форми! Див. далі § 475. Літературна мова форми *тамтой* не вживає.

§ 443 (175). У літературній мові пишемо й вимовляємо: *весь* чи *увесь*, *всого*, *всьому*; в західноукраїнській архаїчні форми: *весь*, *всого*, *всому*.

§ 444 (177). Літературна мова вживає таких форм родового та давального відмінків: *його*, *до нього*, *цього*, *всього*, *мого* — *мойого*, *твого* *твоого*, *свого* — *свойого*, *йому*, *циому*, *всьому*; жіночого роду родовий і знахідний відмінки *ї*, давальний *її*. В західноукраїнській мові відповідно маємо архаїчні форми: *єго*, *до него*, *сего*, *всого*, *моего*, *твоего*, *своего*, *єму*, *сему*, *всему*, *ї*, *єї*, *ю*.

§ 445 (183). Літературна мова форми заїменників без *и* по приїменниках уживає часто: *до його*, *по йому*; в західноукраїнській такі форми без *и* дуже рідкі, звичайно з *и*: *до нього*, *по ньому*.

189. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 451.

§ 446 (185). Західноукраїнських форм: тот, tota, tote, toti, сесь, сеся, сесе, сесі, тамтой літературна мова зовсім не знає, замість них уживає: той, та, те, ті, цей, ця, це, ці, той.

§ 447 (186). У літературній мові вживаємо таких форм давального та знахідного відмінків: мені, tobі, собі, мене, тебе, її; в західноукраїнській відповідно маємо також і короткі архаїчні форми: ми, мні, ти, си, мя, тя, ю, ню.

§ 448 (191). У літературній мові дієменники закінчується на -ти, -кти: могти, пекти; в західноукраїнській маємо тут і архаїчні форми на -чи: могчи, печи й т. ін.

§ 449 (196). Коли дієслово 3-ої особи одниній часу теперішнього чи майбутнього закінчується на -ся, то в літературній мові перед цим -ся ніколи не випадає -ть: пишеться, хочеться; навпаки, в західноукраїнській це -ть звичайно випадає: пишеся, хочеся. Закінчення -ться в літературній вимові вимовляється як -ця: пишеця, хочеця.

§ 450 (198). Дієслова 3-ої особи одниній та множиній часу теперішнього й майбутнього в літературній мові й вимові закінчуються тільки на м'яке т, цебто на -ть: носить, носять; західноукраїнські говори часто знають ці форми і без зм'якшення: носит, носят.

§ 451 (205). Літературна мова й вимова вживає для 2-ої особи множиній наказового способу тільки форми на -іть (крім -іте): ходіть, носять; західноукраїнські говори часто знають цю

§ 452. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. 190.

форму і без зм'якшення: ходіт, носіт.

§ 452 (209). Літературна мова й вимова знають небагато дієслів, що в наворотній (много-кратній) формі мають *a*: ламати, помагати й т. ін.; більшість цих форм мають уже в літературній мові *o*, а не *a*: потопати, прощати, повторяти й т. ін.; навпаки західноукраїнські говори ще знають дуже багато цих архаїчних форм з *a*: потапати, пращати, повторяти й ін., див. їх у Словнику.

§ 453 (215). В літературній мові частку *би*, б пишемо тільки по *-ся*: я старався б, моливсь би; в західноукраїнській це *-ся* може бути й по *би*: старавбися, моливбися. Пор. § 216.

§ 454 (216). У літературній мові, як і в мові східноукраїнській, займенникова частка *-ся* тісно зрослася з дієсловом і не може від нього відділюватись: я вже вмився; навпаки, в західноукраїнських говорах це *ся* ще зберегло свою давнішню рухливість: я ся вже вмив. Пор. § 215.

В літературній мові є трохи дієслів, що вживаються з *-ся* або й без нього: послухати, запитати й послухатися, запитатися, або з різним значенням: вернути що, вернутися самому. В західноукраїнській мові чимало дієслів уживаються без *-ся* чи з ним якраз протилежно тому, як прийнято в літературній мові: серце тріскало, коні пужають, хліба пристарали, перемучив ніч, гонив за зайцем, тоді як у мові літературній ці дієслова вживаються з *-ся*: тріскалося, гнався. А часом, за польським впливом, при двох дієсловах *-ся* ставиться при першому, або взагалі

191. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 459.

не на своєму місці (цебто не при дієслові): рани починалися ятрити, повиннося ставити, а по-літературному: рани зачинали ятритися, треба ставитися. Усі ці дієслова див. у Словнику. § 182.

§ 455 (218). Частих і звичайних у західноукраїнських говорах форм: знавем, знаلام, знаєсь, зналась, зналисмо, зналисьте, знавбим, старавбимся літературна мова, як і жива східноукраїнська, зовсім не знає; замість них вона вживає: я зناю, я знала, ти знати, ти знала, ми знали, ви знали, я знати би, я старався б.

§ 456 (220). Дієслово *є*, коли служить у реченні за сполучку при зложені присудку, в літературній мові звичайно опускається: батько добрий; Київ — столиця України; навпаки, таке є в західноукраїнській звичайно не опускається: батько є добрий, Київ є столицею України, або: Київ столицею України.

§ 457 (221). Форми *суть* літературна мова зовсім не вживає: вони мої свідки; навпаки, в західноукраїнській архаїчне суть часте: вони суть мої свідки.

§ 458 (222). У літературній мові майбутній недоконаний час твориться з *буду* й дієменника на -ти: буду старатись, будеш панувати, буде чинити; в західноукраїнських говорах ця форма звичайно твориться з *буду* + минулий час: буду старався, будеш панував, буде чинила.

§ 459 (223). Частки-закінчення: -му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть у літературній мові, як і в живій східноукраїнській мові, здавна тісно

§ 460. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. 192.

зрослися зо своїм дієменником, а тому *-ся* ставиться по цих закінченнях: старатимуся, старатимутися; в західноукраїнських говорах частки ці ще рухливі, можуть бути навіть перед дієменником, а *ся* звичайно ставиться перед ними: старатисяму, старатисямуть.

§ 460 (207). Дієслова: *їм, дам, повім* і всі похідні від них із різними приставками в літературній мові відмінюються так: їсі, дасі, оповісій, їсть, імό, їстé, дастé, оповістé, наказовий спосіб: їж, їжмо, їжте (дуже рідко: їдж, їджмо, їджте). В західноукраїнській частіше: даш, оповіш, їсьте, дасьте, оповісьте, їдж, їджмо, їджте.

§ 461 (228). В літературній мові прислівники закінчуються на *-че*: рішуче, повчаюче, гарячé; в західноукраїнських говорах панує *-чо*: рішучо, повчаючо, горячо (горячо).

§ 462 (239). У літературній мові звичайно не вживається *зи*. Перед словом, що розпочинається з одного приголосного звука *з, ж, ч, ш, с* (а по нім іде голосний), пишемо тільки *з*, а не *зо* й не *зі*, наприклад: з землі, з сином, з жінкою, з шовку. Прийменника *зо* (або *з*) пишемо тільки тоді, коли його йменник розпочинається двома приголосними, з яких перша шелесна чи свистова, наприклад: зо жмені, зо столу, зо стін, зо шкодою, зо школи, зо слугами й т. ін. Пишемо й вимовляємо *зо* також і перед словом, що розпочинається з таких двох приголосних, що між ними вдавнину був *ъ* чи *ь*: зо всею, зо мною, зо дна, зо зла, зо двадцять, зо Львова. Власне

193. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 465.

так у літературній мові й вимовляють ці сполучення з *зо*. Докладніше див. § 239, там і про вимову *з*. В усіх цих випадках західноукраїнська інтелігенція головним чином вживає *зі*: зі села, зі собою, зі землі, зі жмені й т. ін.

§ 463 (244). У літературній мові в займенниках ніхто, ніщо заперечення *ні* відділюється, коли слова вжито з прийменником, так що прийменника ставимо по *ні*: ні до кого, ні на що, ні за ким. В інтелігентській західноукраїнській мові заперечення *ні* звичайно не відділюється: до нікого, на ніщо, за ніким.

§ 464 (250). У літературній мові в дієсловах запанували західноукраїнські приставки *наді-*, *піді-*, *зі-*, *обі-*, *віді-*, *розі-*; східноукраїнська жива мова звичайно знає *о* на кінці їх. Частої в західноукраїнських говорах приставки *відо-* літературна мова зовсім не знає, вживає тільки *віді-*; звичайно пишемо *піді-*, а *підо-* тільки в словах: підоспіти, підозрівати, підождати.

§ 465 (254). Частку *би* вживаємо тільки тоді, коли попереднє слово закінчується на приголосний звук: узяв *би*, ходив *би*, він *би*; коли ж слово закінчується на голосний звук, то по ньому в літературній мові пишеться й вимовляється тільки *б*, а ніколи *би*: взяла *б*, ходила *б*, вона *б*. Західноукраїнські письменники звичайно не скорочують *би* на *б*, і пишуть *би* навіть по голосній, чого літературна мова рішуче не допускає. В “Кобзарі” Т. Шевченка нема *би* по голосній ані одного разу, — все *б*: взяла *б*, а не: взяла *би*.

§ 466. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. 194.

§ 466 (254). Так само, як пишемо *би* — *б*, пишемо *й же* чи *ж*: по приголосній пишемо *же*, а по голосній — тільки *ж*, ніколи *же*: він *же*, вона *ж*. В західноукраїнській мові часто пишуть *же* і по голосній. Шевченко в «Кобзарі» ані одного разу не написав *же* по голосній.

§ 467. Літературна наша мова неохоче вживає прислівника *лише*, *лиш*, бо він мало знаний у живій східноукраїнській мові, де панує *тільки*; навпаки, західноукраїнська мова вживає його вільно й дуже часто. Пор. § 510.

§ 468 (255). Літературна українська мова вживає тільки форми *щоб*, а не архаїчної *щоби* (давнє рос. чтобы). Кращі письменники вживають тільки *щоб*; у «Кобзарі» Шевченка форми *щоби* нема ані одного разу, скрізь панує *щоб*. Навпаки, в західноукраїнських говорах панує архаїчне *щоби*.

§ 469. Давня приставка *въс-* у живих східно-українських говорах і в мові літературній перейшла на *с-*, наприклад: стид, схід, спільній і т. ін.; по говорах західноукраїнських маємо ще архаїчне *вс-*: встид, всхід, вспільній.

3. Складня.

§ 470. Коли в реченні за підмета править числівник із іменником живої істоти чоловічого роду, то його треба ставити конче в назовному відмінку: Жало два женці, Номис ч. 256. Ой два сини оре, чотири молоте, пісня. Західноукр.

195. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 473.

письменники в цім випадку вживають польської конструкції й ставлять родовий відмінок: Жало двох женців. Двох синів орють. В літературній мові панує тут підметова форма: Жали два женці, але часта ї форма безпідметова; навпаки, в західноукраїнській, як і в польській, панує форма безпідметова. Див. § 487.

§ 471. Коли в реченні за підмета править особовий займенник *я*, *ти*, *ви*, *ми*, то він у літературній мові звичайно не опускається: З тобою давно *ми* працюєм на полі, М. Старицький. В західноукраїнській інтелігентській мові, під впливом мови польської, займенника-підмета опускають звичайно частіше, як у мові літературній.

§ 472. У літературній мові іменникову частину зложеного присудку звичайно ставлять у відмінку назовнім, особливо як вона прикметник: Земля зробилась дорога. Нехай ваше слово кріпке буде, Грінчέнко; Київ — столиця України. Значно рідше цю іменникову частину ставлять в оруднім відмінку, найчастіше при дієслові минулого часу та при словах:стати, називатися, здаватися: Тополею стала, Шевченко. В галицькій мові, під впливом мови польської, панує тут орудний відмінок: Земля зробилась дорогою. Нехай ваше слово кріпким буде. Київ — столицею України.

§ 473. Літературна мова в безпідметовім реченнях вживає присудка на *-ться* дуже рідко: Як іститься смачно після тяжкої роботи, Грінчέнко; звичайно ж вона оминає цю форму й уживає

підметового вислову: Зроблять заходи. Просьть не палити. Поки його не вб'ють. В Галичині, під впливом польським, інтелігенція вживає цих безпідметових форм на -тися вільно й часто: Зробиться заходи. Проситься не палити. Поки його не вб'ється.

§ 474. Українська літературна мова звичайно оминає ставити в безпідметових реченнях при дієприкметнику предмета в оруднім відмінкові: Хлопця побито. Дерево зламано. Коли предмет у таких реченнях нежива річ, то літературна мова вільно вживає орудного відмінку: Хлопця побито киями. Дерево зламано вітром; коли ж предмет жива істота, то літературна мова орудного тут рішуче оминає й уживає назовної форми: Його похвалив критик (а не: він похвалений критиком). В Галичині (часом і в Східній Україні під російським впливом), в мові інтелігенції, тут дуже часті архаїчні форми з орудним і при предметі живім: Він похвалений критиком, або: Його похвалено критиком.

§ 475. Літературна мова зв'язкою в головнім реченні вживає займенника *той*, *та*, *те*: Тільки той достойний щастя, хто боровся за нього, Грінчёнко. В західноукраїнській мові тут зв'язкою вживають *сей*, *ся*, *се*: Тільки сей достойний щастя, хто боровся за него. Див. § 442.

§ 476. У східноукраїнських говорах та в літературній мові родовий відділення без прийменника рідкий, частіший із прийменником *від*, *до*: Учепився до воза. Ухилявся від розмови. В західноукраїнських говорах панує тут давній ро-

197. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 479.

довий відділення (або наближення) без прийменника: Учепився воза. Ухилявся розмови. Див. § 490.

§ 477. При дієсловах говорення (говорити, питати, розповідати й т. ін.) літературна мова завсіди вживає прийменника *про*, рідше *за* зо знахідним відмінком: *Про* волю говорять. В західноукраїнській панує тут архаїчне *о*: Говорити *о* добро держави. Див. § 506. Пор. § 507⁴.

§ 478. У літературній мові по всіх складених числівниках, що кінчаються на *один*, *одна*, *одне*, йменника та прікметника ставлять у відмінку **назовному однині**: Згоріли 21 дім. Іхали 41 осьба. Розбили 351 вікно. Коли ж складений числівник закінчується на 2, 3, 4, то йменника по ньому ставимо в відмінку назовному множині або в числі двійнім (§§ 117-120): Зробили 352 столи. Паслося 23 корови. Розбили 374 вікні. І тільки по простих числівниках 5, 6 і т. д. ставиться родовий множиній: 125 хлібів, 236 корів і т. ін. Цебто, в літературній мові керує відмінком чи числом тільки останнє слово складеного числівника. В мові західноукраїнської інтелігенції, під впливом польським, по складених числівниках звичайно ставлять іменника в родовім множиній: 21 літ, 23 осіб і т. ін. Див. §§ 173а. 478.

§ 479. У літературній мові по *що*, *щось* прікметника чи займенника ставлять у відмінку **знахідному чи назовному**: Щось страшне співають, Шевченко. Вона віщує щось недобре, Грінченко. Що таке. В мові зах.укр. інтелігенції, під польським впливом, панує тут родовий: Щось страшного стало. Вона віщує щось недоброго.

Що такого.

§ 480. В значенні часу по *що* йменника ставимо тільки в родовім однині: щохвилі, щогодини, щороку, щосили. В мові західноукраїнської інтелігенції, під польським впливом, ставлять тут назовного: що хвиля, що година, що рік, що сила.

§ 481. По дієсловах із приставкою *при-*: приглядатися, придивлятися, прислухатися й т. ін. у літературній мові, як і в мові живій східноукраїнській, уживається *до* з родовим, напр. Б. Грінчέнко: Зінько приглядався *до* сільського життя; рідко *на* зо західним: Свидницький: *На* подорожніх придивлявся. В західноукраїнській мові панують тут архаїчні безприйменникові форми з давальним: Франко: Придивлялася таким машинам.

§ 482. Між мовами західноукраїнською та літературною дуже багато глибоких словників відмін, — більшість із них подано в т. II, в Словнику на відповідних місцях. Часто це слова “ялові”, цебто такі, що до словника літературної мови не вносять нічого нового, а тому зазиві для нього. Пор. § 510.

Часом одне й те слово в мові літературній (східноукраїнській) і в мові західноукраїнській має різне значення, наприклад: *д́ є щ о* — займенник: купив дещо, щось, але прислівником не буває; в західноукраїнській, навпаки, буває прислівником: купив дещо муки, цебто трохи. *Т́ я м и т и* — це частіше “розуміти”, зах.укр.: “пам’ятати”. Проте — це “але”, зах.укр.: “то-

199. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. § 485.

му, того”, § 252. І багато т. ін. — див. їх у Словнику, цебто в томі II цієї праці.

§ 483. В західноукраїнськім словнику дуже багато таких архаїзмів, що в говорах східноукраїнських вже не знані або мало знані; літературна мова цих завмерлих архаїзмів уже зовсім не вживає. Див. їх у Словнику, де архаїзми зазначено буквою *a*.

§ 484. Віковічне співжиття західноукраїнського народу з народом польським позначилося певним числом полонізмів у його мові. Надто в мові західноукраїнської інтелігенції таки багато найрізніших полонізмів; див. їх у Словнику, де їх зазначено буквою *n*, але не скрізь. Особливо часті полонізми: 1. словникові; 2. фразеологічні, — в мові інтелігенції багато т. зв. “утертих виразів”, просто перекладених із польського; це т. зв. “кальки” (*mots calqués*) — прості переклади з польського на українську, наприклад: *przeciętny* — пересічний; 3. складневі. В народній західноукраїнській мові полонізмів цих менше, як у мові інтелігенції. Але стародавні полонізми, як і влучні кальки з польського, що сильно заглибилися в нашій мові й загально знані, прийняті вже до літературної мови.

§ 485. У словнику західноукраїнської інтелігенції не рідко можна знайти й деякі русими, — залишок попередніх часів, головно першої половини XIX-го віку, коли російські культурні впливи були сильні в усій Галичині. В східноукраїнських говорах, а особливо в мові

§ 485. МОВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА. 200.

наддніпрянської інтелігенції, цих русизмів — словникових і фразеологічних — значно більше. Див. їх у Словнику¹, де русизми зазначено буквами *rc*, але не скрізь.

¹ Це другий том цієї праці: «Словник української літературної мови».

IX.

С У Ч А С Н А У К Р А І Н С Ь К А
Л I Т Е Р А Т У Р Н А М О В А .

ГОЛОВНІШІ ПРАВИЛА ПРАКТИЧНОЇ СКЛАДНІ.

§ 486. Літературної мови мусимо пильно навчатися, щоб знати її. Усталення української літературної мови відбувається в нас швидко, і вже тепер можемо науково твердити, що літературну мову ми таки маємо. Мову соборну, фонетично гнучкú, формами розвинену, на слова й фразеологію докладну й багату. Витворили цю мову довгі покоління, а докінчили головно письменники пореволюційної доби, поклавши в основу мову старших письменників: Шевченка, Куїша, Старицького, Мирного, Нечуя, Грінчена, Л. Українки й інших. Із багатьох українських говорів за основу літературної мови ліг головно говорір південнокиївський, Шевченківський, і в меншій мірі — полтавський та харківський.¹

Самостійне українське життя незабаром послідовно допровадило до конечності в норму-

¹ Тисячелітню путь розвою нашої мови див. в моїй праці: «Історія української літературної мови», 1950 р.

вати нашу пливку літературну мову, а до того — витворити тільки одну для всього українського народу.

Процес злук силою відірваних з однією матерньою літературною мовою розпочався ще з революції, зокрема з 1918 року, коли стало аж надто ясно, що двох літературних мов українському народові не тільки зайво, але й шкідливо мати. Відтоді величезними кроками пішла стабілізація нашої української мови на Сході, а західні землі такими ж кроками стали доганяти цей історичний процес. Західноукраїнська мова за 1918-1950 р.р. проробила вже справді велику працю, наближаючи свою місцеву мову до літературної наддніпрянської. За цей же час відбулася найвидатніша подія мовного духового життя: наше громадянство відчуло та прийняло епохове гасло: *Для одного народа — одна літературна мова й вимова, один правопис!*

Але, прийнявши таке гасло, по слідовно мусимо прийняти й друге: *Без відповідної науки ніхто літературної мови знати не може!* Своєї літературної мови треба навчатися пильно й ретельно, без того ж ніхто її знати не може. Щиро й відкрито спітаймо самі себе: де ми навчалися своєї літературної мови? Ніде, а без мови ж уся культура — будова на піску... Це хіба кожному навбач ясне. Досліджуючи твори письменників, переконуємося наявіч, як багато й уперто дехто працює, удосконалюючи свою мову. Один із найкращих сучасних поетів і стилістів, Максим Рильський, невпинно працює над удосконаленням своєї мови, — кожна нова його

праця має все ліпшу й величнішу мову (справи змісту я не торкаюсь); порівнюючи, наприклад, видання його збірки 1926 року «Під осінніми зорями» з першим 1918 року, наочно переконуємося, як глибоко й невпинно працював поет над своєю мовою, і як водночас із тим зростає сила й гарнота нашої літературної мови.¹

Творці літературної мови — то насамперед наші письменники, а тому горе тій літературній мові, що над нею не працюють вони! А в нас нерідко власне так. Мало можна вказати тепер письменників, що поважно, невпинно й завзято працюють над культурою своєї мови. Це значить: знали б її глибоко й власними творами показали б нам своє велике знання, так що їхню мову можна б назвати зразковою.

Добрим прикладом, як треба навчатися своєї мови, служить нам наша найбільша письменниця Марія Вилинська-Марковичка, в літературі Марко Вовчок (1834-1907). З походження була вона литовсько-українського роду, але молоді роки прожила на Орловщині й української мови не знала. Року 1850-го вона познайомилася й незабаром вийшла заміж за свідомого українського етнографа Опанаса Маркевича й почала пильно навчатися української мови. Навчалася не тільки з книжок, переважно етнографічних записів, але головно від самого наріду, прожи-

¹ Про мову М. Рильського див. мою монографію: «Сучасна українська літературна мова. Мова М. Рильського», Львів, 1935 р. Відбитка з «Нашої Культури» за 1935-ий рік.

вавши на Чернігівщині, Київщині й Поділлі. Другий чоловік її розповідає: “Живши на селі біля Києва, Марія Марковичка цілі дні проводила на базарах, серед жінок-молодиць, усе розпитуючи, до всього придивляючись та прислухаючись, — до мови, до убрання, і все те собі занотовувала”. Про це писав 1861-го року Й. П. Куліш: “Наша Марко Вовчок, як бджола Божа, випила найкращу росу із квітів нашої мови, бо покохала її”. І М. Вовчок набула собі мову, якої й досі ще ніхто не перевищив красою та широю народністю.¹

У цій своїй праці хочу звернути увагу широкого громадянства й письменників на найхарактерніші риси в нашій сучасній літературній мові, головно складні її, щоб таким чином ширше спопуляризувати їх, і вже тим дати змогу всім, хто того бажає, глибше й докладніш пізнати цю мову, а пізнавши — наслідувати її.

Головне мое завдання тут — подати більше доброго ілюстративного матеріалу, щоб він сам прорéчисто говорив і свідчив за себе, щоб він сам і навчав. Через це мої пояснення будуть короткі й приступні кожному.

Описую тут головніші явища складні сучас-

¹ Як треба навчатися української мови, докладно розповідаю в своїй «Історії української літературної мови», 1950 р., ст. 354—364. — Про мову Марка Вовчка див. мою монографію в «Слові Істини» за 1951 рік. — Складню Вовчкової мови докладно описую у цій своїй праці в дальших §§.

ної літературної мови, цебто самої живої душі нашої мови. Складнá — цариця мовознавчих наук, і власне її кожен письменник мусить знати якнайглибше. На жаль тільки, українське мовознавство всі свої найкращі творчі 50 останніх літ уперто ходить коло самої фонетики, як що не сперечається за правопис та апóстрофа, а складнá стоїть облогом, чому й широке наше громадянство науково так мало знає свою мову.¹

Дослід літературної мови опираю тут головно на мові наших класиків, для чого я проаналізував такі видання:

Твори Івана Котляревського, Петра Артемовського-Гулака, Євгена Гребінки. Львів, 1908 р. «Руска Письменність», вид. 2.

І. П. Котляревський. Твори, Київ, 1948.

Тарас Шевченко. Кобзар. Київ, 1947 р.

Т. Г. Шевченко. Вибрані твори. Київ, 1949 р. Драма «Назар Стодоля».

Твори Пантелеймона Куліша, шість томів, «Руска Письменність», Львів, 1908-1910 р.

Твори Мárка Вовчка, три томи, редакція Б. Лепкого, Ляйпциг, Українська Накладня.

Анатоль Свидницький: Люборацькі. Сімейна хроніка, «...Українська Накладня», Коломия.

П. Мирний та І. Білик: Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Пропаща сила). Київ, 1948.

Панас Мирний. Вибрані твори, т. 2. Київ, 1949.

¹ Із моєї шеститомової «Складні української мови» вийшли тільки три перші томи: I. Вступ до вивчення складні, 1935 р., II. Головні й пояснювальні члени речення, 1936 р. і III. Речення (в «Рідній Мові» 1938-1939 р.р.). Томи IV-V-VI загинули в завірюсі...

Твори Івана Нечуя-Левицького. Заходом Василя Лукича. Т. I. Львів, 1920 р.

Леся Українка. Театр. Київ, 1946.

Ольга Кобилянська: Через кладку, повість, Вінніпег, 1942. — Царівна.

Із нових письменників даю приклади з мови:

Міцкевича Пан Тадеуш, переклад Максима Рильського, Київ, 1927 р.

Юрій Косач: День гніву, повість про 1648 р., Ретенсбург, 1947. — Еней і життя інших, 1947.

Улас Самчук: Юність Василя Шеремети, роман, ч. I-II, Мюнхен, 1946-1947.

Іван Багряний: Тигролови, ч. I-II, 1946.

Наталя Рибак: Переяславська Рада, роман, Київ, 1948.

Сергій Єфремов: Історія українського письменства, вид. 4, Ляйпциг, т. I 1924, т. II 1919 р.

Микола Зеров: До джерел, Львів, 1943.

Інші джерела будуть подані в самому тексті. Через популярний характер праці не зазначаю сторінок своїх покликувань.

Подано також трохи прикладів з нашої давньої літератури.

Для досліду нової літературної мови, крім вищезазначеного, я подаю більше прикладів з оцих двох письменників: С. Черкасенко: Еспанський кабалеро дон Хуан і Розіта, Львів, 1930 р., і Валеріян Підмогильний: Місто, вид. 2, Київ, 1929 р., бо їхню мову я глибше досліджував у своїй праці «Сучасна українська літературна мова», 1936 р.

1. Речення.

§ 487. Числівниковий підмет. Словосполучення числівника зо своїм іменником: три слові,

п'ять яблук, п'ятеро дверей, багато столів і т. ін. зо складневого погляду — це одне граматичне неподільне ціле, що в реченні править за підмета або за прямого об'єкта. Сполучення такого числівникового підмета зо своїм присудком буває найчастіш узгоджене, цебто присудок ставиться в множині: Три козаки приїхали, трохи рідше неузгоджене: Три козаки приїхало.

Узгоджена форма: «Три козаки приїхали» панує в нашій літературній мові, напр. Нечуй: Сиділи чотири молодиці. Ця форма відома в нас з найдавніших пам'яток як церковнослов'янських, так і українських. Шевченко в «Кобзарі»: Не прийнялись три ясени. Повсихали три явори. Не вертаються три брати. Три годи минули. М. Вовчок: Виїжджали три тройки. Куліш: Двоє подорожніх ізближалися до Києва. Квітка: Увійшли в хату двоє старостів. Ставлення присудка в однині в цьому випадку рідке: М. Вовчок: Вбигає Василько й за ним два чоловіки в хату. Свидницький: В ній одинадцятеро дітей вчиться.

Друга форма, неузгоджена: «Три козаки приїхало» часта в мові живій, рідша в мові літературній. Наприклад у Свидницького: Правило аж чотири попи. Нечуй: Сиділо рядом восьмеро дітей. Так само й прислівники кількісні: Франко: Скільки люда в пустині лягло. Ці дві формі розрізняються, за Потебнею, так: на питання *хто?* відповідає речення: Три козаки приїхали, на питання *скільки?* відповідає форма: Три козаки приїхало.

Є ще одна форма, а саме, — коли числівниковий підмет у родовому відмінкові, наприклад: Трьох козаків приїхало, але це форма перейнята з мови польської, часта тільки в західноукраїнських письменників, але в літературній мові її не вживається. Пор. § 470.

Прикметникове пояснення в цих формах, якщо воно є, звичайно ставиться в назовному, рідше — в родовому множині. Напр. у Шевченковому «Кобзарі» знаходимо як форму звичайну: Дві тополі високій без вітру гойдаються, і тільки один раз на ввесь «Кобзар»: Два трупи невеликих взяв на плечі («Гайдамаки»).

Ось іще приклади на всі ці випадки з творів Марка Вовчка: Мав дві дочки. Цокотали дві молодиці. Надійшли три панночки. За нею дві дівчинки пострибують. — Мене вхопили двоє молодиць попід руки. Мене сватали два женихи. Нас було три брати. — Село, дві церкви муровані. Стоять два превисоченні дуби. В віконечко сяють дві пломенисті зірочки іскряті. Дві старенькі жінки сиділи. Дві слізки останні скотилися. — В кожному возі по четори воли сивих ішло. Дві стежечки по садку бігло узеньких. Чотири кімнаточки було кругленьких. У долині три коні паслося вороних і два товариші дожидали. Два головних купці позаченяли крамниці.

§ 488. Сполучення підрядного прикметнико-вого речення з головним у нашій мові звичайно робиться займенником *що*, рідше *який*, але ніколи не через *котрий*; на жаль, у нас ще й тепер часте це *котрий* за впливом російської чи польської мови. Т. Шевченко цього не знав, і в «Кобзарі» вживав тільки широнароднього *що*. Ось трохи прикладів з нього: Біля того гаю,

що чорніє над водою, щось біле блукає. Виглядала козаченька, що торік покинув. Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила. Стара мати, що родила на світ Божий, мусить погибати. Не одцуравсь того слова, що мати співала. Заспівають про того гетьмана, що на огні спекли. Чи винен той голуб, що сокіл убив? Ті, що кохались, розійшлися.

«Народні оповідання» Марка Вовчка: Крамарі, що наїздили до його, кажуть. Знала стара бабуся, що в їх жила. Шлях звивається бором чистим, що й не проглянути. Дай мені ножа, що в тебе за поясом. Вивідала од парубка, якому одмовила.

Ось іще трохи прикладів з «Люборацьких» Свидницького: Калачі печуть, що в решето не змістяться. Так звуть вози, що спони возити. Вузенький прохід, що тільки проїхати. Дуби, що гілля на вершку. Не манила церква, що понуро стояла серед села. З народньої пісні: Чи це тая вдова живе, що під лісом хата?

Те саме бачимо й у сучасній літературній мові. За сполучника підрядного прикметникового речення В. Підмогильний у «Місті» завсіди вживає *що*, дуже рідко *який*, і ніколи *котрий*. На всю книжку, на 256 сторінок сполучника *котрий* нема ані разу! Чуже нам польське *котрий* панує головно в мові західноукраїнських письменників (див. про це мою статтю в «Рідній Мові», 1934 р., ч.ч. 9 і 10), наприклад у Б. Лепкого воно на кожному кроці, але добре

східноукраїнські стилісти ніколи його не вживають, як не вживав його Й. Шевченко (в «Кобзарі» сполучникового *котрій* нема ані разу!).

В «Місті» панує зв'язка *що*, наприклад: Хочу знати вашу думку про оповідання, що я написав. Каяття, що допіру прокинулось. Постать і обличчя булій закриті газетою, що вона читала.

У С. Черкасéнка так само панує *що*: Сеньор отой, що на горі козу пасе. Засліплений красою, що за нею глибока дума причайлась. Тихо моляться до Розп'яття, що стойть позад аналою. Забути казку мерехтіву, що промінь кинула на все.

Твори Володимира Мономаха XII в.: Се все, что ны еси даль, не наше.

Щодо займенника *котрій*, то треба брати на увагу, що він визначає тільки — один із двох чи один із кількох. Ось із цих прикладів добре видно, що саме значить *котрій* і коли його треба вживати. Гребінка: Котрі ж колоски поклянули, то Божа благодать. Шевченко: Було як схопить тебе котрій запорожець, так і носить. Котра із вас піде zo мною танцювати? Свидницький: I щоб вам котрій вусом моргнув. Нечуй: Декотрі чоловіки дов'язували снопи, а декотрі рушили до панського лану. Обидві спідниці гарні, та не знаю, котрӯ собі взяти. Перед нею стелилися три шляхи, котрим бігти? Марко Вовчок: Мелася питається, котрого брата вона більш любила. Беріть собі слугу, котру схочете. За вісім миль

211. СКЛАДНЯ: РЕЧЕННЯ. § 4886.

догадується, кому на котрій нозі чобіт мулити.
Перелякались діти: котрі в плач, а хто в ноги!

У «Слові о полку Ігореві» 1187 р.: Который (сокол до лебеді) дотечаше, та преди п'єсьнъ пояше.

§ 488a. Що — то, а не чим — тим. Українська жива народня мова знає зложені речення зо зв'язками *що* — *то*, тоді як буденна інтелігентська мова, за російським впливом, а почасти й як архаїзм, звичайно вживає їх з *чим* — *тим*, наприклад: Що далі в ліс, то більше дров. Літературна наша мова пішла за мовою народньою й уживає тільки форм *що* — *то*. Черкасéнко знає ці форми по всіх своїх творах, хоч і не часто. У «Дон Хуані» читаємо: Треба тікати звідси, і що скоріше — ліпше.

У «Місті» В. Підмогильного ці форми звичайні: Що більше освідомлював, то більша ненависть змагала його. Що більше підпадав під її вплив, то менше міг їй сказати. Що більше виправдував, то винуватішим його почував.

У наших класиків це звичайна форма, напр. у М. Вовчка: Що далі, то гірш сумувала Катря. Що близче підходила висока постать, то жар гарячіш її понимав. А що далі, то все частіш її кликав.

Але прислівник *чимдуж* звичайний у літературній мові. Так, у Черкасенковім «Дон Хуані» знаходимо: Чимдуж сюди. Тікає чимдуж.

§ 4886. Щоб, а не щоби. Архаїчне *щоби* віддавна скоротилось у нашій живій східноукраїн-

ській мові на *щоб*, і тільки в цій скороченій формі знає його її мова літературна. У Шевченковім «Кобзарі» нема *щоби* ані разу — панує тільки *щоб*. Так само і в сучасній літературній мові вживається тільки *щоб*, ніколи *щоби*. Ані в «Дон Хуані» Черкасенковім, ані в «Місті» Підмогильного нема *щоби* ані разу, — скрізь тільки *щоб*. Архаїчне *щоби*, звичайне в західноукраїнській живій мові, тримається ще тільки в деяких письменників, але потроху завмирає і в них. Літературна російська мова вживає, навпаки, тільки архаїчного *чтоби*. Див. § 255а.

§ 489. Дієприслівник минулий, а не теперішній. Жива українська мова знає прецікаву особливість у вживанні дієприслівникових форм. Як знаємо, в мові російській та польській дієприслівник підрядного речення звичайно буває чàсу теперішнього, не зважаючи на час присудка головного речення: Сидя без роботи, засыпаю — заснул — засну. *Siedząc bez pracy, zasypiaam — usnął — zasnął*. Зовсім не те бачимо в українській мові: якщо чинність дієприслівника (в підрядному реченні) її присудкова головного речення відбувається одночасно і не мають занадто ясно висловленого часового значення, а до того дієприслівник визначає дію не закінчено, але повторну, тоді дієприслівник частіше має форму чàсу минулого, а не теперішнього, наприклад у М. Вовчка: Живши (а не: живучи) в світі, лиха не втечеш.

Це особливість нашої мови, що вирізнює її серед мов слов'янства, а тому треба плекати її

213. СКЛАДНЯ: РЕЧЕННЯ. § 489.

та вживати частіш. Це форма, добре знана в східноукраїнських говорах, але не часто в говорах західніх. На жаль, за російським та польським впливами наші письменники часом забувають цю форму.

Ось приклади з творів наших класиків. Ів. Котл.: Носили, дивившись на свого царя. Т. Шевч.: Заснула, виглядавши, моя сизокрила. Входить, не давши знаку. Добро, мавши діток, Бога хвалити. У Куліша ця форма дуже часто: Чув я, в Києві говівши. Умерла мати, по тобі журившись. «Люборацькі» А. Свідн.: Не знавши витребеньків, була вона проста. Тепер не такий світ настав, щоб вийти в люди, нічого не вмівши. Силою колодязь копавши, не пить води з його. Не мігши нічого подіяти, осіли. Молившись, щораз згадував дівчину. П. Мирний: Не довго думавши, ухопив його за руку. О. Кобил.: Поправді скававши, я був би пішов. Л. Укр.: Здоров був пивши. Я б ім не заздрила, тобою бувши. С. Єфремов: Працювавши в Галичині, не поривав з Україною. Номис, «Приказки» ч. 8794: Не поберігши тіла, й душу погубиши.

«Народні оповідання» М. Вовчка: Добро-го здоров'я, пивши! Треба сподіватись, живши. Дівчина не вважає ні на віщо, полюбивши. Не дослуживши, не смієш кидати. Я, водившись з хлопцями, допитавсь. Побралися ми, не гаявши часу. Спізнилась якось, вечерявши.

У старших письменників, як бачимо, це зви-

чайна форма; часта вона і в сучасній літературній мові, — молодші письменники справедливо кохаються в ній. В Черкасenko вім «Дон Хуані» знаходимо тільки щиронароднє: Добро-го здоров'я, пивши. Не давши йому часу опам'ятатись, збігає вниз (а не: Доброго здоров'я, п'ючи. Не даючи йому часу опам'ятатись, збігає вниз).

Підмогильний знає ці форми вже часто, і в своєму «Місті» залюбки вживає їх. Ось трохи прикладів. Степан не болів, бувши загартований. Почуття схвилювало його, бувши для його чести принизливе. Ввесь час мовчав, бувши занадто новак. Його джерело невичерпне, цілим світом бувши. З'явилася Зоська, вінісши з собою бадьорість.

Як бачимо, ця минула дієприслівника форма (замість часу теперішнього) може бути при присудкові головного речення всіх трьох часів: теперішнього, минулого й будучого, аби тільки була однорядність її головного й підрядного речень. Коли ж чинність підрядного речення відбувається раніше за чинність головного, тоді дієприслівник конче мусить бути часу минулого й форми закінченої: Прийшовши до дому, він брався за роботу. Такої форми ніколи не можна заступити формою теперішнього часу, як то буває при одночасності дії головного й підрядного речення; наприклад у М. Вовчка: Довго сидів, слухаючи розмови старої.

2. Відмінки.

§ 490. Родовий безприйменниковий. Глибше вивчення живої народної мови показало, що в нашій мові частенько маємо родовий відмінок без прийменника там, де звичайно в інтелігентській буденній мові звикли до прийменника. Це архаїчні наші форми, здавна знані по всіх наших пам'ятках, і тепер досить часті в говорах західноукраїнських, рідші в говорах східніх. До сучасної літературної мови вони попали безумовно також під впливом і західніх говірок (особливо подільських), і західніх письменників. Підкреслю, що російська мова звичайно знає форми прийменникові, і тягне до цього й мову нашу.

1. Родовий наближення визначає рух до мети або зближення до неї. Це будуть головно дієслова з приставкою *до-* чи *di-*, яких у нашій мові дуже багато. Вдавнину ці дієслова вживалися з прийменником *до*, часом без нього, тепер же вони частіш гублять його.

Ось приклади з творів наших класиків. Ів. Котляревський : Значкового дослужиться. Камінь Енея не долітає. П. Куліш : Коня допавсь. Раю допевнятись. Доростає міри. «Люборацькі» А. Свідницького : Сухот дстане. П. Мирний : Доїжджаючи мосту. Патьоки достали тіла. Нечуй - Левицький: Віку

дожити. Достоюю черги. К о б и л . : Залиши доторкатись цеї справи. Доторкатися дражливої теми. Доходимо причин. Л. У к р . : Доступив руки і серця панни. Замків добувати. С. Є ф р е м о в : Цієї програми додержує. У. С а м ч у к : Одне одного доторкнутись.

Але коли маємо реальне наближення, то звичайно вживаємо прийменника *до*, — таким чином ці форми з *до* чи без нього мають функційне розрізнення. Наприклад «Е н е ї д а» : Довів нас до цього. Ш е в ч . : Дожить до світу. К у л і ш : Дослухається до поговору. Доторкнутися до себе. П. М и р н и й : Доступитися до панича. До сина доступити. До шкоди доводять. Іван Л е в и ц ь к и й : Допадешся до горілки. Доторкнітися до хмари. Чепляються до мене. Л. У к р . : Не може до неї доступитися. С. Є ф р е м о в : Дожили до наших часів. Н. Р и б а к : Доторкнувся до іжі. Доторкнеться до вусів.

Ось іще приклади з М. В о в ч к а : Довела свого. Стелі достає. Сухот достане. Кінь копитом землі доторкавсь. Ні до чого не доторкнулась.

2. Родовий досягнення близький, а то й однаковий своєю функцією до родового наближення, але має більш абстрактний характер. Це звичайно діеслово *дійти* й близькі до нього значенням. Коли вживаємо *дійти* в значенні досягти, здобути, набути, цебто в абстрактному розумінні, тоді вживаємо його без прийменника *до*. Треба підкреслити, що така безприйменникова форма прийшла до нас головно з Польщі

217. СКЛАДНЯ: ВІДМІНКИ. § 490.

та від західніх письменників, де вона дуже часта, у східніх же письменників вона рідша. Ось наприклад, «Історія України» Івана Холмського 1949 р.: Слов'яни дійшли впливу. Корсунь дійшов великого значення. Романовичі дійшли зрілих літ. Боярство дійшло добробуту і багатства. Бажали дійти компромісу. Доробилися маєтків.

У старших наших письменників подібні форми рідші. Є. Гребінка: Доскочив місця. Т. Шевч.: Неба достане. Слави добувати. Хмари достанеш. Води достати. Куліш: Свого добирається. У Свидницького, як подолянина, ця форма вже звичайна: А там і лісничого доскочив. То сяк, то так — і дійшов кінця. Дай тобі, Боже, щоб ти добра дійшла. Дійшла, чого хотіла. П. Мирний: Свого лиха добулася. Нечуй: Усього добудеш.

У М. Вовчка ця форма не рідка: Дожив віку свого. Дійшла вона літ своїх. Зима доходила кінця. Князь великого чину дійшов. Нехай розуму дійде. Верховини дочапав. Я гласів доховив.

Але в молодших уже повно цих форм. С. Ефремов: Доходили правди. Доходила зеніту. Досягла вершків. М. Зеров: Доступився ласки. С. Черкасенко: Доскочили того. Н. Рибак: Свого домоглися. Домогтися перемоги.

Давнина не часто знала цю форму, а звичайно вживала «дійти» з прийменником *до*. Так само

часто робиться й тепер. А коли «дійти» має значення реального ходження до чогось матеріального, то взагалі тоді конче вживаємо форми з до. К от л.: До чого дійде́ться. Гребінка: Дійшов до краю. Свидн.: До плачу доходить. Доїхав до Бугу. До сварки дійде. Дійшла чутка до отця. П. Мирний: Доходив до хати. Нечуй: Насилу дійшла до полу. Плач дійшов до серця. Дійшли до самих воріт. Дійдуть до стовпа. Дійшли до Мар'їної хоти. О. Кобилянська: Доходять до мети.

Ще приклади з М. Вовчка: Доходжу до шинку. Лист дійшов до Павла. Доходимо до сліз. Добігли до хаток. Дожили до того часу. Доїздив ріднеського містечка, до рідненької селитьби. Допадатимете до літок, як ужака до молока. Ще до загородки не дотрапили. Дотанцював до міста. Увечері дотягнув до Тернів.

Тепер часом і зловживають безприйменниковою формою, і вживають її й при реальному ходженні, цебто там, де ця форма не вживана. Наприклад у «Місті» В. Підмогильного багато цих форм, добре вжитих: Дійшов висновку. Жодного висновку не дійшовши. Доходило апогею. Але поруч з цим у «Місті» чимало форм невідповідних, бо при них ліпше б вживати до, наприклад: Дістався Володимирської вулиці. Дійшов третього курсу й т. ін.

3. Родовий відділення визначає відірвання чи відхід від чого, так само як родовий наближення чи досягнення — прихід до чого. Як і ті форми, родовий відділення розпадається на дві

219. СКЛАДНЯ: ВІДМІНКИ. § 490.

групі: безприйменникову й прийменникову.

а. Коли відділення головно духове, абстрактне, не реальне, тоді вживаємо форми без прийменника *від*. Напр.: К о т л . : Духу пустивсь. Не поцурайтесь хліба-солі. Ш е в ч . : Душі цуравсь. К у л і ш : Цурається гіркої. Горілок цурався. Титулу відцурався. Відцурались меду. С в и д н . : Віри відцурається. М и р и и й : Усі її цураються. Цурався духу. Світа відцуралися треба. Р и б а к : Слова свого відступився. Часто в «Місті» В. П і д м . : Відкінеться божевільного прагнення. Відмовитись такого замаху. Ченці відмовляються світу. Відмовився вечірки. С. Ч е р к а с є н к о : Уникає Божого суду.

Часті ці форми в М. В о в ч к а : Як Хапко солоду відрікся. Зреклася надії й думки. Чайченко зовсім дому одбився свого. Ти батькової ласки одпадеш. Якось я та втечу того смутку! Одцуравсь сестри.

б. Коли ж відділення реальне та ще від матеріального, тоді звичайно вживаємо прийменника *від*. К о т л . : Ніхто од бою не цуравсь. Од-в'яжись од мене. Н е ч у й : Нехай одчепиться од мене. Одцурались од нас. Р и б а к : Відступитися від договору. С. Ч е р к . : Насилу відпекалася від лиха. Не відпали од Християнства. Ухиляючись од нього.

У всіх цих трьох формах: родовому наближення, досягнення й відділення (їх можна розглядати як одну форму) можливі попутання, бо часом не легко відділити форму реальну від абстрактної. Напр. у «Місті» читаємо: Овоч му-

сить відпасти свого гілля, — ліпше було б “від свого гілля”.

§ 491. Родовий якости частий в нашій мові, — коли хочемо кого чи що окреслити, вживаємо родового звичайно з прикметником. **К о т л . :** Я простого роду. **К у л і ш :** Дитина чесного роду. **П. М и р н и й :** Кирило невисокого зросту. Люди не польової праці. Сивих смушків шапка. **С. Є ф р е м о в :** Чутливої вдачі поет. Великого розуму людина. **М. Р и л ь . :** Свічка воску животого.

Часто вживала цієї форми **М. В о в ч о к :** Вона в мене славного козацького роду. Чоловік невеликого зросту. Була то жона духа великого. Пані наша говірки скорої, гучної. Ти в мене була рум'яного личка.

§ 492. Родовий многоти так само частий в нашій мові, як у живій народній, так і в літературній. Форма ця сполучена з помітною експресивністю вимови, що й зазначаємо відповідними частками, цебто ставиться в реченнях окличних. Наприклад **Є. Г р е б і н к а :** Якого зброду! Народу якого там зібралось! Де набереться тієї птиці! «Люборацькі» **С в и д н . :** Що то плачу було! А дома плачу-плачу! А плачу було та клюпоту! Годі тих ліків! Страху, страху, Боже, Твоя воля! Крику, аж у небі чути! Шкарадул, як на баштані, а що зернят! **Н е ч у й :** Що то за сміху було! Але вівса, вівса! **М. В о в ч о к :** А пташок у лісі! Гостей же до вас, гостей! У дворі людей-людей! Там то зілля, овочу, там

то цвіту, там то стежечок! А степу, скільки лісу!
Що то плачу, що то гомону було та страху!

§ 493. Родовий наслідки. В сучасній українській літературній мові по дієсловах наслідки: сміятися, наслідати, глузувати, глумитися, кепкувати, знущатися й т. ін., предмет наслідки звичайно ставиться в родовому з прийменником з. Форма ця пережила довгу історію, але тепер хитання тут мало, бо вже здавна защепилася в нас власне ця форма з прийменником з. Так, уже в Крехівському Апостолі 1560-х років знаходимо її: Нѣкоторыи ся с того смеяли. Ся смеєт з их гордости. Насміваются з нас.

Ось приклади з творів наших класиків. Ів. Котл.: Глузую з нас. З Енея поглумиться. З брата покепкувати. З яких був сміх. Шевч.: Сміються з України. З тебе сміятися будуть. Насміялась з Микити. З мене люди насліялись. Кулик: Не смійся із голоти. З мудрошів ми сміємось. З ворогів насліюся. Кепкували з бідолах. Глузую з вас. Свидн.: Сміялись з його. Глузував з чужої долі. Глузувати з попів. Поглузувати з коляски. З другого посміятись. Посмішкувався з новобранців. Мирний: Сам з себе сміється. Сміявся з старих. Насміялися з нього. Насміхалися з кохання. Посміятися з мене. Не жартуй з дівчини. Нечуй: Сміялась з парубків. Глузують з мене. Почали кепкувати з мене. Ефремов: Сміх з новаторів. Зеров: Сміх з людини. Рибак: Насміялася з нього. Насміхалися з минулого. Глузую з нас. Поглузував з себе. М. Вовчик: Поглузувала я сама

з себе. Буде з нас глумитись. Кепкує з неї Назар. Двораки з мене насміялись.

2. Друга форма, відома в нас з церковнослов'янської мови, — це форма з давальним безприйменниковим, наприклад Єв. Матвія 9.24: Ругахуся єму. Це також наша стародавня форма, широко відома й тепер по наших архаїчних говорках, а також у старшій літературній мові. Вона нерідка в мові Шевч.: Засміються злії люди малі сиротині. Вороги сміються їй. У П. Мирного: Один одному сміятись не будемо. М. Вовчок: Насміхалася йому тим. Насмійсь мені, щоб я розплакався. Народня поговірка: Насміялася верша болотові. Сучасна літературна мова вже не вживає цієї форми.

3. Наша старадовня мова знала ще форму з *над* при дієсловах *насмішки*, і ця форма широко позосталася в нас і тепер (в мові російській панує ця власне форма), і всі письменники знають її. Наприклад Котл.: Над мною сміятись. Над дівкою глумитись. Над паничем глумився. Т. Шевч.: Сміються люди над мною. Недоля жартує над старою головою. Над мною сиротою дівчина сміється. М. Вовчок: Над мною коверзує. Куліш: Насміявсь над лихою долею. Доки буде знущатися над безщасницею? А. Свідн.: Поглузувавши над прошлим. Мирний: Наглумилася над нами. Насміялася над твоєю головою. Насміхався над замірами. Сміх над молитвами. Нечуй: Знущається над матір'ю. Над тобою люди знущались. Форма ця відома і в мові нарідній, але сучасна літературна мова її оминає, бо запанувала форма з *з*.

4. Четверта форма також стародавня, — це наслідок *на* що, яку добре знає Шевч.: На Боже слово вони б наслідковались. Сміялись на обівянців. На наші сльози сміючись. Сучасна мова не знає вже цієї форми.

§ 494. Родовий, а не західний. В українській мові чимало дієслів вимагають по собі то родового, то західного, часто без устійнення, яких ми не рідко вживаємо в буденній мові зо західним. Ось трохи дієслів, які в літературній мові, слідом за мовою народньою, звичайно вимагають по собі родового без прийменника, а не західного (це часто т. зв. родовий частковий).

Братися. Вовк, Студії: Беруться ріжних засобів.

Вистеріатися лиха.

Глядіти. Котл.: Глядіть своїх чубів. А. Свидн.: Хати глядів.

Дати. Черк.: Дай очам утіхи. Піддала ногам охоти. Завдасть роботи.

Дізнати. Підм.: Дізнав глибокої радості.

Дістати. Підм.: Діставши найкращих підручників.

Добачати. Підм.: В цьому він добачав величезного поступу.

Добирати. Підм.: Міг добирати хусточок і шкарпеток. Добирав потрібної комбінації.

Доглядати. Мирн.: Доглядати тихого спокою. Доглядала господарства.

Додержувати, -ся. Є ф р.: Додержував тра-
дицій. Додержати тону. Присяги додержав. С.
Ч е р к.: Додержав слова.

Докласти, *волосити* сил, рук.

Дотримувати. Р и б а к : Дотримувати свого
вирішення.

Жати. М и р н и й : Ідемо пшениці жати.

Ждати. Ш е в ч.: Серце жде чогось. Свого
весілля дожидати. Дожидають кари. С в и д н .:
Діждати кінця. Діждати сеї години. Н е ч у й :
Жде милого. Є ф р.: Правди дожидати. До-
жидатися праці.

Завдавати. Ш е в ч.: Жалю завдавати. С.
Є ф р.: Завдавав ударів. Р и б а к : Завдав кло-
поту.

Загадувати. К о т л.: Загадували загадок.

Заграти. Ш е в ч.: Іншої заграю.

Зажити. М и р н и й : Такої напasti зажити.
Л. У к р .: Прошу зажити хліба-солі. Є ф р .:
Заживати ліків. Зажив слави.

Зазнати. С. Є ф р .: Зазнати лиха. Зазнають
впливу

Запобігти. Н е ч у й : Запобігати ласки в доч-
ки.

Заслуговувати. Ч е р к .: Заслуговують спо-
віді.

Набратися. Ш е в ч.: Звичаю набереться.
С в и д н .: Поганого розуму набралась.

Набувати. Є ф р .: Вірші набували форми.

Навчати, -ся. А р т е м .: Розуму ї письма
навчає. К у л і щ : Простого господарства на-

225. СКЛАДНЯ: ВІДМІНКИ. § 494.

вчатися. Мирний: Тут і грамоти навчають. Навчати любови до людей. Єфр.: Чужого навчайся. Встаровину було: навчати, -ся чому, і цей архаїзм, живий в мові російській, часом стрічається й тепер: Шевч.: І чужому навчайтесь. Мирний: Добру навчають. Рибак: Гіршому навчився.

Надавати. Єфр.: Надавало інтересу. Підмогильний: Усім словам надає глибокого змісту.

Назбирати. Назбирати оріхів.

Назносити. Мирний: Назносити одежі.

Напитися. Шевч.: Води напитись.

Наробити. Мирний: Шкоди собі наробила.

Наслухатися. Мирний: Наслухаюся чудових казок. Наслухавшись посміхів.

Пильнувати. Свидн.: Рук пильний. Підмогильний: Пильнував його слів. Пильнувала карток.

Позичати. Свидн.: Позичив чобіт.

Попити. Мирний: Любила чайку попити.

Прибрасти. Підм.: Лист прибрав вигляду. Навіщо ви псевдоніму прибрали?

Слухати. Артем.: Послухав поради. Кобил.: Послухати майстрів. Підм.: Спинився послухати українських пісень.

Спитати, -ся. Котл.: Еней яги спитав. У яги спитався. Спитались ворожок. Баби сучої спитався. Мирний: Спитала вона Христі.

Співати, особливо у множині. Котл.: Спі-

вали колядок. Свидн.: Почали співати сумних пісень. Мирний: Яких пісень співала Ви якої співали? Черк.: Співав пісень не грішних. Якщо співане в однині, то може бути й знахідний: Шевч.: Співати тобі думу. За-співаємо яку. Нечуй: Співав пісню. Але і в однині частий родовий: Мирний: Якої б ти заспівала. Рибак: Якої пісні заспівають.

Сподіватися. Шевч.: Гостей сподіватись.

Стерегти. Артем.: Добра своїх панів стережи. Нечуй: Стережуть дворця. Мирний: Стережи мого шитва.

Стосуватися. Рибак: Це не стосувалося його.

Уживати ножа, паперу, води, коли вживається частина; коли все, тоді зо знахідним: уживати папір.

Чекати. Рибак: Чекає часу. Черк.: Чекаючи метеликів. Підм.: Вичекавши такту. Може (особливо в західноукраїнській) й з прийменником *на*: Рибак: Чекай на мене.

Шукати. Шевч.: Другої шукати. Дружиночки пошукаю. Пошукай броду. Свидн.: Висівок шукати. Чобіт шукати. Пішов у ліс орхів шукати. Нечуй: Пішли шукати долі. С. Черк.: Шукала тіла. Підм.: Шукати перлів.

Ось іще приклади з «Народніх оповідань» Марка Бовчка, що кохалася в родовому безприйменниковому: Ходив води брати. Візьміть одчепного. Бісеняті аж закипіло того пива варити. Гляди пляшки. Катрі виглядаю. Доглядала Насті. Добували чмелиного меду. Року добуду. Вона свого докаже. Долали криниці. Дождали суботи. Ти мені муки завдаєш. Зазнаю чужої сторони. Зазнати ді-

тячої втіхи. Води зачерпнути. Збулася сили своєї. Книжок начитатись. Перебуду всякого горя й лиха. Коли ви перестанете того свисту? Бабуся пильнує малої. Питався Ганні. Питав дороги. Розпитаюсь дороги. Нехай я світу Божого побачу. Ходила заполочі позичати. Табаки понюхав. Почути гіркої скарги. Приймеш біди всякої! Слухав дзвону. Веснянок вміла співати. Бач якої співа! Співала пісень. Заспіває сумної. Зими вона сподівається холодної. Уживати люлечки. Де вона таких слів навчилася? Вишукав чудової парчі. Пошукай мені служби.

§ 495. Прикметник приналежності. Жива народня українська мова кохається в прикметниках приналежності, а форми родового іменника приналежності помітно оминає; звичайно пишемо й кажемо: батькова хата, рідше: хата батька. Це саме бачимо й у працях старанних наших стилістів: у них панує прикметник приналежності, а родовий іменника багато рідший. Ось приклади з П. Мирного: Кирилова мова. Батькові скорботи. Горе материне. Прісъчине серце. Рука Христина. Паничівський погляд. Куховарчине діло. Слухали Мартинових казок і т. ін.

У М. Вовчка це звичайна форма: Чайченкова мати. Будинок попів. Настин голосок. Удовиних дітей. До тітчиної хати. Почув Галину пісню. Чоловікову хату продали. Вбраний у хустку ненъчину.

Це саме бачимо, звичайно, і в мові науковій. Так, у С. Єфремова читаємо: Риси Вознякової праці. Співу Тетяниного. Творів Потієвих. В замірах синових. У М. Зерова: Олесевої поезії. Кулішевого життя. У статті Франковій. Зворушення авторове.

В українській мові словолад звичайно такий, що притметник ставиться перед своїм іменником, тому: Твори Шевченка, але: Шевченкові твори.

Коли приналежність зазначається двома чи трьома іменниками, то звичайно вживаємо іменникових форм: Хата дядька Івана. Город удови Теклі. Твір поета Тараса Шевченка, але часом здибуємо й такі форми: Дядькова Іванова хата. Удовин Теклин город. У С. Єфремова: Думка Володимира Мономахова.

Ані мова старогебрейська, ані мова грецька не знають притметника приналежності, — звичайно вживають родового іменника. Навпаки, мова старослов'янська в перекладах з грецької головно вживає форми притметникової: цар цдейський, книжники людській й т. ін. Таким чином притметник приналежності, — це наша притаманна стародавня ознака, яку ми повинні берегти й належно вживати. Мова російська звичайно оминає її.

§ 496. Давальний учасництва й приналежності. Серед залишків глибокої старовини знає наша мова дуже цікаві форми давального відмінка, — це т. зв. давальний учасництва: коли відбувається щось на користь чи на шкоду якісь особі, то назву тієї особи ставимо в давальнім відмінкові без прийменника (на питання: кому?): Серце їй (а не: в неї) стукало. Ця форма близька до форми давального приналежності: кінець книжці (замість звичайного: кінець книжки).

Про цю форму я докладно писав у «Рідній Мові» 1933 р. ст. 5-10, 25 та 1934 р. ст. 75. 76. 307. 454, — туди й відсилаю тих, що бажають ширше познайомитися з нею.

229. СКЛАДНЯ: ВІДМІНКИ. § 496.

Істотне значення цієї форми добре видно з оцих прикладів. «Слово о полку Ігореві» 1187 р.: Уныша градомъ забралы. Затворивъ Дунаю ворота. Утропѣ солнцю свѣтъ. Наші класики кохалися в цій формі: М. Вовчок : Очі йому веселі. Брови йому чорні. Коса їй аж до пояса. Коли мові кінець? Хутчій забилося козакові серце. Ти рідна мати своїй дитині. Була приятелька нашій матері.

«Енейда» Котляревського : Кінець бідам. Шевч. : Широкий царю озерам. Нашому слову кінець. Є. Гребінка : Його ланам кінця немає. Підождемо кінця ми ділу. «Любарацькі» Свидн. : Аж серце хлопцеві завмирало. Чуб йому мокрий. Батько йому вмер. Всім очі світилися. П. Мирний : Уродився їм син Івась. Нечуй-Левицкий : Гімн русалкам, гімн весні. Це мені руки одібрало. Кохлянська : Зник мені з очей. Л. Укр. : Гніздо, спочин орлиній парі. Вириває серпа мавці з рук. Очі йому заплющені. Волосся їй розвіялось. І. Багряний : «Тигролови» 1946 р.: Очі Натаці замерхтили слізми. Рибак : Війні настав кінець.

Ось ще трохи прикладів із Черкасéнко-вого «Дон Хуана»: Засіданню кінець. Величний гімн кохáнню. Чортові він брат. Регоче, аж живіт йому ходором ходить. Розв'яжеш язика її. Перейму вам красну цю розмову.

Сучасні наддніпрянські письменники пильнують свідомо вживати цієї форми, чому вона тепер потроху стає формою звичайною. Ця жива наша форма часта в «Місті» В. Підмогиль-

н о г о : Шия йому (а не: в .нього) боляче щеміла. В грудях йому запалюється новий огонь. Страва освіжила йому (а не: його) думки. Він тихо гладив її (а не: в неї чи її) волосся. Ім у серці живе ідея. Не знаючи ім назви. Проходячи проти пам'ятника Хмельницькому. Згадки за науку були хлопцеві прикрі. Збудивши хлопцеві низку міркувань. Єдиною розрадою Степанові булó знайомство з Максимом. Загубив лічбу дніям.

§ 497. Знахідний відмінок іменників чоловічого роду однині в формі родового. Українська жива мова, а надто мова східноукраїнська, вельми любить уживати знахідного відмінка в формі родового: купив воза (а не: купив віз). Але треба пам'ятати, що цю форму можуть мати іменники тільки чоловічого роду (ніколи — середнього й жіночого), та їй то не всі, а тільки ті, що в родовім мають закінчення *-a* (а не *-y*, § 70). Цьому законові частіш підпадають ті іменники, що існують, як окремі самостійні речі. Цю оригінальну ознаку нашої мови я докладно описав в «Рідній Мові» 1933 р. ст. 43-48, 83-90, 119-124, — туди й відсилаю цікавих познайомитися з нею. Докладніш див. § 73.

Цю живу ознакою народної мови давно вже прийняла наша літературна мова за норму й знає її на кожному кроці. Найвидатніші наші письменники, найкращі знатці мови вживають її на кожній сторінці своїх творів. Подаю на це приклади. «Енеїда» К о т л . : Нехай Рима строїти чухрає. Г р е б і н к а : Нахвалявсь утерти носа.

231. СКЛАДНЯ: ВІДМІНКИ. § 497.

Ш е в ч . : Не топчіте святого закона. Дайте но-
жа. Прочитає Апостола. П. К у л і ш : Хреста
на себе покладав. Повісив щита. Держати язика
за зубами. Почепивши шлика. Утерти носа. «Лю-
борацькі» С в и д н . : Вдарив поклона. Любив
баштана стерегти. Носа розклейть. П. М и р н и й :
Беручи з рук списка. Протокола напише. Хре-
стячи рота. Держачись за стула. Дати потилич-
ника. Показує язика. Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й :
Перерубав заноза. Покинув заступа. Кинув стру-
га. Розпустила язика. Морщив лоба. Обтруси
жупана. Принесеш карбованця. Поставив хреста.
К о б и л . : Найшла листа. Поглянув на годин-
ника. Віддаючи капелюха. Л. У к р . : Кідає
бінокля. Витер лоба. Зрубали дуба. В. В и н н и -
ч е н к о : Схопив листа. С. Є ф р . : Ставив
хреста. Здобути пістоля. У. С а м ч у к : «Юність
Шеремети»: Приніс листа. Підняв кашкета. Ро-
зіб'є келеха. Загорнув годинника. Відкинув ка-
пелюха. Узяв револьвера. Пише щоденника. Ю.
К о с а ч : «Еней»: Зморщивши лоба. І. Б а г р я -
н и й : «Тигролови»: Відібрала бінокля. Нап'я-
ли намета. Тер свого чуба. Задравши хвостика.
Вхопив суха. Витяг кисета.

Наши класики добре знають цю форму, але вживають її не часто. Так і М. В о в ч о к : Виняв з кишені ножа. Дай мені ножа! Знайшла відьма ножа. Викохав собі прегарного уса. Покотив качана капусти. Спекли пирога.

Для С. Ч е р к а с є н к а , доброго знавця жи-
вої нарідної мови, це звичайна форма: Скидає
капелюха. Кладе капшука. Надливає келиха. Бе-
ре кубка. Листа дістав. Листа одержав. Показує

на лоба. Бере персня. Скидає плаща. В плуга за-
пріг воли. Кідає повода. Дає йому поличника.
Затуляє рота. Підіймає стека. Показує на стіль-
ця. Впіймати за хвоста. Хапає його за чуба. Роз-
в'яжеш язика.

Подаю далі трохи виписок із «Міста» В. Підмогильного. Як добрий знавець народної мови, він так само на кожнім кроці вживає форми родового замість західного чоловічого роду, — це для нього звичайнісінькі форми. Сівши в автобуса. Влаштують бенкета. Діставши бронхіта. Одержанюючи букета. Танцювали вальса. Передаючи відписа. Вивернувши гаманця. Вони зйшли на Володимирського Горба. За гравевника довідався. Доглядати журнала. Одімкнув замка. Кинув інститута. Треба скласти іспита. Обтер каламаря. Глянувши на календаря. Насунувши капелюха. Наділи кашкета. Витягнув квитка. Посадовила його на килима. Може дати ключа й сотні т. ін.

За впливом російської мови, що цієї форми не знає, наші письменники, з Котляревського починуючи, часто оминали її, а проте несвідомо таки вносили її до своїх творів, бо її повно в народній мові. Старанно оминають цю форму й письменники західноукраїнські, звичайно за впливом польської мови; наприклад І. Киріяк у своїх «Синах землі» старанно її обходить і пише: Укладали лист. Вирвав патик. Одягнув плащ.

Під совітами в Україні цієї форми тепер не протегують, але видатніші письменники таки її вживають. Наприклад у романі «Переяславська

Рада» 1948 р. Н. Рибака маємо: Диктував листа. Закотив очі під лоба. Лишили мотузка. Стискуючи мушкета. Виконує наказа. Встромити ножа. Висякав носа. Одкрив рота. Видати універсала й т. ін.

Підкреслю тут, що цієї форми не знають мови ані російська, ані польська,— це питоменність мови української, тому треба її плекати й старанно заховувати.

§ 498. Знахідний множини в формі назовного. В українській мові від глибокої давнини знахідний відмінок множини від назов житих істот однаковий своєю формою з відмінком назовним. Ця форма панівна в творах усіх наших класиків. Так, у П. Куліша знаходимо: Соколи пускає. Привів коні. Приведіть посли. У «Люборацьких» Свидн.: Доить корови, і вівці доить. Пас ягнята. Зганяли воли пастись. На сестри й не глянула. Треба коні попасті. Нечуй-Левицкий: Повиганяла кури. Крикнув на воли. Любив баскі коні. Жени вівці. Гусенята пасла й т. ін. М. Вовчок: Мелася бджоли доглядала. Погнав воли. Воли поганяє. Погдавали коні. Заганяли пасти свої корови та воли. Качка вивела діти.

Те саме бачимо й у нових письменників; наприклад у М. Рильського, в його перекладі «Пана Тадеуша» 1927 р. знаходимо: Вже коні стомлені заведено до стайні. Пустили коні вряд. Сусіда мій тримав хорти. Додому шле жокей. З лісу зносити зайці йому велить. Я їх люблю, неначе рідні діти. На люди подивлюсь і т. ін.

У старій українській мові це звичайні форми. Наприклад у «Слові о полку Ігореві» 1187 р.: Не буря соколы занесе. Избивая гуси и лебеди. Сваты попоиша. Орли клектомъ на кости звѣри зовутъ. Донъ зоветь князи на побѣду.

Але при назвах осіб в нашій мові запанувала форма родового замість форми назовного: Ви-ховав дітей. Любить людей. Вивезли адвокатів. Шанують батьків і т. ін. Т. Шевченко: По-ніс дітей. Ів. Нечуй-Левицький: Проклиnav людей. Свидн.: Мати дітей до розу-му подоводила. У старій мові і при особах уживано форми назовного, напр. Іпат. Літопис під 1101 р.: Послаша по половци.

§ 499. Орудний місця руху. Українська мова має десятки дієслів руху; наприклад: бігати. блукати, вертатися, гуляти, іти, їхати, котити, летіти, мандрувати, нестися, пливсти, проходити, ходити й т. ін., — при всіх них місце руху зазначаємо орудним без прийменника *по*. Ось трохи прикладів. Шевченків «Кобзар» дає: Пішла луна гаєм. Ой піду я темним гаєм. Пливе Дніпром. Свище полем завірюха. Біга Катря боса лісом. Поплив Дністром. Вернулись іншими шляхами. Темними улицями поніс дітей. Кров степами текла. Пішли полем. Ідуть шляхом чумаченьки. Полем-степом ідучи. П. Куліш: Іде по сіль степом. Пошкандинав степом. Нечуй-Левицький: Їдеш селом, і тобі здається, що ідеш лісом. Йду собі лугами, берегами та зеленими лісами. Дорогою їхав чоловік. Стежка йшла городами. Мирний: Іде улицею. Вона

235. *СКЛАДНЯ: ВІДМІНКИ.* § 499.

йшла лугом. Жеребець мчав городом. Н. Рибак, «Переяславська Рада»: Попливло вулицями. Котилося майданами. Багато світом їздив і ходив.

Так само вживає цих форм і М. Вовчок, наприклад: Іду шляхом. Іде бором. Ідемо улицею. Темні хмари проношувалися небом. Чумаки пішли своєю дорогою. Понесли дитину полем. Плив бистрою рікою. Пливуть човни Дністрем.

Ці форми цікаві нам тим, що вони відмінні від таких же форм російських, що звичайно вживаються з прийменником *по*, чого українська мова не терпить.

Коли місце руху невелике або обмежене границями, тоді в нашій мові дієслова руху вживаються таки з *по*, наприклад у Нечуя: Попливши човном по лиману. Поплила по озері. Бігає по хаті. Їздив по кутку. Ідуть по долині. П. Мирний: Ходячи по світлиці. Забігав по садку. Т. Шевченко: Цариця по Києву ходила. «Мойсей» І. Франка: Водив по йорданськім поділлю. По моавських долинах кочує. «Лісова Пісня» Л. Укр.: Йде по білій галіві. Н. Рибак, «Переяславська Рада»: Ходив по вітальні. Ходив по світлиці. Корова ступає по двору. У М. Вовчка: Став ходити по хаті. По кімнаті бігає. Став ходити по гостинній. Ходить по садочку. Панна гуляє по алеї. Піде гук по темному бору. Задзорчали по улицях струмочки. Люблила гуляти по полях, по степах, по лісус.

Таким чином форми з *по* й без нього мають значеневе розрізнення, але не завжди ясне, з чого

виникають подвійні форми, наприклад у того ж Нечуя: Дорогою їхав чоловік — Йдучи по діріжці. М. Вовчик: Іде Тиміш улицею — По улицях стали свати походжати. Пішла узенькою дорогою — По дорозі за валами йшов. Нехай селом пройде — Іде по селу.

Коли рух не простий або не окреслений, то дієслово руху звичайно вживається з *по*, напр. у «Кобзарі»: По діброві вітер віє, гуляє по полю. Гамалія по Скутарі, по пеклу гуляє. У Нечуя читаємо: Швендяли по майдану. Блукали то по лісі, то по степу. Блукали по садку; поруч: Пішли садом. Ідем лісом.

У Шевченка цікаве: Отак нам довелося йти ще змалечку колючу ниву, — тут “йти” в значенні “переходити”.

Коли *по* при дієсловах руху має значення *на*, тоді його вживаємо, наприклад у Шевченка: По морю гуляти. Пливе човен по Дунаю.

§ 500. Зазначення часу. 1. Родовий часу. Родовий часу частій в українській мові і становить одну з її істотних рис, — на питання *коли* звичайно відповідається родовим однини без прийменника. Цей родовий зáвжди має при собі ще й прикметникове пояснення.

В російській мові панує західний часу, чому багато наших письменників, усупереч своїй живій мові, вживають не родового, а західного часу з прийменником *в*. Цього треба б конче вистерігатися.

Ось трохи прикладів на родовий часу з творів наших класиків. Є. Гребінка: Сих Різдвя-

них Свят поспішав. П. М и р и й : Погуляти за молодого віку. Одного вечора Христя шила. Доводилось вам іти пізньої весни чи раннього літа по Україні? Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й : Простив прийти другої неділі. Прийдуть другого дня. О. К о б и л я н с ь к а : Цеї ночі упав сніг. М. В о в ч о к : Одного вечора зібралися гости. Сеї осени вас повінчаю. Обідньої доби сама пані вкотила. Сни снилися давні тієї ночі. Молодого віку робиш-робиш, а сам в убожестві. Одпочине субітнього вечора на неділю.

Чулий на форми живої народної мови, С. Ч е р к а с є н к о часто вживає форми родового часу, наприклад: Цеї ж ночі нишком зберемось. Другого ще дня пойде.

Найнovіша літературна мова свідомо пильнує вживати родового часу, а не західного, чому в «Місті» В. П і д м о г и л ь н о г о ця форма вже часта. Наприклад: Другого вечора Максим покликав хлопця до себе. Визнав за недоцільне цього дня з'явитись. З'явився Степан призначеної дня до почекальні. Гуляють усі соняшного дня. Побачення відбулося призначеного часу.

2. Західний часу частій в нашій мові, — його ставимо на питання *коли?* (як і родовий часу) або *як довго, скільки?* Ось приклади з творів наших класиків. К о т л . : Ти обіщаєш мене вік любити. В «Кобзарі» Т. Ш е в ч . : Сю ніч погуляєм. Горить день і ніч огонь. Не вік діувати. С в и д н и ц ь к о г о «Люборацькі»: Пождіть ще хвилиночку. Проїхали вони і день, і другий. П. М и р и й : Олена цілу ніч не спала. Кожну весну серце радіє. Усе літо я хворіла. День спить,

ніч гуляє. Другий рік у мёне слугує. Нечуй-Левицький: День і ніч стережуть. Марко Бовчок: Їдемо день, їдемо другий. Побув він два дні. Пожили вони рік.

3. Орудного часу вживаємо на питання коли? Такий орудний звичайно сполучується з атрибутом. У Панаса Мирного читаємо: Цими днями буде мити. Цими днями сподіваюся. У С. Єфремова: Останніми часами були спроби. Але часом орудний може бути тут і без прикметникового пояснення: Просимо приїхати святками. М. Вовчок: Пісні він виспівує ясними зорями. Вийшла я теплим ранком. Малою дівчиною під вербою йгралася. Ото було тими вечорами довгими осінніми почну навчати. Вийшов з села ранком погожим. Погуляла дівчиною років три. Світом вертався. Я вже думала днями й ночами. З лиця спав, а який все то парубком був!

4. Зазначення годин доби. Сучасна літературна наша мова години доби звичайно зазначає прийменником *о* (рідше *об*) з відмінком місцевим, а слово "година" може бути й опущене. Наприклад у «Місті» Підмогильного маємо: О першій годині вдень. О першій починався іспит. Коли кажуть прийти о першій, він приходить о другій. Другого дня о третій з половиною він мусів бути. О п'ятій пішов на збори. Щовечора о сьомій він вирушав. Прокинувся о восьмій. О дев'ятій з половиною Степан вернувся. Об одинадцятій годині дня. Об дванадцятій годині відбув побачення. Половина на першу. М. Вовчок: Позавчора опівночі.

239. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 501.

Це стародавня наша форма; наприклад Крехівський Апостол 1560-х років старослав'янське въ девятый часъ перекладає: о девятой године молился. Російська мова знає тут тільки форми з в: В девять часов.

3. ГРУПИ СЛІВ МОВИ (ЧАСТИНИ МОВИ).

§ 501. Короткі прикметникові форми. Добри стилісти, наслідуючи живу народню мову, дуже часто вживають назовного відмінка прикметника чоловічого роду в скороченій формі на -ен, а не в повній на -ний. Ця форма часта в віршах, але не рідка вона й у добрій прозі, наприклад у творах П. Куліша. Давніш цієї короткої форми звичайно вживали як архаїчної прикраси стилю, тепер же вона знову оживає й потроху шириться.

Твори наших класиків переповнені цією формою, особливо старших. Так, в Котл. знаходимо: виноват, всяк, лучш, мил, недуж, піш, чимал і т. ін. У М. Вовчка: винен, кожен, ладен, нікчемен і т. ін.

У Черкас'єнка це звичайна форма: Сам він винен. Голоден був. І єсть собі, здоров. Ладен я був життям офірувати. Він не зугарен навіть кози пасти. Кубок повен.

Цю живу народню форму сучасна література мова залюбки вживає, чому в «Місті» В. Підмогильного знаходимо її часто: Сам був винен. Всі сили свої здатен кинути. Мусів назвати їй кожен горб. Він ладен був стояти годину. Був своєї фортуни певен. Був того певен. Він

§ 502. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 240.

подібен був до кораблика. Потрібен молодий рахівник. Не спроможен зрозуміти. Див. ще § 503⁶.

§ 502. Ступені порівняння. При порівнянні двох предметів в українській мові буває кілька форм.

1. Найстаріша форма — менший предмет стається в родовому відмінку без посередніх часток. Наприклад Крехівський Апостол 1560-х р. р.: Вищей небес. К о т л . : Така жінка гірше наймички. Храбріші їх. Є. Г р е б і н к а : Став темніший ночі. Т. Ш е в ч е н к о : Гірше пекла. М. В о в ч о к : Сильніша обиди любов. Рідніш рідного братіка. Кожна година дорожча золота. Дівчина була йому миліша душі та гіркіша лиха. Цього архаїчного способу літературна мова тепер оминає.

2. Найчастіша форма в сучасній літературній мові — це ставлення *за* між порівнюваними предметами (при меншому). Наприклад Ш е в ч . : Хіба краща *є* за тебе? С в и д н . : Щасливіші *за* мене. М и р н и й : Ніхто краще *за* неї не галтував. Р и л ь с ь к и й : Крила *за* білій сніг біліш. М. В о в ч о к : Найбільший *за* всіх. Хто добріш *за* вас?

3. Часта й форма з *від*. Вона дуже давня, наприклад Крехівський Апостол 1560-х р.р.: Подлійший *от* переднейших. У наших класиків вона звичайна: К о т л . : Завзятіший *од* всіх бурлак. К у л і ш : Нема солодшого напою *від* кохання. Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й : Часом молодиці кращі *од* дівчат. М. В о в ч о к : Багатша

241. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 502.

од усіх. Жовтіш од золота. Знайшов кращу од мене.

4. Не рідка й давня форма з *над*. Крехівський Апостол 1560 р.р.: Над всі люди єстесъмо беднѣйшии. Шевч.: Моє найкраще над всіми. Куліш: Нема потуги над козацьку. Мирний: Нема гіршого лиха над неї. Франко: Дорожче над нього. Єфр.: Нема нічого вищого над правду. М. Вовчок: Вона йому миліш над усе. Нема над кохання дужіш на світі. Любощі гірш над усі болещі в світі.

Церковнослов'янська мова цю форму часто знала й без прийменника, — менший предмет ставився в родовому множини, наприклад: Піснь пісень, або в давальному: Святая святым. По-українському це буде: Пісня над піснями, святе над святыми.

Форма ця старогебрейського походження. В гебрейській мові порівняння іменників робиться так, що другий менший іменник ставиться у родовому множині, і цю форму з Біблії живцем перейняли в своїх перекладах мови грецька, латинська, старослов'янська. Наприклад: Піснь пісень, небо небес, во віки віков, яма ям (Плач 3.55), врода врод (Єз. 16.7), цар царей і т. ін. Цей родовий (або давальний в церковнослов'янській мові) мислиться як прикметник найвищого ступеня: найпісенніша пісня, найнебесніше (найвище) небо, найвічніші віки, найглибша яма, найвродливіша врода, найбільший цар і т. ін. Тому й церковний виголос на Св. Літургії: Святая Святым (давніше: Святая Святых, старогебр. *kodesh kodešim*) — це Найсвятіша Святість.

§ 502. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 242.

У наших класиків це звичайна форма. П. Куліш : Козак над козаками. З молодиць молодиця. Нечуй - Левичъкий : Стану паном над панами. М. Вовчок : Ковалъ над усіма в світі ковалями. Отсе свитина над свитинами. Паходи з виборних найвиборніші. Найкраща з кращих. Була жінка цікава з цікавих.

5. Так само нерідка й форма з *ніж*. Це ще старослов'янська форма, наприклад в Єв. Матвія 10.15: Отрадніє будеть землі Содомстій, не же граду тому. Це "неже" фонетично змінилося в нас на *ніж*. Крехівський Апостол 1560 р.р.: Дороже нижли золото. Нечуй : Робота легша, ніж у сахарні. М. Вовчок : Тихша, ніж була. Пильнувала його більш, ніж ока в лобі.

Часом вживається *як*: Мати добріша, як ма-
чуха. М. Вовчок : Нема кращої, як Катря.

Російська мова знає в цій формі чѣм: Луч-
шій, чѣм он, а наше: Кращий, чим він -- це
простий русизм, в літературній мові не вжива-
ний.

6. Для зазначення більшого при порівнянні вживаємо ще описового способу при допомозі слів: далеко, доволі, багато, куди, значно й ін. Крехівський Апостол 1560 р.р.: Далеко болши. Єфр. : Далеко слабша п'єса. Зеров : Річ ця далеко легша.

7. **Вільне творення ступенів порівняння.** Сучасна літературна наша мова характеризується також вільним і сміливим творенням ступенів порівняння від таких прикметників, що від них давніш звичайно ступені творили описово. Віль-

243. СКЛАДНЯ: ГРУПП СЛІВ МОВИ. § 502.

не творення бачимо вже в наших класиків, але не часте. П. Кул.: Доносніший гарматний гук. П. Мирн.: найвільноподібніший, якнайраніш. С. Єфремов уже часто вживає найвільніших форм, наприклад: найвільнодумніших, найнеймовірніший, найпам'ятніший, найпрацьовітіший, найрізноманітніший і т. ін. Те саме в Зерова: найпарадоксальніший, найколоритніший, найзахмаренішого смутку й т. ін. В. Підмогильний в «Місті» вживає таких форм зовсім сміло: винуватішим, ворожішим, дикішим, злочинніше, видовисько масовіше й піканініше, означеніший, найінтимніші, найобтяженніший, найрізноманітніший, найтваринніша й т. ін. У М. Бовчака: недбайливіший, найнікчемніша, незносніше. Привіз щонайчистіше срібло.

8. Прислівники на *-iš* замість *-iše*. Сучасна літературна мова, наслідуючи живу народну мову, кохається в формах прислівників на *-iš* (замість *-iše*), як то бачимо ї у наших старших письменників. У С. Черкасенка ця форма часта як у мові віршованій, так і в прозовій. В «Дон Хуані» знаходимо: вигідніш, міцніш, певніш, страшніш, уважніш, цікавіш, ясніш, більш і т. ін.

В романі В. Підмогильного «Місто», отже в мові прозовій, форми на *-iš* (замість *-iše*) так само часті: обережніш, певніш, цілковитіш і сила т. ін.

М. Бовчок кохалася в формах на *-iš*: червоніш, веселіш, скоріш, спокійніш, біліш, хмурніш і десятки т. ін., а також: ширш, гірш,

§ 503. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 244.

перш, більш, менш, усе тихш та тихш. Чи не гірш там, де інш. Між своїх легш.

Від початку дальншого слова скорочення *-iше* на *-иш* звичайно не залежить, цебто *-иш* може бути й перед словом, що починається приголосною. Але коли за прислівником дальнше слово розпочинається з голосної, тоді *-iше* частіш скорошуємо на *-иш*. Див. § 233.

§ 503. Сприкметниковані дієприкметники. Давня українська мова була ряснá на різні дієприкметникові форми, цебто мала їх усі, тоді відомі 4 формі. Але з бігом часу в українській мові сама будова речення так істотно змінилася, що дієприкметники стали непотрібні, чому вони вбільшості згодом завмерли, змінившись на прості прикметники (§ 227). Ці сприкметниковані дієприкметники часті в живій народній мові; треба тільки пам'ятати, що їх уживаємо тепер уже виключно як прикметників, без дієслівного забарвлення, — вони сприкменікувалися.

У старших письменників нові сприкметниковані дієприкметникові форми вживаються ще навпомацьки, — нечасто й несміло, — їх охотніш оминається. Навпаки, в новій літературній мові вживається цих форм послідовно й часто.

Нові письменники вільно вживають сприкметниковых дієприкметників на *-щий*, *-чий*, *-мий*, але тільки як прикметників, цебто використовуючи ці форми, як оздобні епітети. Справді, сприкметникованих дієприкметників у нашій мові тепер надзвичайно багато, значення їх найрізноманітніше, а тому добрий стиліст

245. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 503.

відповідно й повно їх використовує, як побачимо далі. Але вживаемо ці форми головно за добре оздобні епітети, — наприклад у Пріказках Номиса ч. 1513 читаємо: Голь н е щ а д й м а , — а не за дієприкметники; не пишемо: Гроши, не щадимі сином, хутко пропали.

Коротенько опишу тут усі сприкметниковані форми за порядком.

1. Дієприкметник т е п é р i ш n y o г o ч а с у діяльного (активного) стану колись закінчувався на *-щий*, але наша мова дуже давно змінила функцію цієї форми, — ми її тепер передаємо через *що, хто*; напр. замість “просящому дай” кажемо: “хто просить, дай”. Самі ж форми на *-щий* позостались у нашій мові, але всі вони страстили часову дієслівну ознаку й перейшли на прикметники, цебто сприкметникувалися. У наших класиків повно цих форм. У старанних сучасних стилістів цих форм, як прикметників епітетів, зáвсіди вельми багато, напр. у «Місті» В. Під м о г и л ь н о г о : Котився віщим дзвоном. Ненависть гнітуща. Місця гуля́щого (=вільного) не стало. Живе у гуляцьї в літку кімнаті. Перед ним був цілий тиждень гулящого часу. Живущі соки. Кричущий безлад. Я не курящий. Мертвущий холод. Причини минущі. Голіруч билися з невмирющими вітряками. Невспуще бажання. Охоплений підступом всепалуючої ненависті. Плодюща земля. Смоктущу турботу. Зцілюща вода. Тануший туман.

Мова М. В о в ч к а , як і інших класиків, багата на ці форми: Болить серце болем болющим. Лямпадочка горяща. Добряща була. Па-

§ 503. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 246.

м'ять живлюща. Живуща була. Квітущі поля. Клюшниця презлюща. Чайчиха мовчуща. Невспуша хазяйка. Невгамуша, як вода в лотоках. Хазяйку непутящу. Усе веселе, осяюще. Огонь палиющий. Гай пахущий. Благає Горпина плачуща. Жінку мав роботящу. Вишеник у білих сяючих квітах. Сяюще личенько. Очі сяющи. Була палка, чующа.

2. Давні дієприкметники на *-щий* рано змінилися фонетично в нашій мові на *-чий*, і пережили ту саму долю, що й форми на *-щий*, цебто сприкметникувалися. Цих прикметників на *-чий*, як добрих оздобних епітетів, повно в мові наших класиків. Те саме й у сучасній літературі, як і в живій нашій мові. Наприклад у «Місті» В. Підмогр.: Він такий знаючий. Любов серед квітучих гаїв. Миготюче каміння. Палючою жадобою. Може рік неписучий. Повітря лилось по жилах п'янючим чадом. Осяяних разючими ліхтарями. Рятівничий пояс. Співучий рій. Нестерпучий гніт. Жінка з тремтючими руками. Разки світучих вітрин. У М. Вовчка: Котючий вітер. Нема ніде хліба лежачого. Любллячі очі. Панночка непосидяча. Сльози палючі. Земля родюча. Пташка співоча.

Давнє «сміючийся» В. Підмогильний віддає як сміючий: Вся душа його займалася нестримною ворожнечею до цього сміючого потоку. Це вона, його сміюча Мусенька. Сміюче лице. Відповідніше «розсміянний», яке знаходимо в західноукраїнських письменників.

Пам'ятаймо тільки, що форми на *-чий* не можна вживати з дієслівним значенням, бо це

247. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 503.

буде проти духу нашої мови. Старші письменники часом уживали їх (Мирний: Скрики поспішаючих додому; Нечуй: Манфреда, проклинаючого людей і т. ін.), але це тільки за впливом російської чи стародавньої мови.

3. Мова не губить своїх функцій безслідно. Функцію давніх форм на *-чий*, *-щий*, що в нашій мові зникали, прийняли інші форми, а головно прикметники на *-ливий*, *-льний*, *-ний*, *-кий*, *-вий*.

а. Прикметники на *-ливий* добре передають функцію дієприкметників на *-чий*, наприклад у «Дон Хуані» С. Черкас'енка маємо: Очей твоїх мінливих грань. Глянувши проникливим поглядом. Шанобливо вклоняється. Дбають западливо й т. ін.

Частіш це в «Місті» В. Підмогильного: Запобіжлива відповідь. Грайливо кокетуючи. Довірливу жертву. Почав задумливо колупатись. Мінливим килимом горіла низина Подолу. Вони невимогливі. Запитливо глянув. Додала заспокійливо. Настирливим покликом. Хапливо випивши шклянку чаю.

У наших класиків повно цих форм; наприклад у М. Вовчка: Балакливий, докірливо, жартовлива, недоторкливий, щебетлива. Грайливе сонечко. День парний, дрімливий. Задирливий чоловік. Знадливі образи. Господарі клопітливі. Люди невиносливі. Осудливі душі. Словом розсудливим. Очей сонливих. Ущіпліві слова.

б. В новій українській літературній мові дуже цікаві форми прикметників на *-льний*, найчастіше на *-альний*. Це нові форми в нашій мові, до остан-

§ 503. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 248.

ньої революції мало знані, — в Черкасенка їх, наприклад, нема. Прийшли вони до нас чи не з польської мови, і тепер сильно ширяться, добре й достаточно замінюючи невживані форми на -чий. Звичайне значення цих форм активне (див. «РМ» 1933 р., ст. 131-134), але не рідке й пасивне. В. Підмогильний залюбки вживає їх: Благальним поглядом. Привітальніх слів. Споглядальний настрій. Пройшли приймальну комісію. Повчально розтлумачив. Чоботи непромокальні. Прощальний жаль. Навчальні плани. Навчальної системи.

Як сильно зросла українська мова, видно з цього порівняння: П. Куліш у своїй драмі «Петро Сагайдачний» 1900 р. пише: Прийшов великий, *всерішній* час, а Н. Рибак у «Переяславській Раді» 1948 р. подає: *вирішальна* хвилина. С. Єфремов писав: Навчаюча література, а сьогодні всі вже пишуть навчальна. Ось повість «Аркадій Ярош» Гліба Сиднього, Малін, 1946 р., і в ній знаходимо: Благальний погляд. Випробувальний станок. Погляд вижидальний. Обвинувальні слова. Говорив повчально. Шліфувальний апарат і т. ін. М. Вовчок писала: Лукаш промовив мені роздумчivo, а В. Підмогильний подає: задумливо.

в. Прикметники на -ний по приголосній так само добре замінюють стародавні форми на -чий. Значення — активне або пасивне. Від 1920 р. ці форми ширяться в нашій мові все більше та більше, а деякі письменники творять їх надзвичайно влучно. Ось трохи прикладів із «Міста» В. Підмогильного: Наяvnість була йому

249. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 503.

збуднім (= що збуджує) осередком. Здійснюючи непоборні завдання. Став довідною книжкою подій. Владно тримала його на віддалі. Борис такий упертий, незговірний буде. Журний погляд. Хлопець ішов, визивно піdnісши голову. Потиск був визивний. Керівної роботи доручити їм не можна. Клична (= що кличе) усмішка. Головокрутне літання. Дрібниці виправні (= що їх можна виправити). Відчуття було невисловлене. Вигадати достатню причину. Олівець висувний. Невтишна жадоба знати й розуміти. Шлях почав здаватись йому надто втомним. Повні нестримної сили. Набуває притяжної сили. Неперехідні мури. Його вибаганки були невичéрпні. Джерело невичéрпне. Невичéрпний жаль (але: Ця ділянка для нього вýчерпана. Щось невýчерпане лишилось ще в його душі).

«Переяславська Рада» Н. Р и б а к а : Широчинъ звабнá. Нищівного удару. Рушійну силу. Рятівна думка. Хвильний степ і т. ін.

М. В о в ч о к : Вітрець повівний.

г. Не часті прикметники на -кий теж заступають форми на -чий (або -ливий і ін.). Так, у С. Ч е р к а с é н к а знаходимо тільки: П'янкé вино. П'янкe кохання. Але молодше покоління сміливіше й у цих формах; в «Місті» В. П і д м о г и ль н о г о маємо: Зайнялись безліччю ворушків світляків. Обличчя нервове й ворушке. Гладив виткé волосся. Рвачкіх рухів. Підвести стійку економічну базу. По шелесткóму піску. Шелесткá стерня.

I в наших класиків не бракує цих форм, напр у М. В о в ч к а : Боязка людина. Гнучка гілляч-

§ 503. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 250.

ка. Був говіркий. Говірка молодиця. Чуткого вуха.

д. Рідко бувають ще прикметники на *-вий*, що заступають форми на *-чий*. Наприклад у М. В о в ч к а : Віченська любиві, тихі. Кипіли гнівом мстивим. Серце мстиво стрепехнулось.

4. Діяльні (активні) дієприкметники м и н у -л о г о ч á с у закінчувались удавину на *-вий*, *-ший*. Ця форма зовсім зникла 'з нашої живої мови, але її функція перейшла на описову форму: не кажемо "оставших", але: "що осталися". Старші наші письменники часом уживають цієї форми, але тільки під впливом старої архаїчної мови та мови російської, де ця форма жива й панівна. Так, у К о т л я р е в съ к о г о читаємо: Розпис іменам згинувших. Любить запропастившогося Петра. Терпівших. Часті ці архаїзми в П. М и р н о г о : Упавшим голосом. Є вони в творах Нечуя-Левицького, часті в О. Кобилянської й ін.

Але в сучасній нашій мові стародавніх форм на *-вий*, *-ший* уже нема, — іх заступили прикметники на *-лій* і добре замінюють їх. В живій мові форми на *-лій* дуже часті. У С. Ч е р к а с é н к а знаходимо: Остовіло стежить. Поглядаючи на новоприбулих. Очищаючи душу загрузлої в гріхах відьми й т. ін.

Повно цих форм у М. В о в ч к а : Пам'ятка по булому. Вмерлі вставатимуть. Втихлий двір. Обличчя збліле. Зомліле тіло. Десять мерлу знайдено. Оглянув мерлу. Згадували минулу зиму. Осиротілі діти. Пов'ялі травиці. Очі погаслі. Про полеглих у Січі. Помертвілі губи. Порослими

251. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 503.

в глуші квітками. Посвіжілі гори. Шлях поглохлий. Хрест похилий. Пригаслі очі. Порохом припалий. Розквітлі садки. Розцвілих квіток.

Але молодше покоління просто кохається в цих живих формах. Часті вони, скажемо, в «Місті» В. Підмогильного. Наприклад: Під збадьорілим промінням. Під владою своїх побляклих мрій. Відкинув з чола нависле волосся. Зів'ялими пелюстками. Пірнув у загуслу калюжу. Злеглий сніг. Ідучи знелюднілими вулицями. Померлого від власної руки. Свідок минулого. Зниклий шлях. Занімлій біль. Занімлі руки. Потяг зніяковілого Степана. Піду пала енергія відродилася. Заснулий двір. Жінка з висохлим обличчям. З почервонілим обличчям.

У «Переяславській Раді» Н. Рибака повно форм на *-ий*, проте знаходимо: Прибувший з-під Збаража. Бувшим при тому він сказав, замість: прибулим, присутнім.

5. Дієприкметник пасивного (переємного) стану теперішнього часу вдавнину закінчувався на *-мий*. Ця форма також зникла з нашої мови, а функції її перейшли почасти на форми на *-ний*, почасти на інші форми. Слова ж на *-мий* геть сприкметникувались, і, як прикметники, не рідкі в живій і літературній мові. Повно їх у мові наших класиків, повно і в мові сучасній. Наприклад у «Дон Хуані» С. Черкасéнка маємо: До брами недовідомого нікому раю. Вона живе в недовідомім «буду». В «Місті» В. Підмогильного: Без видимої мети. Невиразимим болем зринув спогад. Все відомий акробат. Було в обох іх щось невситíме. До всього

почував невситиму цікавість.

Немало гарних подібних форм у Марка Вовчка: Яка буря на душі під видимою байдужністю! Свічки невгасимі. Невлюбима вона була. Сльози ллються невпинимі. Чоловік невситимий. Непобориме бажання. Гора непохильма. Вбожество нещадиме. На що нам та голь нещадима?

6. Тільки дієприкметники пасивні часу мінулого на *-ний* та *-тий* незмінно позісталися в нашій мові від давнини. Вони дуже часті й звичайні, а тому розповідати про них не буду (див. вище § 227⁴). У В. Підмогильного, як і в кожного письменника, їх повно: Незбагненою згадкою. Паходці бачених садів. Поїджені червою двері. Вироблений віл. Ніч бренить неспійманими шепотами. Переживав хвилини незатьмарені. В розстібнутій сорочці. Стрінутих, присутні й т. ін. Часом подвійні форми: одягнений і одягнутий.

В «Переяславській Раді» Н. Рибака знаходимо: Начувані ми про великі діла брата нашого. Начуваний такого був. Чи не начуваний ти, хто панами у нас тепер буде? Тут “начуваний” — хто багато чув. Пор. західноукраїнське розсміяній.

У М. Вовчка: Прибіг задиханий. Повернувся задуманий. Старого й молодого віку позгасало, наче свічик хутко й легко позадмухуваних. У неї ж форми на *-тий*: Мене взято. Вони були далеко завдаті. Брови здигнуті. Кинутий, пошиту, умиту. Гарно одягнутий. Наче його з мосту пхнуто. Чута розмова.

253. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 503.

Пам'ятаймо, що дієприкметники на *-ний* та *-тій* у нашій мові ніколи не вживаються в скороченій (іменниковій) формі; навпаки, — в мові російській скорочена форма їх звичайна. Тільки за російським впливом Котляревський писав: осужден, переряжен, забут, убит. Ось тому намагання деяких наших сучасних письменників уживати свідомо дієприкметники на *-ний* та *-тій* без *-ий* противне духові української мови, бо цього не знає ані жива наша мова, ані твори старших письменників (крім винятків). Так, пишуть часом: виплекан, викохан і т. ін. Це архаїзми-русизми, в сучасній мові недопущенні, треба: виплеканий, вихованій і т. ін.

7. З дієприкметників на *-чий* ще з глибокої давнини повстали дієприслівники на *-чи*: ходячи, сидячи й тим інше. Також здавнини ці дієприслівники виробилися й короткої форми, без *-чи*, наприклад: ходя, сидя. Ці архаїчні форми, живі ще й тепер у мові російській, часті були в мові наших старших письменників, наприклад у «Кобзарі» Т. Шевченка: Ходя опівночі. Стоя під вербою. Ходя по долині. Ляхи задумалися стоя. Тихенько ходя розмовляє й т. ін. Знають такі форми й інші наші класики, сучасна ж літературна мова цих архаїчних форм зовсім не вживає. Такі форми, як нехотя, стали в нас дієприслівниками.

Форми на *-чи*, як дієприслівники, дуже часті в народній мові. Так, у М. Вовчка вони звичайні: Трусилася рука даючи. Сиділи у стола говорячи. Весна йшла горіючи. Старі люди охуючи йдуть на роботу. Пішла Катря плачуши. Хо-

§ 504. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 254.

див не поспішаючись. Промовляє радіючи.

§ 504. Передмінуль час. Українська мова належить до тих слов'янських мов, що повніш зберегли від давнини своє колишнє багатство часових дієслівних форм. Мова російська, напр., деякі часові форми втратила й знає тільки одну форму минулого часу. Не так у мові нашій.

Від глибокої давнини в українській мові по-зосталася велими цікава форма, — так званий передмінуль час. Форма ця складається з дієслова *був, була, було, були* та з минулого часу (колишнього дієприкметника) того дієслова, що змінюємо: я був ходив, вона булá впала, ми були прийшли й т. ін. Передмінуль час визначає дію, що відбулася перед другою дією або в неокреслені часі взагалі. Коли цей мінуль час визначає безрезультатність дії (щось робилось, але не зробилось), в такому разі вживаємо конче форми передмінулого: Уже *була* виїхала, та вернулась.

Мова старших письменників ряснá цими формами, такими, як у Т. Шевченка: Трохи була не втопилася. С. Єфремов: Видав був книгу.

За нарідною мовою гарно вживає цієї форми М. Вовчок: Я був задрімав. Лукаш був злякався. Загомонів був на неї, та зараз і вгамувався. Данило пішов був, та вернувся. Кармелиха була стрепенулася. Дівчина скаменулась була трохи. Хотіла вона робити була, — не взялась. Почала була мати, та голос ввірвався. Парубки були за ним кинулись, та він став на оборону. Усе було сумує та сумує. Прийду було до них у гостину.

255. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 505.

Сучасна літературна мова так само широко вживає форми передминулого часу, при тόму не тільки тоді, коли треба зазначити безрезультатність попередньої дії, але взагалі для зазначення дії попередньої. Ця добра звичка стала вже загальна в нашій літературній мові, що глибоко відбиває живу народну мову.

Так, у «Місті» В. Підмогильного читаємо: Лука був зробив рідне село центром своїх операцій. Борис цю кімнату був відступив. Коло столу, де пильнував був. Краще був би не приносив. Він не спостеріг був людіни. Пішов до тієї крамниці, що півроку тому була спинила його. Почував у ній сталеві пружини, що були осіли на вибоЯні революції, а тепер випростиються знову.

Пам'ятаймо, що передминулий час — це наша оригінальна форма, яка вирізнює нашу мову серед інших слов'янських мов, а тому мусимо її замиливано плекати й частіше уживати.

Підо впливом російської мови в нас часто плутають цю форму з російською формою на було. По-російському кажемо: Пришел было, но опять ушел. Пришла было, но опять ушла. Пришли было, но опять ушли. По-українському тут буде тільки передминулий час: Прийшов був (а не: було), але знову пішов. Прийшла була (а не: було), але знову пішла. Прийшли були (а не: було), але знову пішли.

§ 505. Прийменники. 1. За умовою, а не по умові. В новій українській літературній мові стало вже за норму вживати не архаїчного по з да-

§ 505. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 256.

вальним, але живого народного за з орудним. У старших письменників форми ці рідкі, але знані. У М. Рильского в перекладі «Пана Тадеуша» нових форм уже повно: За давнім звичаєм тримає дівчину. За взірцем старим була збудована. За прикладом небес і т. ін. У С. Чекасенка: Далі пішло все за програмою. У «Місті» В. Підмогильного це вже звичайна часта форма: Здав працю за терміном. Мислячи собі життя за селянським трафаретом. Місця поділялись за класовим принципом. До насоку готується за методами. За селянським звичаєм. Вправи за системою лікаря. За окремою умовою вони мали ходити в кіно.

В Галичині вживають говірково: *після* умови, замість *за* умовою, але це вираз не літературний.

Тепер уже остаточно прийнялося: за редакцією, а не російське: під редакцією.

2. В Україні, а не на Україні. Прийменник *в* при означенні простору визначає докладно означене границями місце, а прийменник *на* — ними неозначене, наприклад: У Києві на Подолі. У хаті на покуті й т. ін. При назвах держав, як означених границями, вживаємо конче *в*, а не *на*. в Польщі, в Росії, у Франції й т. ін., тому й в Україні. Крім цього, *в* означає закінчене більше ціле, а *на* — його частину, тому з російського чи польського державного погляду конче кажуть: в Росії на Україні, в Польщі на Україні, бо мислять Україну частиною Росії чи Польщі. І власне від росіян та поляків і поширилась недержавницька форма “на Україні”. Вдавнину часте було: в Україні. Шевченко звичайно пи-

257. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 505.

сав “в Україні”, але в другій половині свого життя, чи не під впливом П. Куліша, став писати й “на Україні”, може з вимог ритму; навпаки, коли він писав “в Україні”, то писав це свідомо, бо ритмічно “в Україні” завжди можна змінити на “на Україні”. Наприклад у «Кобзарі» читаємо: В Україну ідіть, діти, в нашу Україну. Було колись в Україні — ревіли гармати. Велике свято в Україні й т. ін. Див. § 295^a.

3. По воду, а не за водою. По дієсловах руху ціль цього руху зазначаємо прийменником *по*. Форма ця давно вже усталилася в нашій мові. Т. Шевченко: Потяг по дрова. Марія пішла по воду. Я піду по Стежу. П. Куліш: Іде по сіль. А. Свідницький: Посилаємо по горілку. Послали по горох. Пора по Антося послати. П. Мирний: Поїхав по вина. Побігла по воду. Заїхав по неї. Ів. Нечуй-Левицький: Вийду до криниці по воду. Послав у Крим по сіль, і на Дон по рибу. Н. Рибак: Прийшов по гетьмана.

Це стара форма; пор. в Іпатському Літопису під 1101 роком: Послаша по половци. Повно цих форм у М. Вовчка: Біжить до криниці по воду. Йшла по гриби. Я йду по гринджольці. Послав по дрова. Стара по лікаря пошле. Чи йти по ліщину? Послали по якогось писаря. Приїздила по проліски. Завертати до голови по розум. Тебе б по смерть посилати. Ідуть по шапку та по батіг. Підуть у бір по ягоду. Ходили по губи, по печериці, по ягоди, по садовину. Ти по що тут?

Прийменник *за* в цьому випадку визначає

§ 506. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 258.

одночасовість; наприклад у Шевченка: Пливи Дніпром за водою, це: Пливи Дніпром разом з водою; те саме в Нечуя: Пішов лист за водою. Вираз: Піти до криниці за водою часом стрічається в живій мові (він є в мові Шевченка), але в літературній мові міцно защепилося: *по* воду.

У М. Вовчка для одночасності (= разом): Пішло життя молоде за водою! За батьком на той світ погнався. Мати так швидко йшла, що дочка ледве поспівала за нею слідом.

Форми з *за* вриваються й сюди (замість *по*), наприклад у М. Вовчка: Приїхав по ділі — У двір навідається за ділом. Забігає в сади за квітками для вінка. Я йду за колесами. Послали коні за Настею. Заходжу в крамницю за сахаром. Іздув за тобою в Дем'янівку.

§ 506. Про, за, об при діє słowах говорення. Стара українська мова, як і мова церковнослов'янська, при діє словах говорення вживала прийменника *о* з місцевим (або знахідним). Цю форму добре знає Ів. Котляревський і пише: Говорив о рідні. Подумать о біді своїй. О всіх спитатись. О пеклі розпитати й т. ін. Ця архаїчна форма часта в західноукраїнських говорах і в творах західніх письменників, але сучасна літературна мова її вже не вживає. Див. § 477.

По діє словах говорення й близьких до них сучасна літературна мова найчастіше уживає *про* або *за*, рідше *об* без якоїсь значеневої різниці

Найчастіше уживається *про* з знахідним. Ів. Котл.: Розмовляти про діла. Про другу думає. Про це не згадаєш. Шевч.: Про матір не спита. Про неї співають. Нечуй: Про мене забу-

259. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 506.

ваєш. Говорити про свою долю. П. Мирний : Подумаю про те. Про все забувати.

З тим самим значенням не рідке й за також зо знахідним. Котл. : Умовитеся за весілля. Мирний : Побалакати за ціни на м'ясо. За нього розмова. Нечуй : Розказує за себе хлопцеві.

На місце архаїчної форми з о повстала в нас нова форма об з місцевим, форма й тепер досить часта, і в літературній мові вживана частенько. Котл. : Об розуму нічого говорити. Пам'ятає об нас. Об нім ні слуху, ні духу. Гребінка : Не об тім річ. Артем. : Вістка об моїй дитині. Шевч. : Писав об Гайдамаччині. Мирний : Звістку об тобі привезу. Об чім розмовляли. Об чомусь думала. Об сторонньому побалакати. Ефр. : Об цім думати.

Усі три формі панують і в живій народній мові. З неї вони в М. Вовчка, наприклад I. Про свою долю байдуже. Говорила про себе. Думав про неї. Забув про попівну. Почала про Марусю згадувати. Ніхто про те не знав. Питали про здоров'я. Про вовка помовка, а вовк у хату. Розкажу вам про Якова. Спітав про Одарку. Чи не чув про сестру? — II. За його не говорила. Згадала за наймита. Не нагадуй за намисто. Питав за чабана. — III. Об чімсь благали. Не гадала об тому. Говорячи об тім, є їм. Не дбає ні об чім. Об чім усе мислиш?

В новій літературній мові появилися й форми безприйменникові, родовий без про чи за. Наприклад у «Блакитній Троянді» Л. Укр. : Звідки ви довідалися моєї адреси? У «Місті» Підмогильного : Розпитуючи дороги в переходжих. Розповідала йому сільських новин. Розповідала любовних пригод. Розповім ціка-

§ 507. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 260.

вих речей. Розповіла вигаданих історій. Є тонка різниця: Розповідати про цікаві речі й Розповідати (багато) цікавих речей. Пор. § 494.

§ 507. Вирази жалю з бігом часу пережили в нашій мові немало змін, поки в сучасній літературній мові по діесловах чи по іменниках жалю, — а саме: жалкувати, жалувати, жаль, журитися, журба, плакати, плач, побиватися, клопотатися, тужити, туга, сумувати, сум, смуток, печаль і т. ін., — міцно встановилося вживати приіменника *за* з орудним предметом жалю; рідше вживається *по* з давальним або інші способи.

1. Найчастіший спосіб — це *за* з орудним. К о т л .: За тобою журився. А р т е м .: За татом жалкує. Ш е в ч .: Плакала за дітками. С в и д н .: Жаль за сином. За мною не плаchte. М и р и и й : За чоловіком плачеш. Мати журиться за тобою. Побиваються за ним. Н е ч у й : Рідня за мною плаче. Жалували за Нимидорою. К о б и л .: Тужив за ним. Туга за людьми. Л. У к р .: Я так за нею журилася. Є ф р .: Жаль за минулим. За чим жалкувати. Смуток за минулою. Тужив за життям. Туга за ідеалом. З е р о в : Жаль за світом. Туга за краєм. С а м ч у к : Тужить за нею. Р и - б а к : За ким сумувати. Туга за волею.

У М. Вовчка це часті форми: Гинеш за нею. Як я за ними жаліла! Брат дуже за вами журиться. Пані плакала за старою. Тяжко побивалася за дочкою. Він пожурився за мною. Поплакала я за своїм Павлом. Не скучайте за братіком! За ким і за чим смуток?

261. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 507.

Часом буває форма *за* зо знахідним замість орудного: Шевч.: Нераз довелось за титаря плакать. Свидн.: За мене не журіться. Але ця форма в літературній мові не защепилася. Не защепилася також і безприйменникова форма: Кобил.: Жалую того одного, що не вчилася.

2. Удавнину звичайно по словах жалю ставився прийменник *по* з давальним, наприклад Іпатський Літопис під 1187 р.: Плакашася по нем. Крехівський Апостол 1560-х років: Плачут по Стефане. По ней будуть плакати. «Слово о полку Ігореві» 1187 р.: «Плачеться мати Ростиславля по уноши».

З бігом часу цю форму заступила вищеподана форма з *за*, але все таки вона їй тепер жива в нашій мові. Артем.: Тужить по родині. Вдова по мужі стогне. Куліш: По кому журюся. По кому я плачу. Я по мертвих не ридаю. По синові тужить. Сумуючи по Україні. Мирний: Жаль по матері. По чоловікові журиться. Нечуй: Тужить по мертвому. Л. Укр.: По кім ношу я жалобу. Плаче серце по тобі. С. Ефр.: Туга по далекому. Сум по житті.

В мові М. Вовчка це не часта форма: Жаль по братові. Жаль по своєму життю.

3. По слові “журитися” в значенні “турбуватися” може бути їй орудний без прийменника: Л. Укр.: Мною не журіться. Кобил.: Журився нею. Тим не журіться. С. Ефр.: Журитися питанням. Киріяк: Не журіться тим. Приказки (Плав’юк): Не журися зорями.

По слові “плакати” часом може бути їй *над*,

§ 507. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 262.

наприклад: Шевч.: Хто заплаче надо мною? С. Єфр.: Плакати над “Марусею”. Аркас, Історія: Плакав над покійником. М. Вовчок: Горпина плаче над дитиною.

4. В церковнослов'янській мові плакати, -ся в'язалося з прийменником *о*, наприклад Єв. Луки 23.28: Не плачітесь о мні. Ця форма цілком зникла з нашої літературної мови, а коли її стрічається, то тільки як рідкий архаїзм: Котл.: О бідах пожурившись. Навпаки, в західноукраїнських говорах ця форма ще часта, наприклад Кобил.: Він журиться о неї.

5. Як і по діесловах говорення, і ця архаїчна форма з *о* перейшла в нас на форму з *об* з місцевим відмінком, і не рідка в нас як у мові живій, так і в літературній. Наприклад: Котл.: Жалію об дівках. Артем.: Журись об тім. Мирний: Турбувалися об тім. Не знати об чому турбувалися. Хто об їй потурбується. Господь об нас поклопоче. С. Єфр.: Об тім побивався. Л. Українка: Об цім я не жалкую. М. Вовчок: Я ні об чім не жалую. Є об кім поплакати. Я сумувала сумом об ній.

6. Особа, що спричинила нам жаль, визначається звичайно прийменником *на* з відмінком знахідним. Так було й удавнину, наприклад Крехівський Апостол 1560-х років дає: Жалоба на Павла. Так і тепер: Ів. Котл.: Жаль на себе. Т. Шевч.: Ні на кого не жалкую. Свидн.: Жаль за сином, жаль на людей, що згубили його. Будеш плакати на дурний розум. Мирний: Жалістивий на чужу втрату. Жаліючись на сина.

263. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 508.

Не чуй : Не будете жалкувати на Немидору. С. Єфремов : Жаль на Гулака. М. Вовчок : Плачеться на доці. Не плачся на моє горе!

§ 508. Женитися з ким, а не на кому. Дієслова, що визначають дружбу чи поєднання з ким, логічно вживаються з прийменником з з орудним відмінком. Мова церковнослов'янська вживає тут безприйменникового орудного: Матвій 19.9: Ожениться іною. Марка 6.17: Ожениться єю. Луки 16.18: Женяйся пущеною.

Ця стародавня форма позосталася в нашій мові, тільки набувши собі прийменника з, і власне ця форма панує в нашій мові й літературі. Ось приклади. Є. Гребінка : Може з іншою одруживсь. Не чуй : Оженитися з нею. Оженився з Мотрею. Г. Барвінок : Я з тобою оженюсь. Кобил.: Не оженьтися з нею. Оженився з багатою. Киріяк : Женився з нею. Те саме знаходимо в етнографічних збірках: Оженився з тією дівкою (Б. Грінченко І. 183). Я з дороги повернуся, то з тобою оженюся (Чуб. V. 4). Як бачимо, форма "оженитися з ким" притаманна всій соборній нашій мові.

Ця сама форма панує і в мові М. Вовчка : Хотіла сина оженити з дочкою Ганни. Оженився з Оксаною. Оженився з наймичкою. З іншою оженився. Одружився з нею. Щоб із нею одружитись.

Російська мова здавна знає форму "оженитися на кому", і за її впливом не рідка ця форма в творах і наших старших письменників, що взагалі мають у своїй мові помітний російський

§ 508a. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 264.

вплив. К о т л . : Жениться сич на сові. На другій женився. Женитись на тобі хочу. М и р н и й : Ожениться на мені. Оженився на старшій. Жениться на міщанці. С в и д н . : Женивсь на попівні. Р и б а к : На господаревій дочці оженимся.

Сучасна наша літературна мова вживає тільки форми "женитися з ким", а "на кому" вважає русизмом.

§ 508a. Зазначення многоти й довготи дії. Українська мова знає 15 простих дієслівних приставок, які сильно міняють значення основного дієслова, до якого вони приєднуються, напр.: ходити - находити - доходити - виходити -ходить й т. ін. Коли дію чинить одна особа, то дієслово-присудок або без приставки, або з приставкою простою: Брат спить, брат заснув. Коли ж дію чинять кілька чи багато осіб, так що сама дія сильно здовжена, тоді дієслово-присудок приймає конче приставку *по-* чи *на-*, наприклад: Ш е в ч . : Всі поснули, попились. К у л і ш : Вони горілки попивають. М и р н и й : Батько та мати померли. Н е ч у й : Тільки й нашого, що напрацюємось, нап'ємось. Бурлаки зовсім попились. Василина й Марія потомились. Ця форма з *по-* та *на-* відома з глибокої давнини.

Але з бігом часу в українській мові запанував ширший спосіб, — коли дієвих осіб кілька й дія довга, то присудок приймає частіш складену приставку, головно з *по-* та *на-* напочатку. Наприклад: К о т л . : Усяких всячин напридбали. Єв. Г р е б і н к а : Позбирав, що поприсилали. Ш е в ч . : Бодай кати їх постинали. К у л і ш : Поля й степи позаставлята. Лавники повпива-

265. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 508а.

лісь. С в и д н .: Школярі ще не поприходили. Діти стояли як повкопувані. Позакурювали, хто курив. Сестри повибігали й повилазили на бричку. Липи порозростались. М и р н и й : Назносили Марині одежі. Пообрубували крила. Н е - ч у й : Ставки повисихали. Поприходили хлопці. Дівчата позбігались, покидали сапи. Вікна були повибивані. Стояли вареники, що їх не подоїдали. М. В о в ч о к : Ніч проблукає він по степу. От уже ми наговорились! До вас гості наїхали. Шукає собі коней покупити. Полягали всі спати. Нехай поплачу. Посідали вечеряти вони й діти. Що він поскорбів, що він поболів! Скоромарії поснули. Пісні виспівують було.

Коли дієва особа хоч і одна, зате багато самих предметів довгої дії, то форми позостаються ті самі: або з простою приставкою *по-* чи *на-*, або з приставкою складеною з ними напереді. Наприклад: Ш е в ч .: Якби тобі довелося в нас попанувати. К у л і ш : Люд у ясир попродають. С в и д н .: Не один і книжки порозспівав. Жид позносив речі. Мати дітей до розуму подоводила. Н е ч у й : Пан подавав ґрунти. Марія вигнала собаку й повиганяла кури. М. В о в - ч о к : Назбігалися люди. Тут нас парубки наздогнали. Надозолила мені катова дзюндзюриха! Таких новинок нарозказує! Усе попродала. Які вони порозпуштувані! Коней вороних позалягають. Стежки жовтим піском повисипувані. Стежечки повиходжували ніжечки діточі. Двері позачинювані. Двері всі попричиняла.

Ту саму функцію значно рідше виконують інші приставки. М и р н и й : Усі перемерли. Там

§ 508a. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 266.

ви вилежувались. Нечуй: Я ще й тверезих перетанцюю. Або: Доходився, аж чботи стоптав. М. Вовчок: Рідня її перемерла вся. І хто її перетанцює, хто переспіває? Рознедужався Павло мій. Розпозичав гроши.

Особливо сильно й виразно підкреслюють многоту дієвих осіб чи многоту предметів, на які звернена дія, а тим самим і на довготу дії складені приставки *по-*, *пона-* та *пано-*, і в них кохається жива народня літературна мова. Ось на це приклади. Котл.: Щоб сухарів понапікали. Виборних поназначали. Шевч.: Далекий шлях: попоміряв і я колись. Ось я тебе попомуштрую. Чимало поповчили. Могили понасипали. Усього мені понадає. Ворони понадувались. Куліш: Я попов'язала ран. Не довго ти попобрикаеш. Попоносив води. Я ще трохи попошколю. Добре дуків попобити. Меду про сей день понасичувано, горілок понакурювано, пива понаварювано. Г. Барвінок: Що я попотужила, що я попонудила, що я пополамала рук! Свидн.: Пісень понаучувалась. Мирн.: Що ми попоплакали, покляли свою долю! Попомлів він тоді. Нечуй: Нехай попосоває горшками в печі. Понашивав синяки. Напозичались у людей. Що вона на мене понабріхувала! Л. Укр.: Кінь гаразд мене поповозив. «Слово о полку Ігоревім» 1187 р.: Свати попоїша, а сами полегоща.

Ця форма панує в мові народній, тому часта вона і в мові М. Вовчка: Скільки гостей поназіжджається! Чого понакуповували! Синиці, шпаки поназлітаються. Наїдків, напитків понадаються!

267. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 5086.

становлювала. Та й понаходило гостей! — Пані часом попоб'є. Чималий час попобивавсь. Забрати вас на роботу, щоб ви й попоорали, і поборонили, а до того попобідкалися. Так то вже я попоплакала! Скільки вона і попосміється, і попосвариться. Попоходили вкупі по ґаю!

Для зазначення найдовшого часу дії чи стану часом уживається навіть потрійна приставка *попона-*, наприклад: До хати снігу попонаносили, аж калюжі пішли.

Дієслівні приставки, особливо *по-*, *на-*, *попо-*, *пона-*, *нато-*, — це притаманна функційна ознака нашої мови, і їх треба глибоко відчувати. А в нас часто пишуть неналежно, наприклад: “Люди збіглися й винесли з хати все”; ні, за духом нашої мови це буде: Люди позбігалися й повинисили з хати все. Або: “Я багато просив, поки впросив його”, чи: “Я довго стояв, поки прийняли мене”. А більше в дусі нашої мови буде: Напросився я, поки... Настоявся я, поки мене прийняли! Див. §§ 221 і 534.

Українська мова знає й інші способи висловлювати многоту дії, наприклад формую дієменника, пор. М. Вовчак: Тоді вона мене цінувати, тоді вона мене обійтися!

§ 5086. Діеслова раптовости на -о-нути. В українській мові є цікава форма доконаних дієслів однократного виду на *-о-нути*. Форма ця визначає не тільки одноразовість дії (для цього досить було б самого *-нути*), але й велику силу та швидкість і раптовість її. Таких форм у буденному інтелігентському словнику може й не багато, але в живій народній мові та в мові ліп-

§ 5086. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 268.

ших знатців її завжди чимало. Цих форм на-*-ону-* ми звичайно вживаємо для зазначення одноразовості й сили нашої дії, раптовості її т. п. Усі вони звичайно безпредиктивні, бо предиктивна тут непотрібна: форму творить сама речочка вставка *-ону-*, чому вона й приймає на-голос на себе, на *-ну-*.

Повно цих форм у мові М. В о в ч к а : Бліскунув очима. Як бліскуне оком! Очі бліскунули. Встигло мигонути їм усе те. Головка мигоне. Щось мигонуло біля віконця. Митоне рукав тонкий. А то разом рвонеться, як навіжена. Як ірвоне з себе коралі дорогі! Раптом як співоне!

Можна наводити сотні прикладів на ці форми, що звичайні в мові всіх наших класиків. Наприклад: К от л.: Сивушки зараз ковтонули. Так торонхну. К у л і ш : Трошки різону. Якби рубонуть. Мов діку грушу струсонули. Сягнула до Карпат. Шарпонув. С в и д н .: Драпонув поза хату. М и р н и й : Як гуконе! Серце застугонить. Як махоне він мене в висок! Так і плигуне вперед. Рвонувся. Сверконув очима. Зараз щось світонуло. Стусонула межі очі. Як чихоне! Он куди наші шагонули! Швиргонула подушку з печі. Мов її що шпигонуло. Іскри шпигонули в темне. Рвонула рукою намисто. Вона торонхнула рукою й т. ін.

Те саме і в сучасних письменників. І. Б а г р .: Звір стрібонув. Р и б а к : Шабля кресонула сідло. Козак крутонувся на місці. Рвонув до себе. Різонувши долонею повітря. Схопив і трусонув. Як рубонув!

Треба пам'ятати, що подібні форми знає й

269. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. § 508в.

мова російська, але з помітною відміною: в ній це твориться через *-ану-*, а не *-ону-*, як у нас, наприклад: рванулся, рубануть, долбануть і т. ін. Під російським впливом і в нашій мові часом знаходимо форми на *-ану-* (замість *-ону-*), напр.: Свидн.: Рванув. Нечуй: Рванувся акорд. В У. Самч. («Юність») такі зросійщені форми нерідкі: Розмашно рванулась коляда. Кіт рванувся вперед. А то часом в цьому випадку не вживають *о* зовсім, наприклад Шевч.: А й мене давнули (ліпше б: давонули) таки добре. Самчук: Він хижко стрибнув (ліпше б: стрибонув). Пор. § 213а.

§ 508в. Наказовий спосіб, а не майбутній час. Українська мова нормально знає майбутній час його звичайного значення, — для віддачі того, що пізніше наступить. Наприклад у Шевч.: І пожнемо, і в житницю соберемо. Свидн.: Порадимось з жінкою й побачимо. Мирний: Підемо, дітей заберемо, до ніг упадемо.

Наша біблійна мова, слідом за гебрейським оригіналом, що не має форми наказового, звичайно передає наказовий спосіб формою майбутнього часу, як це бачимо й у мові російській. Цього українська мова не знає, — вона вільно вживає способу наказового, для якого має й окрему форму. Це важлива істотна функційна риса нашої мови, яку широко знає жива народня мова й мова наших класиків.

Ось приклади, — в українській мові маємо наказовий спосіб, а не форму майбутнього часу, як то в мові російській. Котл.: Тепер хо-

§ 508в. СКЛАДНЯ: ГРУПИ СЛІВ МОВИ. 270.

дімо лиш в каплицю. Ходім шукати. Загляньмо, Турн що коверзує. Шевч.: Побіжім лиш. Ходімо лиш в каплицю. Ходім шукати. Загляньмо, Турн що коверзує. Шевч.: Побіжім лиш. Полетімо, полетіли. Куліш: На вколішки, молімось. Оборонімо права. Розпочнімо з кривдою війну. Не попустімо гетьманської булави. А. Свидницький: Притопчім біду черевиками. Та ходімо далі. Мирний: Підождімо, що воно таке? Нечуй: Гребімо, крикнув він. Однесімо гроши князеві. Одведімо її до тебе. Виберімо вбогого. М. Вовчик: Зробімо так! Полуднаймо та й поберімось далі! Помирімся, Насте! Тепер ходімо до куми!

Те саме і в мові науковій. С. Єфре.: Припустім, що так. Погляньмо тепер. М. Зеров: Звернімся до Європи. Візьмім такий казус. Для прикладу спинімось. Це саме і в новій літературі, наприклад У. Самчук: А ну зайдімо. Пройдімось трохи!

Ектенійні прохання на Св. Літургії: Господу помолімось! У Господа просім (вдавнину писали: помолъмось, просъм), по-російському: Господу помолімся! У Господа прósім!

Коли в таких формах дія висловлена двома діесловами, то звичайно вони обидва мають форму наказову. Шевч.: Ходім повінчаймось! Молітесь, братія, молітесь... пом'яніте... не поклонітесь... Куліш: Ходімо помолімось! Сідаймо лиш та підкрепімось! Ми лучче ось як учинімо: гарматних куль йому в пазуху накладімо та в воду без гріха й упустімо. Свидн.: Вернімось та скиньмось по силах! Нечуй:

271 СКЛАДНЯ: ГРУПП СЛІВ МОВИ. § 508e.

Проженімо їх та ходімо у танець! Кидаймо та ходім завидна! Ходім та пограймо!

Форма ця досить тонка, щоб її належно відчути, тому в нас давно вже шириться й інший спосіб, — при двох дієсловах зазначають наказовим способом тільки один. Шевч.: Ходімо, перепливем, перенесем! Подождімо, моя сестро, помолимось Богу! Підкрадьмося та послухаєм! Ходім додому, розбудим його, станем перед ним! Куліш: Берімось за мову та припремо дуків! Свидн.: Ходім подивимось! Пождім та коні попасемо! Зайдімо, подивимось! Мирний: Увійдім, послухаймо! Нечуй: Сідаймо та побалакаєм! Ходімо, помолимось Богу! М. Вовчок: Ходім, зарані обід зваримо! Ходім, подивимось, як стережуть! Настусю, іди до нас, поговоримо!

Невідчування цієї форми знаходимо навіть у мові наших класиків, за впливом російської мови. Наприклад Шевч.: Ось що ми зробимо. Смеркається, полетимо ночувати. П. Куліш: І не одно у нас, скажемо в добрий час, село палає. Свидн.: А ми подивимось на двір. Мирний: Приступимо мершій до роботи. Нечуй: Озирнемось на рід. Хіба от що зробимо й т. ін., — у всіх вищеподаних випадках за духом української мови треба б уживати форми наказового способу, а не форми часу майбутнього.

У мові сучасних письменників ці русизми часті. Наприклад Самчук: Щоб не зламати традиції, розпічнемо грою (ліпше б: розпічнімо). Косача «Еней»: Згодимось на демократизацію (згодімось). Рибак: Заглянемо у

майбутнє (загляньмо). Поступимося перед панами (поступімося).

А вже в мові науковій та в мові часописній цей русизм аж надто частий. Маковей (про Куліша 1900 р.): Ми придивимося тепер його роботі. С. Ефремов: Візьмемо з цього. Зеров: Для порівняння візьмемо. Дм. Чижевського Філософія: Візьмемо виступ, і десятки т. ін., — у всіх них треба форми наказової, а не часу будучого. Пор. § 207а.

4. СЛОВНИК.

§ 509. Дбаймо про багатство свого словника!
Словник — прорéчista прикмета культури письменника, тому першорядні з них дбайливо й безперéстань пильнують про нього. Багатство й небуденність словника — найвиразніша ознака мовної культури письменника.

Треба не забувати, що словник кожної людини буває подвійний: активний і пасивний. Активний або чинний словник — це той запас наших слів, що ми звичайно вживаємо його в своїй буденній і писаній мові; він частіш обмежений, невеликий. Пасивний словник — це ті слова й форми, що ми їх добре розуміємо, читаючи твори письменників, але в мові своїй звичайно не вживаємо. У більшості з нас пасивний словник значно перевищує словника активного, цебто — ми мало дбаємо про зrівняння цих словників.

Зовсім не так робить пильний письменник. Він завжди й без упину дбає, щоб його активний словник був одинаковий з пасивним, щоб між ними не було помітної відміни. Мало того, такий письменник безупинно й повсякчас, від рання своєї праці аж до могили, навчається рідної мови, безперестань дбає про багатство своєї письменницької мови, пильнуючи довести свого словника до вінців словника цілої народної мови, що в нас надзвичайно багатий, а на синоніміку рясний.

Пильний письменник, дбаючи про красу своєї мови, вживає багато небуденних слів, сміливо й обіруч творить гарні новотвори (§ 530). Байдуже, що ці сміливі новотвори не всі защепляться в нашій літературній мові, — новотвори, надто сміливі й удалі, завжди підносять нашого творчого духа й заохочують до дальнішої подібної праці. Це дуже бажаний і вельми корисний творчий процес у житті кожної мови.

Не на правдивій дорозі ті письменники, що покладаються тільки на мову народню, як на єдине джерело нашого словникового багатства. З цього погляду взагалі не треба перебільшувати значення народної мови, хоч і який рясний її словник, бо словник великого поета-творця все таки буде показово рясний, а ціла його мова — дзвінка та гнутика. Хочу цим підкреслити, що мовна творчість письменника все цінна й потрібна, і нехай письменник не боїться новотворів, як не боїться іх, зрештою, й жива народня мова. Аби тільки ці новотвори складалися за духом своєї мови й були зрозумілі.

Літературна мова ділиться на кілька видів, головніші з них три: мова поточна, наукова й мова поетична (письменницька). Наукова мова звичайно невхильно держиться всіх приписів нормальної літературної мови, словник її — поза термінологією — не багатий. Зовсім не така мова письменницька: міцно дотримуючись морфологічних і складневих норм, вона вільна в своїм словнику, — сторуч черпає з мови народньої найкращі перлини її, пильно оминаючи зайорзаних провінціялізмів, і безперестань творить нові слова та поетичні форми.¹

§ 510. Прислівники. Кожна розвинена літературна мова звичайно багата на найрізніші прислівники. Та це ѹ зрозуміло зо складневого значення прислівника: він докладніш окреслює такого важливого члена речення, як присудок, а окреслень для нього може бути завжди багато, — стільки ж і прислівників. Звертає на себе увагу, що українська народня мова справді багата на найрізніші прислівники, чим помітно вирізнюються спосеред інших слов'янських мов, — народ та письменники легко ѹ безперестань творять усе нові та цікавіші, чому число їх невпинно росте. Жаль тільки, що наші діялектологи не записують їх, або не звертають на них потрібної уваги. Літературна ж мова, в порів-

¹ Див. в моїй праці 1950 р. «Історія української літературної мови» розділ ХХІІІ: Як навчатися української літературної мови, сторінки 354-364.

275. СКЛАДНЯ: СЛОВНИК. § 510.

ніянні з нарідньою, знає прислівників значно менше. Але кожен письменник, що поважно дбає про красу й багатство своєї мови, звичайно пильнує пізнати й уживати якнайбільше число різних прислівників. І справді, — багатство мови письменника виявляється також у багатстві його словника на прислівники.

Треба ще підкреслити, що літературна мова звичайно не накидає на прислівники своїх вузьких норм і не спинює вжитку їх, навпаки, — заохочує збільшувати число їх, а часом уживає й місцевих форм, якщо вони сильніш зазначають ту чи ту синонімічну риску якості дієслова-присудка. Проте можна вказати на чимало місцевих прислівників, що літературна мова не вживає їх, або оминає, як місцевих, наприклад (у дужках форма літературна): щойно (треба: допіру, зараз тільки), лише (частіш: тільки), відтак (потім, потому, згодом, опісля, навпісля, далі, а далі, тоді, а тоді), відтам (звідти), вовсе (збівсім), всьо (все), дещо (трóхи), днем (вдень), ніччю (вночі), долів (додолу, вниз), домів (додому), доперва (допіру), заєдно (все), зглядно (або, докладніш), згори (наперед), на-відворот (навпаки), ніц, ніч (нічого), оноді (позавчора), овшім (так), позаяк (бо), мимо (поза, не зважаючи на, поуз), проч (геть), скорше (скоріш), сейчас (зараз) і т. ін.

Українські прислівники мають ряснú й розвинену синоніміку, часом вельми тонкú, — її легко розуміє тільки природний українець; пор., наприклад, скоро - незабаром - затого-потім того - хутко - швидко - шпарко - живо й т. ін. Че-

рез це завжди треба пильно доходити синонімічних різниць прислівниковых і вживати кожного на своєму місці.

Прислівник виразно окреслює прикмету дії присудка, як прикметник окреслює прикмету свого йменника. Добре стилісти давно це знають: так само, як вони пильнують про красу барвистих прикметниковых епітетів, так само пильнують вони й про барвисті прислівники, як оздобні епітети до дієслів (див. про це докладніше у «Рідній Мові» 1933 р., ч. 12, сторінки 405-406). А сучасні письменники наввипередки підшукують небуденних прислівників, що справді шляхетно прикрашають їхню мову.

Усе це свідчить про конечний обов'язок наших письменників збагачувати свою мову на прислівники. Пам'ятаймо: багатство прислівників завжди свідчить про багатство нашої мови взагалі, а тим самим і про наше знання мови. Письменник мусить складати собі словничка прислівників, збільшуючи його не тільки виписами з кращих письменників, але й записами з живої народної мови.

§ 511. Українська фразеологія й мова рухів. Душою кожної мови, в тому й української, є її фразеологія. Фразеологічними звуться вирази, притаманні якісь одній мові, й звичайно не повторні в мові іншій. Українець каже: Знизав плечима, жмурить очі, копилити губи, — це все вирази, питомі тільки нашій мові, і в мові іншій не повторні. Так само, скажемо, німецьке “Nehmen Sie Platz!” (візьміть місце, цебто сядь-

те) є притаманне тільки мові німецькій. Такі вирази звуться ще ідіомами.

Дуже багата на свою власну фразеологію мова старогебреїська, і нею переповнена мова біблійна. Багато з цієї біблійної фразеології перейшло й до нашої мови.

Ця біблійна фразеологія й творить т.зв. біблійний стиль. На жаль, при перекладах Біблії, «для ясності мови», багато ознак цього стилю позатирали.

Ідіомів в українській мові надзвичайно багато. Можна сказати, — вона ними переповнена, і письменник, добрий знавець мови, вживає їх у своїй літературній мові повними пригорщами. Добірна національна фразеологія — душа мови, сильно її красить і збагачує. Уже в творах Т. Шевченка чиста українська фразеологія, але значно сильніша вона в П. Куліша, — він свідомо дбав про неї. А в П. Мирного та в Ів. Нечуя-Левицького наша фразеологія досягла високого розвитку; сильно розвинена вона й у Мárка Вовчка. Є письменники, що зовсім не звертають уваги на чистоту своєї фразеології і пишуть: двигнув плечима, закрив очі, став лякати й т. ін., тоді як знавець нашої фразеології скаже за духом мови: знизав плечима, зажмурив очі, ударив на сполох і т. ін.

Українська фразеологія в основі своїй поетична, а саме — метафорична, бо таке саме її українське мислення. У нашему мисленні зовсім помітно відбувається стародавній дохристиянський світогляд, і він перейшов і до нашої фразеології, і звичайно вона дуже давня. Скажемо, фразеологія українських пісень, дуже багата її чиста, все стародавня, бо стародавні й самі пісні.

Вираз “дощ іде” відомий нам уже зо «Слова про Ігорів похід» 1187-го року (іти дождю).

Жодною граматикою фразеологія не охоплюється, і хто хоче її навчитися, мусить звертатися до живої народньої мови, особливо до мови пісень.¹ Давати пояснення до кожного фразеологічного виразу нема змоги й потреби, бо для цього треба було б видати цілі томи, — природний українець розуміє їх добре й без пояснень, — йому тільки нагадати їх.

Українське мислення, що розпочало нормуватися ще за глибокої дохристиянської давнини, звичайно персоніфіковане, цебто уосібнене, живе. Давні наші предки все своє довкілля уявляли живим, тому й саме їх мислення було одушевляльним, уосібненим, яке з часом ставало все більш метафоричним. Для давнього українця сонце було живим богом, тому він казав: сонце встало, сонце сіло, місяць дивиться, зорі сміються, дощ іде, дощ перестав (іти), пішов по-голос і сотні т. п., що позосталися аж до нашого часу. Цікаво, що в наших говорках повстала з часом і матеріалістична думка, наприклад галицьке “дощ паде”, але це з польського “deszcz pada”.

Українське мислення й його фразеологія сильно вирізнюються своїм одушевляльним характером, що ввійшло й до буденної нашої мови.

Як ми вже сказали, наша фразеологія в основі своїй поетична, в більшості — метафорична.

¹ Незабаром виходить моя праця: Український фразеологічний словник, як третій том цієї праці.

Так, велике число фразеологічних виразів повстало в нас через *порівняння*. Наприклад думка: "Став блідий, як полотно" породила в нас нове: "Він пополотнів", часто вживане. "Виставити очі, як рак", дало в нас "вирячти очі". Люди бачили й чули, що пси брешуть (пор. в «Слові про Ігорів похід»: лисиці брешуть), і це прикладів й до людей, що люблять говорити на вітер, а вкінці повстало й окреме "брехати". Говорили "насупив брові", і звідси пішло й "сонце насупилось". Вирячене око похоже на баньку, звідси наше "витріщив баньки". І сотні т. п.

Щоб хоч поверхово схарактеризувати істоту української фразеології, подам трохи прикладів її з I тому творів одного Ів. Нечуя-Левицького. Його фразеологія чиста й жива, позбавлена того простацтва, яке аж джерелом б'є в Івана Котляревського, і ще часте і в Мирного.

Ось дорога повстання фразеологічного виразу: Хміль в'ється. Кучері хмелем в'ються по голові. Кругом неї бурлаки роєм в'ються. "Не загине", в'ється думка.

Усі вирази про *сонце* — персоніфіковані, як до живої особи: Зза чистого жита пишно викотилося сонце. Сонце високо підбилося вгору. Сонце било промінням. Сонце спустилося над ліс, сіло за лісом, тихо сідало за селом, впало за гору, скотилося за ліс.

Очи мають багато закостеніліх виразів: Заплющив очі. Розплюща очі. Поспускали очі додолу. Не сміла підвести очей. Не зводив з Василини очей. Повів очима по хатах. Спідниця, аж очі в себе бере. Повитріщали очі. Липнув

очима (прокинувшись). Кинув очима в бабиць. Закотила очі під лоб. Протерла очі. Очі посоловіли. Мірошник вилупив п'яні баньки на молодиць. Лупає на брата очима (з дива).

Українська мова дуже багата на *дієслова руху*, наприклад у Нечуя: Совалас ногами, брела, поліція нишпорила, никали з кутка в куток, притеребились, присурганились, втелепались, вешталась, потягнулися, посунулась, кинулась, поплелася, топче стежку, плутатись і десятки т. ін. Пор. § 519.

Рясна фразеологія *говорення*: шепотіти, герготали, засичала, ледве обізвалась, цокотіли, верзу, мова мовилась, одказує, белькотала, лепетала, гомоніли, задріботіла, репетувала й десятки т. ін. Пор. § 519.

Класичні мови зовсім бідні на слова *говорення*; напр. мова старогебреїська знає тільки пару їх, тому і в мові старослов'янської Біблії їх так мало: це головно рече та глагола.

Багатий в Нечуя словник на *бити*: Потягла по руці ложкою. Нам'яв йому боки. Полатаю тобі ребра кулаками, що й додому не дійдеш. Телепнув Мину по щоці. Нагайкою обшмагаю. Хвиснув батіжком по коневі. Як дам тобі стусана, то й юшкою вмиєшся. Як дам, то й перекинешся, й десятки т. ін.

Багато виразів на *їсти*: Їли, аж за вухами ляштало. Уплітали капусту на ввесь рот, на всі заставки.

Рясний словник на *пити*: Вихилила всю чарку до дна. Почала хилити чарку за чаркою. Ковтнули по чарці. Парубки видудлили все до

останньої крапельки й т. ін.

Серед нашої фразеології маємо багато постійних ніби *технічних* виразів: Оточити військо. Чинити допита. Заподіяти кривду. Порушити клятву й т. ін.

В українській фразеології повно *звуконаслідних* виразів, усе надзвичайно давніх, наприклад: вода булькотить, плямкати губами, двері рипнули, жаби кумкали, цокотить зубами, собака скиглить (і: за вікном скиглить негода), тупотіти ногами, лопотять прaporи, пес гарчить, сніг рипить під ногами, прицмокувати язиком і т. ін.

Українське мислення його фразеологія часто відбувають стародавній *селянський* побут, наприклад: тривкий ґрунт, посіяли страх, плекати надію, давати повними пригоріщами, задам тобі перцю, в серці жевріє надія. З ткацтва: думка снується, з шевства: копилити губи, з крамарства: передати куті меду й т. ін.

Багато маємо таких фразеологічних виразів, яких без історичного пояснення вже не зрозуміємо. Вдавнину центр життя бачили в горлі, тому вішали за горло, мечем різали горло, а звідси й вираз повстав: Карати на горло, цебто на смерть. При допитах, щоб змусити признатися, лили за шкуру гаряче сало, а звідси наше: Залив за шкуру сала. З дохристиянського способу шлюбу повстав галицький вираз: Дівчина віддалася, а вираз похристиянський: вийшла заміж, повінчалася, пошилюбилась, одружилася.

Багато маємо й таких виразів, яких походження вже трудно вияснити, але вони міцно в

нас утерлися й закостеніли, наприклад: насип борщу, але — налив молока.

Українська фразеологія дуже багата й цікава, і кожен, хто хоче добре знати свою літературну мову, мусить належно опанувати її фразеологію та дбати про її чистоту. Мають свою фразеологію й сусідні нам мови, російська й польська, і як близкі нашій, впливають на нас. Наприклад у Галичині часті польські кальки (переклади): Нотар обняв канцелярію. Обходять свято. Обсадили будинок і т. ін. (див. §§ 484 і 515).

Рухи окремих членів нашого тіла з глибокої давнини вилилися в закам'янілі фразеологічні вирази: насупити брови, кліпнути віями, зціпити вуста, підвести голову, сіпалися губи, примружити зір, зціпити зуби, знизати плечима, розплющити повіки, стулити повіки, упало серце й десятки т. ін.

Українська фразеологія міцно пов'язана з т.зв. *мовою жестів* чи рухів, що в нас з давніх давен сильно розвинена й справді править за істотну частину мови. Багато постійних фразеологічних виразів істотно пов'язані з постійними рухами чи якогось члена тіла чи його всього. І власне ці постійні рухи дуже помагають самій мові, і в наших кращих письменників обидві мові, усна й рухова, істотно пов'язані в фразеології. Усі мовні рухи ми добре знаємо, відразу розуміємо, бо завчаємо їх з перших днів народження від свого довкілля, й завчаємо пов'язаними з усною мовою. Наша жива пародия мова завжди істотно пов'язана з багатою

мовою рухів, і тому, пишучи, треба докладно знати це пов'язання.

Щоб яснішим було поєднання мов усної й мови рухів, подамо трохи прикладів із творів того ж Нечуя-Левицького. Як побачимо з них, участь у мові відповідним наставленням беруть усі частини нашого тіла.

Усе думав, схиливши голову. Ходив, опустивши голову (з суму). — Запишалась, закопилила губи. Мовчала, сціпивши губи. Василина надула губи (образилася). Син здавив губи (з незадоволення). Та думка зм'ягчила трохи сердито складені старі губи. — Син насупив брови (з незадоволення). — Бурлаки порозձявили роти (від ляку). — Сціпила зуби (щоб мовчати). — Моргнула однією бровою. — Ходила й руки ламала (з горя чи з досади). Зняла я руки до Бога (з образи). Ат, тільки рукою махнула (з неохоти говорити або відчаю). Стара вдарила об поли руками (з дива). Руки опустила (з несподіванки). — Плеснула в долоні (з дива). Дівчата аж за боки брались (зо сміху). — Дивись, які в неї брови, — говорить прицмокуючи (з задоволення). Говорили, спльовуючи набік (з презирства). — Душа холола од страху.

Знати докладно наші фразеологічні вирази, — це знати й їх синоніміку, бо кожен окремий фразеологічний вираз має своє значення, часто тонке, ледве вловиме.¹

¹ Як третій том цієї праці вийде «Фразеологічний словник української мови», в якому буде зазначена її наша синоніміка.

§ 512. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 284.

X.

ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС.

ЯСНИЙ І ПРОСТИЙ СТИЛЬ — ТО НАРИКРАЦІЙ СТИЛЬ.

§ 512. I. Пишуучи неясно, шкодимо розвиткові своєї культури. Наші працівники слова часом мало дбають про свій стиль, надто про його простоту й ясність. Давно вже відома річ, що ясний і простий стиль — то найкращий стиль, але в нас про цю правду мало хто думає. У нас часто пишуть так, що й освічена людіна не легко второпає, що саме хоче сказати автор. Кідається це в вічі й сильно дошкулює в виданнях популярних, на читання широким масам призначених. Взагалі ж треба визнати, що є два способи думати, — спосіб народній, загальний, і спосіб інтелігентський, доступний не для багатьох.

Українська мова в своїй основі — це мова простиго й ясного думання, без складної й темної метафоричності. Цю основу мови, цей її ґрунт ми завжди будуємо на мові живій, народній, — і це цінна ознака нашої живої мови, занесена й до нашої мови літературної. Простота думання, називання речей їх властивими іменами — це питомінна ознака нашої живої оповідної мови; кожен письменник мусить глибоко

285. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 512.

це передумати й належно зрозуміти, і цілою істотою своєю пережити, коли хоче, щоб його твори були справді українські, щоб його справді розуміли так, як він сам думає. “Пиши просто” — це перша й найважніша вимога від кожного письменника; на жаль тільки, у нас часом забувають про це, як забувають і про те, що ясно писатимемо тільки той, хто думатиме справді по-українському.

Популярний виклад — це найважніший і найцінніший виклад, а разом із тим і найтрудніший. Ми ще не позбулися середньовічного забобону про “стиль науковий” і “стиль популярний”: нема таких стилів, — існує тільки стиль простий, ясний, і стиль темний, заплутаний. Учений, що розуміє обов’язок ділитися своїм знанням і навчати маси, пише просто й ясно, і всі його легко розуміють, хоч пише він про речі наукові. Навпаки, маємо немало й таких учених, що не можуть писати просто й ясно, для всіх розумно; такі вчені, навіть пишучи про найпростіші, зовсім “ненаукові” речі, так само висловлюються заплутано й темно, бо й думаютъ не ясно. Ця хиба “неясного думання” часта серед наших працівників пера й інтелігенції, про що нам виразно свідчить кожен часопис, а особливо для широких мас писаний.

Великий рос. учений Ломоносов, селянин з походження (1734—1735 років учився в Київській Академії) правдиво писав ще року 1738-го про ясність мови: “Ті, що пишуть темно, несамохіт видають своє неуцтво, або навмисне, але зле ховають його. Темно пишуть про те,

§ 512. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 286.

що темно собі уявляють". З такого погляду ясний стиль — це стиль найбільшої вченості.

Причини цієї хиби неясно думати вже давно відомі: 1. Незнання своєї живої народньої мови й її простих засобів думати, 2. Чужа школа, особливо польська, російська й німецька, накидають своїм вихованцям на все життя свою, від української відмінну фразеологію і 3. Брак доброї школи рідної мови в наших робітників пера, бо ж без довгої й глибокої науки ніхто знати своєї літературної мови не може (див. § 486). Ось оці три причини й породили в нас таких письменників, що їхні писання часом не всі розуміють.

Роздумуючи над причинами цього явища, легко переконатися, що ми просто не вміємо писати приступною широким масам мовою, а особливо не знаємо народньої складні, народнього способу думати, не защепили собі своєї власної широко української фразеології. А тому сотні добрих і корисних книжок, тисячі важливих статтів, звідки широкі маси могли б вичитати собі якусь добру пораду на життя своє, гинуть марно, — бо їх просто не розуміють... А не розуміють, бо їх написано хоч і рідною мовою, але не рідним способом думати, з чужою фразеологією, з чужими словами.

Основником нової наукової мови був у нас П. Куліш, а власне його праця: «Історія України од найдавніших часів», уміщена в «Основі» 1862 р. за березень. Куліш свідомо вимагав від наукової мови — її повну ясність, і сам завжди писав надзвичайно ясно й просто.

287. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 513.

§ 513. II. Десять заповідей простого писання.

Як же писати для широких мас?

Найперше треба глибоко передумати й належно зрозуміти оці основні й провідні думки простого писання для праці кожного робітника пера:

1. Ясний і простий стиль — то найкращий стиль.

2. Пильнуймо писати так, щоб нас усі розуміли; думаймо про це, починаючи писати.

3. Ніколи не забуваймо про те, що наше писання може читати навіть мало освічений.

4. “Популярний” виклад корисніший за виклад “науковий”.

5. Нема стилю “наукового” й “ненаукового”, — є тільки стиль ясний і неясний.

6. Хто пише неясно, той проповідує в пустині й мало допомагає розвиткові культури свого народу.

7. Є два способи думати: спосіб “інтелігентський” і “народній”. Таке розбиття завжди шкідливе.

8. “Інтелігентського” способу думати широка маса мало розуміє. Пам’ятаймо про це, пишучи.

9. “Інтелігентський” спосіб думати шкодить розвиткові нашої загальної культури, бо його розуміє тільки обмежений круг інтелігентних читачів.

10. Кожен працівник пера мусить дбати, щоб у його писаннях панував головно нарідній спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний.

Оце десять заповідей простого й ясного

§ 514. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 288.

писання для широких мас.

Мусимо не тільки глибоко зрозуміти їх, але й втілити їх у сéбе, тоді тільки зможемо справдиво й корисно служити словом своєму народові. Зрозумівши ці основні думки, перейдімо до іх практичного проведення в життя.

§ 514. III. Не вживаймо в своїм писанні разячих варваризмів. Широкі маси не розуміють чужомовних слів, а тому треба завжди пильнувати, щоб у писаннях для них не вживати малозрозумілых слів. А наші письменники нерідко грішать проти цього аж занадто! Ось навмання беру статтю з сільсько-господарського часопису, стаття призначена для селянина, а в нíй читаю: “На комплексі фільварків, якими суть ерекціональні ґрунта”, “в часті вегетації робити обсервацію на парцельках”, рекомпензата, конгльомерат, генеза, диспозиція предмету, моралізація й т.ін.

А ось приклади з нашої періодичної преси, в більшості призначеної для широких мас читачів: Здемаскована денунціяція. Елев опери. Пакт побідників й їх сателітів. Здевастований ґрунт. Преса гльорифікує вбийника. Він мав фасцинуочий вплив. Посли сецесіонували в наслідок реасумції. По провізоричнім опатрунку. Він зголосив свою абдикацію. Клявзулі версальського пакту. Ляконічна вістка. Службу целебрував. Щоби використати квоту, задекларовану субскрибентами, і сотні т. ін.

Як сильно разячі варваризми в'ілися до нашого життя, показують часописні оповістки, де мова ніби буденна: Прийму рутинованого со-

289. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 515.

ліцитатора, як також мунданта. Пошукую мунданта, який перфектно пише на машині. Адвокат глядає рутинованого конціпента з правом субстанції. Мулярські роботи, реконструкції і адаптації домів виконує, й т. п.

Чужі слова не збагачують нашої мови, якщо вони не вносять нічого нового супроти того, що визначають свої власні відповіді слова. Уживання таких слів, як абдикація, рутинований, елев, гльорифікувати, целебрувати й сотні т. ін. зовсім нам непотрібне, бо свої власні: зренення, вправний, вихованець, хвалити, правити визначають те саме. Більше того: уживання таких чужих слів заважає розвиткові нашої літературної мови, перешкоджаючи побільшувати свої відповідні слова. Уживаючи мало кому відомого чужого слова замість усім відомого свого, шкодимо й загальному розвиткові своєї духової культури.

Чуже слово можемо затримати в своїй мові тільки тоді, коли: 1. не мємо замість нього доброго свого власного, 2. або коли це слово стало в нас своїм і всім зрозуміле, — у цих випадках чужі слова збагачують нашу мову; всі ж інші — ялові, зовсім нам непотрібні. Наша інтелігенція часом так пересякнена цими непотрібними варваризмами, що навіть думає чужими словами, а до своїх писань вносить їх так багато, що вони стають широким масам за головоломні загадки.

§ 515. IV. Не вживаймо чужої фразеології.
Кожна мова має власні способи сполучки слів

§ 515. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 290.

у речення, свою власну складніо і свої постійні питоменні фразеологічні вирази (див. § 511). Так само свої власні способи має й наша мова, а тому внесення до неї чужих способів думати кидається нам у вічі, як стара латка на новім убранні. Чужі способи думати, чужі питоменні вирази — це нерідка недуга мови нашої інтелігенції, особливо західноукраїнської. Чужа фразеологія панує по наших періодичних і неперіодичних виданнях, і шкодить розвиткові не тільки нашої мови, але й культури, бо широкі маси цієї чужомовної фразеології звичайно не розуміють. Закінчивши чужу школу — польську, німецьку, англійську чи російську, — наш інтелігент помалу привчається й думати чужомовою фразеологією, й писати нею, механічно переклавши її на українське (калька).

Польські способи думати, польська фразеологія помітно вплинула на західноукраїнську інтелігенцію, як російські — на нашу інтелігенцію на Сході. Це помітна перешкода чистої нашої мови й культури, перешкода, що її розмірів у нас звичайно не доцінюють.

Подам тут трохи прикладів, узятих із нашої преси, а часом і з писань видатніших письменників: Доконав убивства на особі посла. Обряду слюбу доконав полевий духовник. Посол обняв мандат. Він обняв пост команданта. Новий нотар обняв канцелярію. Довершив чудес. Професор привернув зір сліпцям шляхом операції. Запала ухвала. Сенат завісив виклади. Викиди совісти (цебто: докори сумління). Обходили свято. Сто осіб віднесли рані. Уляг

291. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 515.

намовленню. Він мусить уступити зо свого не-приєднаного становиська. Пропозиція підняття посередничання. Поліція перевела арешт. Жандари перевели ревізію. Українці переводять грошеву збірку. Перевели перепис. Він обдирає пакт зо всякого значення. Число улягло конфіскаті. У негоявився злочинець під претекстом відвідин. Студенти обсадили будинок університету. Конкордат не зносить розпорядку міністерства. Акція змагала до опанування громадянства, і сотні таких інших.

Такі чужі нам фразеологічні вирази (це так звані к а льки — прості переклади чи відписи з мови чужої) — а іх довгі сотні — глибоко й органічно калічать і засмічують нашу мову, ї роблять її темною для читачів із народу, що цієї чужої нам фразеології не розуміє. Українська нарідня мова любить вирази прості, не занадто метафоричні, — цього самого мусимо дотримуватись і ми всі, пишучи для широких мас. Мова російська фразеологічно вплинула на нашу може менше, як мова польська, але та-ж позоставила багато помітних слідів.

Отож, пильнуймо, пишучи для широких мас, висловлюватись просто, уживаймо своєї української фразеології й складні, не пишім двозначно, бо широкі маси такого нашого писання не зрозуміють. Боротьбу проти словників полонізмів у нас усі розуміють і звичайно їх оминають (крім полонізмів застарілих, що вже полонізмами не відчуваються); але стократно важливіше нам очищати свою мову від польської та російської фразеології, від їхніх “утертих ви-

§ 516. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 292.

разів", бо ними рябіє наша мова.

§ 516. V. Оминаймо віддіеслівні йменники.

Польська літературна мова багата на віддіеслівні йменники на *-nie*, *-cie*, — вона в них кохається, і цей спосіб став рідним мові польській; до певної міри те саме бачимо і в мові російській, де форм на *-nie*, *-tie* також багато. Навпаки, жива українська мова ці віддіеслівні йменники на *-ня*, *-ття* знає не так часто, бо вони нашій мові менш природні. Польський спосіб уживати віддіеслівні йменники сильно впливає на західноукраїнських письменників, чому їхні писання часом неприродно переповнені формами на *-ня*. Наприклад, у пресі читаємо таке, як звичайне: Уряд доложить старань для уліпшення положення (цебто: уряд постарається поліпшити стан). Оповідання о спиненні ушкодження (цебто: Оповідання, як спинити шкоду). Роблення обтинання сухих гілляк перед розпочаттям круження соків (цебто: Обтинайте сухі гілляки перед тим, як почнуть кружити соки), і т. ін. Треба вистерігатися занадто часто вживати такі форми на *-ня*, а особливо непотрібно накопичувати їх, а тому я розповім про ці форми трохи докладніше, — як саме можна їх оминати.

В живій українській мові найчастіш знані йменники на *-ня* по прийменнику *на* при дієсловах руху: пішов на погуляння, подався на полювання (але частіше ї тут форми дієйменника на *-ти*: пішов погуляти). Знає жива мова форми на *-ня* ще й по *за* в часових зворотах: це трапилося за панування Катерини. Таких

293. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 516.

форм із *-ння* вживаємо легко. Наприклад у М. В о в ч к а : Чоловіки пішли на рубання, а жінки на збирання.

Давня українська мова свої слова на *-ніє*, *-тіє* чи *-ньє*, *-тьє* (звідки нові на *-ння*, *-ття*) передяла ще вдавину з мови церковнослов'янської чи болгарської, а та їх взяла з мови грецької, вельми рясної на абстрактні (увяні) розуміння. Старогебрейська мова Біблії дуже багата на абстрактні слова, і вона власне вплинула на розвій абстрактного мислення всієї Європи. Такі абстрактні форми спочатку були чужі нашій мові, а пізніш освоїлися в ній.

Але в літературній мові варто оминати віддієслівні йменники на *-ння*, *-ття* і вживати їх оглядніш, бо вони затемнюють нашу мову. Взагалі треба не забувати, що нарідня мова мало знає абстрактні віддієслівні йменники й звичайно замінює їх формами дієслівними. Ось головні способи цієї заміни.

1. Не вживаймо йменника на *-ння*, *-ття* по йменнику, — ліпше замінювати його на дієйменника, бо жива українська мова не любить двох іменників поруч себе. Наприклад по йменниках: засіб, потреба, конечність, здатність, заборона, готовість, спосіб, процес, система, план, домагання, праця, інстинкт, звичка, умілість, напір і сила т. ін. ліпше ставити дієйменника на *-ти*, а не йменника на *-ння* (в дужках подаю, як не треба писати): засіб поборювати (поборювання) темноту, потреба малювати (малювання), конечність спати (спання), здатність працювати (працювання), заборона читати (читання) книжку, спосіб збирати (збирання) мате-

§ 516. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 294.

ріял, спосіб творити (творення) працю, спосіб впливати (впливання) на читача, система писати (писання), план відновити (відновлення), праця поширити (поширення), інстинкт боронитися (оборонення), звичка думати (думання), умілість працювати (працювання), намір подавати (подавання), і т. ін. У М. Вовчка: Час спати.

Ось приклади з «Міста» Підмогильного, як він уживає дієйменника по іменниках. Бажання опанувати погасло. Вигадка написати (а не: написання) оповідання. Жадоба жити. Жадоба знати й розуміти. Здібність мислити. Нахил аналізувати. Нахил складати конспекти. Неохота рухатись. Почув неохоту писати. Обов'язок доглядати журналу. Потреба розважитись. Претенсії писати. Даючи простір розвиватись. Невдачна робота шукати перлів. Способи поліпшити свій стан. Спроба писати. Почував труднощі перевести її для себе.

Так само вживаємо дієйменника на -ти по дієсловах і прикметниках: Домагаюсь розв'язати справу (розв'язання справи). Пропоную припинити збори (припинення зборів). Зобов'язалася перестати вести агітацію (ведення агітації). Любили козакувати (козакування). Як навчитися думати (думання). Забороняв читати (читання). Ласий панувати (до панування). Здатний писати (до писання). Охочий гуляти й т. ін.

Ось приклади з мови М. Вовчка: Округ стола стільчики сідати. Здійме ручку вхопити листок. Умовляють остатися. Здергуючися дихати. Піду служити. Мати пішли жати. Побігла одвідати. Шукає собі коней покупити. Був на-

295. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШІРОКИХ МАС. § 516.

поготові йти на турка.

Пор. Іпатій Літопис під 1152 р.: Богъ єму помогль половци побѣдити.

2. Вираз: прийменник *для* (часом і *до*) з дієслівним іменником частий у часописній мові, але чужий живій нашій мові: вона знає тут *щоб* із дієйменником на *-ти*: Щоб вирішити (а не: для вирішення). Щоб направити (а не: для направлення). Щоб поширити (а не: до, для поширення). Щоб закінчити (для закінчення). Щоб виконати (для виконання) й т. ін. У Нечуя-Левицького читаємо: Сліз не знайшлося плакати. Неохоча розказувати.

3. Так само прийменника *до* (або *на*), *про* з іменником на *-ння* ліпше не вживати, а замінити їх дієйменником: Акція опанувати (а не: до опанування). Легке виконати (до виконання). Матеріял думати (до думання). Охота читати (до читання). Просимо писати виразно (про виразне писання) й т. ін.

4. Жива українська мова в реченнях часових і способових не любить форм дієйменника на *-ння*, *-ття* по прийменниках *при*, *по*, *після*, *без*, *в*, *на* й ін., що таке часте в нашій часописній мові, і знає замість них просто дієприслівника: Читавши книжку (а не: при читанні книжки), він заснув. Скінчивши школу (а не: по скінченні школи), брат поїде додому. Перечитавши листа (а не: після перечитання листа), зрозумів я справу. Не сіявши, не оравши (а не: без сіяння, без орання), не буде й жито родити. Випивши, іли (іли по випитті). Прочитавши (по прочитанні),

§ 516. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 296.

книжку верну. Читавши (при читанні), я пла-
кав. Пропав, не залишивши (без залишення)
слідів. Пішов, проклинаючи (а не: з прокля-
ттям), і т. ін.

Ось приклади з Шевченкового «Кобзаря»:
Умер би, брючи на ниві. А мати плакала ждучий.
Раділи люди встаючі. Купаючи розмовляла. А
він мандруючи співа. Плаче ведучи. Сидячи
мовчав. Іду та кашляю йдучий, ї сила т. ін.

Те саме знаходимо і в мові М. Вовчка:
Розказує прядучи вовну. Одказує чоловік раді-
ючи. Оружжя козацьке пощербилося рублячи.
Балакала не стихаючи. Втомилися терплючи.

5. Жива українська мова не любить форми
прийменника з із іменником у способових ре-
ченнях, такої частоті в нашій часописній мові, —
вона тут знає звичайно дієприслівника. Напр.
Шевченко пише в «Кобзарі»: Згадає дякуючи
(а не: з дякуванням). А сам пішов співаючи.
Умерла плачуучий. Пішла полем ридаючи. Роз-
мовляють сумуючи. Москаль любить жартуючи.
І розмовляючи пішли б. Зневажаючи співаєм.
Себе дурю та ще ї співаючи. Стеляться на папері
плачучий, сміючись, і сила т. ін.

6. Зовсім противні духові живої нашої мови
форми двох іменників на -ння побічу себе, що
часом бачимо в нашій часописній мові, напр.:
Для дослідження питання, для виконання дору-
чення, по закінченні перевірення й т. ін., а ліп-
ше б: Щоб дослідити питання, щоб виконати
доручене, закінчивши перевіряти.

7. Жива мова частіше уживає безсуфіксальні

297. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 516.

(без закінчень) іменники там, де мова інтелігентів чи часописна знає форми на *-ння* чи *-ття*: прокльон (а не: прокляття), надих (надхнення), запит (запитання), змаг (змагання), попит (попитання), намова (намовлення), зневірення), шкода (ушкодження), попас (попасання) і т. ін.

Накопичення віддієслівних іменників на *-ння* неприродне нашій мові, чому дбаліші про стиль письменники пильнують оминати їх і замінювати словами без закінчень, для чого вільно творять нові відповідні слова чи беруть їх із мови народньої. Так, уже в Іпатському Літопису знаходимо: Поругъ великъ бысть Марцелови, цебто поругання, наруга (під 1208 р.). И бысть мятеж великъ и стонава (варіант: стананіє). У «Повії» П. Мирного знаходимо: Наслухавшись глузу та посміхів. Правителі до розору доводять. З людьми не водилися, — і які з ними води та переводи?

У М. Вовчка: Брязк золота. Взяли мене на вслугу до молодої панії. Нехай но хто вирветься до тебе з піддур'ю або з ошуком. Ловила кожен повів утиші. Іде свого коня з попаса брати. Шинкар не мав на його призри. Катря стала нерухомо на прислух. Похожає аж до смерку. Вчулася ступа чиясь. Тихо й рано було, так що кінь вороний тупою своєю обуджав людей.

Навіть у мові науковій добрі мовознавці оминають накопичення слів на *-ння*. Так, у творах проф. Е. Тимчёнка знаходимо слова: обмежа, розум, впад, розсуд і т. ін. замість книжних:

§ 516. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 298.

обмеження, розуміння, падіння, розсудження; підоцра замість підоцріння вже загально поширене. Пам'ятаймо, що такі прості, без закінчення *-ння* слова не тільки прикрашують нашу мову, але й роблять її яснішою.

У С. Єфремова в його «Історії української літератури» знаходимо: додача, запит, процес зароду письменства, віддав на з'їдень, нагад про те, тільки з незнавки, синтетична обробка, переробка, порив, порух серця, постанови теми й т. ін. У М. Зерова в «До джерел»: Оповідь, перевірка, повтор, полом, зasadнича поставка, етичний притрим і т. ін.

У С. Черкасéнка читаємо: Застигає у зáдумі. Від зáхвату отямитись не можу.

У таких формах кохаеться Юрій Косач. Так, у його повісті «Еней і життя інших» 1947 р. знаходимо: Гуд мотора. Мерехт сталі. Мною пробіг тремт і т. ін.

Отож, оминаймо накопичення форм на *-ння* чи *-ття* всіма можливими способами, і завжди пам'ятаймо, що жива мова мало їх знає, що вони затемнюють ясність нашої мови. Звичайно, цього не треба робити конечним законом і виганяти віддієслівні йменники геть скрізь, — мова тут тільки про те, щоб не зловживати ними без потреби, як то часом бачимо (за польським чи російським впливом) у деяких письменників.

В. Підмогильний на це явище нашої мови дивиться трохи прижмуреним оком. Коли герой його «Міста», Степан Рудченко на сторінці 96 стає перед судом “українізаційного ареопагу”, то він відповідає й про те, що “для переве-

299. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 517.

дення розвантаження мови дієслівні речівники мусить бути старанно й невхильно обходжува-
ні". Щоб це насмішкувате речення ("переведення
розвантаження") стало корисним, з нього треба
викинути "невхильно", бо віддієслівні йменники,
де їх конче непотрібо, варто таки оминати.

§ 517. VI. Не будуймо занадто складних ре- чень. Наприкінці подамо ще кілька зауваг.

1. Народня складні звичайно не знає довгих
речень, а особливо не любить і не знає накопи-
чення підрядних речень. Жива мова найчастіш-
уєживає простих речень, а коли є підрядні, то
тільки першого ряду (без нових підрядних), і
знову таки короткі. Ось проти цього часом грі-
шить наша часописна мова, вживаючи довгих
і заплутаних речень та без міри й ладу накопи-
чуючи речення підрядні. В писаннях для широ-
ких мас цього треба конче вистерігатися й роз-
бивати свої речення на короткі й прості.

2. Українська жива народня мова знає ціка-
вий спосіб сполучувати прикметникові підрядні
речення, — сполучує їх сурядно, цебто формою
незалежно від головного, а залежність позі-
стається тільки логічна. Це наша питомінна
стародавня ознака, що панує в живій мові, але
мало знана, на жаль, у сучасній літературній мо-
ві. Форма ця будується так, що в підряднім ре-
ченні повторюється йменник головного, що його
пояснює підрядне речення, звичайно зо сполуч-
ником *a* чи *i* (або й без них) та вказівним за-
йменником *tой*, *та*, *те*, *то*; а то йменник не
повторюється, а речення в'яжеться особовим

§ 517. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. 300.

займенником *він*, *вона*, *вони*, *вони* зо сполучником *а* чи *і* або без нього.

Ось приклади з народної оповідної мови, казки Рудченка ч.ч. I-II: Поїдьмо ми туди, де є двір, а в тόму дворі живе баба (або: двір, що в ньому живе баба; але не: двір, в котрому живе баба). Вона напилась води, а та вода була така солодка, як мед (а не: Вона напилась води, котра...). Веде та й веде, — коли ліс, в лісі (а не: в котрім) пуста хатка стоїть. Горобців наслав, а вони (а не: котрі) й випили просо. Був собі купець, він (а не: котрий) усе їздив по морі. Був собі швець і (а не: котрий) мав жінку. Іде та й іде, коли й зустрічає чоловіка, — іде кудись.

Українська народня мова знає найрізніші способи такого (т. зв. паратактичного) сполучення речень, їх часто вживали старші наші письменники, наприклад Вовчок, Куліш. Ці способи роблять нашу мову простішою й яснішою, а тому варт пам'ятати про них, пишучи для широких мас.

В паратаксі кохалася М. Вовчок, наслідуючи тим живу народну мову, наприклад: Оженився з Оксаною, — Якованенка старого дочка. Вийшла Хима за село, — два шляхи в'яться. Побігла я туди, — вона вже на столі. Стою я в зеленому житі, вище пояса. Давним давно стояв на Україні хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило. Був у неї зайчик червоний, мережені ушка. Кожушки були собі тихі люди, чоловік і жінка. Там такий славний чебрець, що й не ска-

301. ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС. § 517.

зати! Дзеркало вузьке та довге, рами на йому з позолотою.

Старогебрейська мова в основі своїй послідовно паратактична, цебто в ній панує сурядне сполучення речень, або підрядне — з одним побічним реченням. Ось тому біблійна мова така проста, ясна. Навпаки, мова грецька, наприклад Нового Заповіту, скрізь гіпотактична, цебто підрядна, — грек кохається в накопичуванні до одного головного речення цілої низки підрядних чи побічних. Стара українська мова, наприклад мова «Руської Правди», творів Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігореві» 1187 р. і ін., — це головно мова паратактична, а гіпотакса в ній рідка.

Оце найперші вказівки, як писати для широких мас. Коли б наші працівники пера більше дбали про ясність і простоту своєї мови, тоді їхні писання стали б ріднішими серед широких мас, тоді ряди наших читачів зросли б, і так само зростала б і українська культура. Не той пише добре, хто пише красно, — честь і хвалатому, хто пише ясно!

§ 518. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 302.

XI.

О З Н А К И
Д О Б Р О І Л І Т Е Р А Т У Р Н О І М О В И .

§ 518. Кожний народ звичайно ділиться на племена, що говорять більш-менш відмінними говірками чи наріччями. Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенациональною, — для цього кожний народ утворив собі особливу соборну літературну мову, спільну й обов'язкову для всіх його племен, як найкраще оруддя для порозуміння між собою.

Літературна мова — це найважніша основа, що на ній зростає духово й культурно кожний народ. У духовім житті кожного народу літературна мова відіграє важливу роль: вона бо — то сила культури, а культура — сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї літературної мови з найбільшою святістю, з найчуїлішою опікою.

Кожний народ пильно й безперестань дбає, щоб його літературна мова була одна для всіх його племен, бо вона — найміцніший цемент для об'єднання всіх племен в одну свідому націю. Тому по всіх школах світу рідна літературна мова займає перше місце серед предметів науки.

303. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 519.

Але літературна мова буває різної якості: стара й міцна, або — молода, добре розвинена чи малорозвинена. Кожний нарід дбає, щоб його мова була високорозвинена, їй щоб по можливості всі письмenni знали її, — чи з школи, чи з самонавчання, чи з преси й книжок.

Щоб літературна мова була добра, вона повинна бути: 1. правильна, 2. ясна, 3. чиста, 4. багата й 5. милозвучна. Ці п'ять ознак — найголовніші вимоги від доброї літературної мови, а тому розповім про кожну з них окремо.

1. Правильність мови.

§ 519. Найперша вимога від кожної літературної мови — щоб була вона правильна, цебто щоб не суперечила вимогам граматики своєї літературної мови. Хто добре не знає їх, той не може правильно писати, й робітником пера не може бути.¹

Правильність літературної мови часто порушується неправильним вживанням слів. Кожне слово нашого словника має своє самостійне значення, і ми повинні добре його знати. Плутати значення слів — часте в нас явище, особливо серед тих, що української мови не знають від дитинства й училися її несистематично. Слово живе тільки в реченні, і тільки в реченні набирає собі певного значення; в залежності від

¹ В моїй праці 1950 р.: «Історія української літературної мови» див. XXIII розділ: Як навчатися української літературної мови.

§ 519. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 304.

змісту речення часто вживаємо й різних слів. Наприклад, щоб підкреслити наше недовір'я до думки, вживаємо на початку пояснюального речення зв'язки *ніби*, *буцім*; а для довір'я — *що*; ось тому зовсім інший зміст у цих реченнях: Казали, *що* він приїде, та: Казали, *ніби* він приїде.

Кожний, хто хоче глибше знати свою літературну мову, конче мусить звертатися до відповідних добрих словників. Читання доброго словника-довідника завжди приносить великі користі, а тому треба конче мати його на похваті під рукою й заглядати до нього при найменшій потребі. Завжди треба перевірити себе, чи ми правильно розуміємо значення слова. На будьмо звичку звертатись до словника!

Треба пам'ятати, що є не мало таких слів, що мають різне значення в мові літературній і місцевій, напр. *західний*, а це веде, хто того не знає, не тільки до неправильності, але частіше до її неясності. Пор. хоч би такі слова: *проте* — це “однак” (а не: “тому”, “через те”), *задля* — це “для” (а не: через), *перевести* — це знищити (а не: зробити), *обходить* — оминати (а не святкувати), *насильу* — це ледве (а не: силою), *гуляти* — це нічого не робити, спочивати, проходжуватися (а не: танцювати), *звести* — це: відвести кого куди (а не: обманути), *розірватися* — бути подергим (а не: відпочити), *знечев'я* — від нічого робити (а не: несподівано), *виповісти* — це розповісти (а не: оголосити чи відмовити), *відмовити* — це відказати (а не: проказати), *цей* — це близчий, а *той* — дальший, і т. ін.

Словник української мови багатий на най-

305. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 519.

різніші синоніми, цебто слова подібного значення, які різняться між собою тільки малими відтінками (§ 534). Ці синоніми треба не тільки знати, але головно відчувати, — природному українцеві часто тільки чуття вказує, де якого слова вжити, пор., наприклад, значення слів: балакати (неповажно, про щобудь), говорити (про поточне життя, розповідати), бєсідувати (про поважні чи святі речі). Кажемо: налий молока, але: насип борщу; дощ іде (а не: падає) і т. ін. Або такі слова хóдження: іти, швéндяти, нишпорити, простувати, дріботіти, задкувати, сновигати, цибати, плéнтатись, волочитись, плестись, бігти, гнати, дребенүти, тупцяти, податись, чимчикувати, шкандинати й т. ін. — такі слова треба вміти вжити кожне якраз на своєму місці, бо вони синонімічно різняться. Пор. § 511.

В українській мові дуже багата синоніміка для зазначення говорити, наприклад: базікати, балакати, басити, бесідувати, бубоніти, бурмотіти, верзти, говорити, гомоніти, доповідати, казати, мимрити, мовити, ректи, цідити, шепоттіти, шикати й десятки т. ін., — і знову таки треба добре відчувати, котрого саме слова коли вжити. Так само рясна в нас фразеологія на зазначення розмови: Слово мовити. Розмова точилася. Мова текла. Твердо мовив. Веде своє. Сипле словами. Ронить слово. Напучував сина. Занімів. Гримати. Мову одібрало. Йому заціплю. Заткни пельку, й т. ін. Пор. § 511.

Синоніміка української мови багата й тонка, але вивчена ще дуже мало, чому часто наші

§ 519. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 306.

письменники плутають її. Скажемо, різниця між словами *милосердя* — прошення провин і *милість* — співчуття до людини в клопоті, різниця ця дуже тонка, й слова ці завжди плутають.¹ Або ще приклад. Слово *лишати* — це кидати, відмовлятися, тому кажемо: позостав для себе, а не лиши для себе. Див. § 534. Взагалі, письменник мусить глибоко вивчати українську фразеологію, бо вона — душа нашої мови. Див. § 511.

Невідповідні вирази — нерідкі в наших письменників, що часом пишуть по-місцевому. Наприклад: “Клали коновку з водою на землю”, — коновку з водою не кладуть, а ставлять. “Втворив грубезну книгу” (там саме), — книгу розкривають чи розгортають. “Почвалав отвореними воротами”, — ворота відчиняють; пор. у Шевченка: Близько хата, де дівчина ворота одчинить. І т. ін.

Правильність мови дуже часто порушується не тільки уживанням невідповідних слів та граматичних форм, — часто вона порушується й у складні, де занечищення мови можуть бути глибокі й уперто міцні, бо менше знані. Помилки проти складні звуться солецізмами. Складнію своєї мови треба глибоко знати теоретично та практично, й пильно вистерігатися солецізмів, що звичайно занечищують самого духа нашої мови. Див. § 486.

¹ Третій том цієї праці: «Фразеологічний словник української мови» подасть вияснення й наших синонімів.

307. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 520.

2. Ясність мови.

§ 520. Ясність писання — це дуже важлива вимога від кожного, хто пише. Мусимо дбати писати так, щоб читач докладно зрозумів усе, що хочемо сказати, і щоб зрозумів саме так, як ми розуміємо.

Ясність мови залежить головно від двох умовин: а) від ясності й простоти нашого думання, і б) від граматичної правильності будови наших речень, — від словоладу. Треба зáвжди пильнувати висловлювати свої думки якнайпростіш, і вже від того наше писання стане ясніше. Ніколи не забуваймо, що написане хтось бýде читати, а для нього найперша вимога писання — щоб усе було ясне, щоб написане можна було легко розуміти без більшої напруги думки. Пор. §§ 512—517.

Щоб мова наша булá яснá, не вживаймо за- надто довгих речень і не накопичуймо без потреби пояснювальних речень коло основного. Треба зáвжди пам'ятати, що підряднозложене речення, особливо з декількома пояснювальними, зáвжди трудне до зрозуміння; речення рівноряднозложене далеко ясніше. Взагалі ж українська мова з самого духа свого кохається в реченнях рівноряднозложених (бо вона — мова паратактична), й помітно оминає речення підряднозложені (мова гіпотактична, наприклад, старогрецька, російська й т. ін.). Див. § 517.

Будуючи речення, зáвжди уважайте, щоб воно конче було яснé, цебто, щоб воно до-

§ 521. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 308.

кладно передавало вашу думку, щоб воно її не скривлювало, бо часто людина невсилі належно передати своїх думок. Прогріхи супроти граматичної ясності мови найчастіші виникають від невідповідного вжиття *займенників*, а тому треба пильно дбати, щоб займенник стосувався й на письмі до того саме йменника, до якого треба. Найчастіші прогріхи такі:

§ 521. 1. Добре пам'ятаймо, що займенник у реченні стосується тільки до останнього, до себе узгодженого найближчого йменника; порушення цього правила веде до плутанини й неясності мови. Напр. у «Волині» Уласа Сачука читаемо: «Мати складала на грудях руки та билася кулаком по них». По чому билась мати кулаком? Граматично займенник *них* стосується тільки до найближчого ім'янника *руки*, цебто, ніби «билась кулаком по руках», а це нісенітніця, бо молячись б'ються кулаком у груди. Отже, треба було так написати: «Мати складала руки на грудях та билася по них».

Може бути й змислове чи логічне узгіднення займенника зо своїм ім'янником, цебто таке, коли воно занадто яснє й коли про узгіднення граматичне не думають. Але таке логічне узгіднення займенника зо своїм ім'янником допускається тільки в рідких випадках; та й тут варто пояснити його в дужках. Наприклад П. Куліш у своїм перекладі за Лукою 24.50 пише про учнів Ісусових: «І вивів їх геть аж до Віфанії, і, знявши *руки* свої, благословив їх». Так перекладають це місце всі перекладачі; тут узгіднення логічне: *їх* — усім ясно, що учнів,

309. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 523.

а не граматичне *руки*. Логічне узгіднення ліпше оминати; коли ж не оминаємо, конче пояснити в дужках: "... благословив їх (учнів)".

Ось іще приклади логічного узгіднення (взагалі частого в Євангелії, за духом грецької мови) з того ж перекладу П. Куліша: в Євангелії Івана 2.6—7: "Стояло ж там шість кам'яних в одніків..., рече їм Ісус" (звичайно, Ісус говорив до слуг, а не до посудин). 21.11: "Уліз же Симон Петро та й витяг невід на землю, повен риби великої... Рече їм Ісус" (рече до учнів, а не до риби). Д-р Яр. Левицький Ів. 19.5 перекладає: "І вийшов Ісус у терновім вінці і багряній одежі. І сказав їм: Се чоловік" (а говорив не Ісус, а Пилат).

§ 522. 2. В побічнім речені замість *який, якого, якому* й т. д. звичайно вживаємо живої форми: *що, що його, що йому* й т. д. (див. § 488). Пильнуймо, щоб тут не вийшло неясності. Наприклад М. Коцюбинський у казці «Хо» пише: "І чого жахаються? Діда Хо, *що* світ прозвав страхом? А дід цілком і не страшний". Тут для нас неясне це *що*: чи це *що він*, чи *що його*; з дальшого бачимо, що треба було написати *що його*: Діда Хо, що його світ прозвав страхом.

§ 523. 3. Пояснювальне беззв'язкове речення в реченні підряднозложені може розпочинатися діеприслівником тільки тоді, коли воно має той самий підмет, що й речення основне. Дуже пильнуймо за цим, пишучи, бо **вживання діеприслівникових речень при різних підметах веде до граматичної неясності мови.** Наприклад

§ 524. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 310.

у Квітки-Основ'яненка («Маруся») читаємо: «Побачивши тебе учора, світ мені повернувся». При різних підметах треба вживати речень тільки зв'язкових: «Як я побачив тебе вчора, то світ мені повернувся». А то граматично виходить, ніби *світ* побачив і повернувся, тоді як насправду побачив *я*.

Ця недокладність супроти ясності мови нерідка в наших письменників, бо давніше на це менше вважали. Ось іще приклади, коли пояснювальне речення розпочинається дієприслівником, хоч має інший, ніж у основнім реченні підмет: Як стривожилося його *серце* тепер, *зобачивши* високу Лаврську дзвіницю (Ів. Нечуй-Левицький). Здалека *дивлячись*, навіть *місто* не здавалося мені ділом людських рук (Леся Українка). Чи мало старі люди такого розказують, так що, *наслухавши*, цілу ніч *дрижаки* спати не дадуть («Конотопська відьма» Квітки-Основ'яненка). *Покидаючи* вас, *серце* мое наче ріжеться ножем (Квітка-Основ'яненко). *Показавши* княжий знак, *сторожа* пропустила їх (бояр) у місто (І. Филипчак: «Будівничий держави»). А треба так: Як стривожилося його серце тепер, коли він зобачив високу Лаврську дзвіницю. Як я дивилася здалека, навіть місто... Чи мало старі люди такого розказують, так що, як ви наслухаєтесь, цілу ніч дрижаки спати не дадуть. Як я покидаю вас, серце мое наче ріжеться ножем. Вони показали княжого знака, ю сторожа пропустила їх у місто.

§ 524. 4. Ясність мови вимагає, щоб іменникове пояснення не мало однакової зовнішньої

311. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 526.

форми з підметом, а то його можна приймати за підмета. Іменникове пояснення знахідного відмінка в чоловічім і ніякім роді однині часто має однакову форму з відмінком назовим, цебто з підметом, — пильнуймо це оминати, бо буде неясність. Ось приклад: Вечір озеро цілує (Олесь), — граматично неясно, хто кого цілує, та тут підмет займає перше місце, і це допомагає ясності. Але ось у Лесі Українки темніше речення: “Важкé побережне каміння зриває розбурхане море”, бо тут на перше місце поставлено іменникове пояснення, а треба було поставити підмета. Неясні граматично й оці речення: “Місяць яснésенький промінь тихéсень-кінув на нас” (Леся Українка). “Там, де верби хилять віti” (Олесь). “Мороз розум будить” (Т. Шевченко). В однім часопису писали: “Стіл зіпсував ніж”, замість: Ніж зіпсув стола. “Мікроб перемагає атом”, а треба: Мікроб перемагає атома.

§ 525. 5. Дуже пильнуймо, коли треба вжити *свою*, а коли *його*. Наприклад Ів. Филипчак в оповіданні «Іванко Берладник» пише: “Великий князь признав, що Ярослав далеко спритніший за *його* батька”. Тут мова про батька Ярославового, а не великого князя, а тому треба вжити *свою*.

§ 526. 6. Часом пропуск потрібного слова сильно затемнює зміст речення. Наприклад у «Вічне полум'я» О. Ржепецької читаємо: “Марфа й Марія прикрашували барвінком блискучі голівки та кашкета Юрка”, — опущення слова

§ 527. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 312.

свої перед блискучі накидає думку, ніби голівки були Юркові.

§ 527. 7. Правильний словолáд — душа ясності мови. Ось тому пильнуймо конче дотримуватись усіх правил словолáду, цебто, щоб кожне слово в реченні було на своєму місці.

Кожний член речення звичайно має в ньому своє стало місце, свій словолáд. В українському словоладі панують ось ці чотири головні засади:

1. Підмет ставиться перед присудком: Вітер завива.

2. Прикметникове пояснення ставиться перед іменником: Сердитий вітер.

3. Прислівникове пояснення ставиться перед присудком: Тихо прочитаєш.

4. Іменникове пояснення ставиться по присудку: Довбе ребра.

Оцей словолáд тепер міцно запанував у нашій мові, і відступлення від нього в звичайній мові рідкі. Але є письменники, що кохаються в стародавньому словоладі, наприклад С. Єфремов або В. Липинський, які в своїх творах люблять ставити присудка на кінці речення (старий польсько-латинський словолáд).

Не забуваймо, що *інверсія*, цебто відступлення від правил словолáду, позволяється тільки тоді, коли вона не затемнюю нашої мови. Проти цього сильно грішать деякі поети. Так, один поет у своєму перекладі «Слова про Ігорів похід» написав так: “То торкаються Бояна віщі пальці струн живучих”. За правилами словолáду це треба сказати тільки так: То віщі пальці Бо-

313. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 528.

яна торкаються струн живучих. Авторів же словолад зовсім темний і провадить до розуміння, ніби "пальці струн живучих торкаються Бояна", а це — нісенітниця.

Взагалі, кожний член речення мусить стояти тільки на своєму місці. Один наш учений і письменник написав так: "Легенда про церкву, яка запалася після упадку козаччини під землю", тоді як автор, звичайно, хотів сказати: «Легенда про церкву, що запалася під землю після упадку козаччини».

Другий письменник пише: "Ходив руками, наче довжелезними веслами розмахуючи", а треба: "Ходив, розмахуючи руками, наче довжелезними веслами". А то виходить, ніби хтось ходить руками.

3. Чистота мови.

§ 528. Кожен, хто дбає про добрий розвиток своєї літературної мови, звичайно пильно дбає також і про чистоту її. Знаємо письменників, що довгими роками пишуть і виправляють навіть маленькі твори, бо все звертають пильну увагу й на саму їхню мову. Чиста, милозвучна мова притягає до себе читачів і сильно впливає на них.

Чистоті літературної мови сильно заважає неправильне вживання архаїзмів, локалізмів, варваризмів, невдалих неологізмів і вульгаризмів, а тому кожен, хто пише, нехай пильно їх вистерігається.

§ 529. ОЗНАКИ ДОВРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 314.

§ 529. 1. А р х а і з м і в , цебто старих виразів, у кожній мові багато, бо мова невпинно росте, а слова народжуються, живуть і завмирають. Час від половини XIX віку був особливо родючий для розвитку нашої мови, бо за цей час сотні слів, що давніш вільно вживалися, вийшли зовсім із ужитку. Отож, архаїзмами звемо слова та форми завмерлі, що давніш існували в мові, а тепер у мові літературній не вживаються, наприклад тепер кажемо *ховати*, а не: *хоронити, благословити кого*, а не: *кому* й т. ін. Слова й форми не вмирають відразу в усій мові, — завмерши в мові літературній, вони звичайно довго ще живуть по різних говорах, особливо в лісах та на горах, а тому тільки літературна мова показує, що вважати за архаїзм. У звичайній мові архаїзми псують чистоту літературної мови. Ale добрий майстер слова може використати їх і для прикраси свого стилю; так, описуючи давнинулі часи, письменники часто надають архаїчного забарвлення мови своїх героїв, а це тільки прикрашує мову та збільшує ціну твору. Так само в речах поважних архаїзм надає величності мові.

Архаїзми можуть бути в окремих словах (метати, вергати, борзо й т. ін.), у формах (весь, правопись, отцеви, на кони) і в складні (хто суть брати мої).

Ось трохи словних архаїзмів, тепер уже не вживаних у літературній мові (архаїзм у дужках, а поруч нього сучасна вживана літературна форма): (борзо) дуже, (бодрий) бадьорий, (борще) скоріш, (братанич) племінник, (братанка) пле-

315. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 530.

мінниця, (вергати) кидати, (весь) ввесь, (видіти) бачити, (власть) влада, (воздух) повітря, (воняти) смердіти, (воробець) горобець, (вош) воша, вчити кого чого (чому), (глубокий) глибокий, (город) місто, (днесь) сьогодні, (завтра) завтра, (звати) кликати, (звізда) зоря, (ковтки) сережки, (красота) краса, (критися) ховатися, (літопис) літопис, (месть) помста, (встид) сором, стид, (миш) миша, (много) багато, (но) але, (обиджати) кривдити, (обичай) звичай, (ожидати) ждати, (окружати) оточувати, (оноді) позавчора, (освободити) звільнити, (отворити) відкрити, (перун) грім, (побіда) перемога, (побідити) перемогти, (случай) випадок, сміятися з кого (кому), (тишина) тиша, (царити) панувати й т. ін.

§ 530. 2. Неологізми звemo новстворені слова й вирази. Вони потроху, але невинно заступають існуючі слова й вирази. Новстворене слово перше довгий час живе поруч старого, точучи з ним завзяту боротьбу за існування; добре створений неологізм таки приймається в літературній мові, а попереднє слово помалу старіє й переходить до архаїзмів. За останніх 50 літ життя української мови повстали в нас, особливо ж від 1917-го року сотні нових слів і виразів; це не будуть чисті неологізми, бо багато з них й до того були знані в мові народній, тільки мало вживалися в мові літературній, а тепер стали загальнознані, наприклад: водночас, воднораз, правити—бути чим, за редакцією, призводить до незадоволення, змаг, задовільний, виховний, панівний, навчальний і т. ін. Най-

§ 531. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 316.

краще вироблений неологізм напочатку здається нам дуже чудній; нема сильнішої консервативності (традиційності), як консервативність мовна: кожне новé слово чи вираз, поки до нього не звикли, все видається недобре й чуднé. Алé треба пам'ятати, що без неологізмів не булó б поступу в мові, а тому добре створені неологізми ніколи не шкодять чистоті літературної мови; в творах П. Куліша, М. Старицького, Л. Українки на свíй час булó багато новотворів, проти яких сильно виступали, а сьогодні до них усі ми позвикали й залюбки вживаємо їх. Див. § 509.

§ 531. 3. Варваризами звемо непотрібні в нашій мові чужі слова й чужі звороти (кальки). Вони сильно засмічують кожну літературну мову, чому кожна мова оминає їх. Не говоримо тут про ті чужі слова й вирази, що вже здавна в нас знані, загально прийнялися, поширилися, або такі, що не мають відповідних заступників нашими словами, — такі слова й форми збагачують літературну мову, особливо там, де мова своїх відповідних слів немає; такі слова не вважаємо за "варваризми". Але вживати чужих слів і виразів тоді, коли існують на те саме й свої добре слова й вирази — це шкодити чистоті своеї літературної мови; для чого казати: репарувати, дементувати, віднести побіду, уділити благословенства, інтересуватися й т. ін. варваризми, коли наша мова знає на це зовсім добре споконвічні свої: поправити, спростувати, перемогти, поблагословити, цікавитися.

В інтелігентній мові допускаються тільки ті

317. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 531.

чужі слова, що їх справді не легко замінити відповідними своїми, наприклад: вулкан, критика, література, поет, проблема, політика, рецензія, термінологія, форма, цемент і т. ін.

Довговікове сусідство українського наріду з росіянами й поляками принесло до нашої мови немало русизмів та полонізмів не тільки в окремих словах, але й у цілих виразах (т. зв. кáльки); багато з них давно набули собі в нас усіх прав громадянства, й не вважаються за варваризми, бо для заміни їх не маємо ліпших своїх. Але чимало є й таких виразів, особливо полонізмів у мові західноукраїнської інтелігенції, що для нашої мови нічого нового не вносять, бо існують рівнобіжні й свої вирази. Правда, за останні 50 літ, коли стала творитися всеукраїнська літературна мова, одна для всього українського наріду, процес очищення нашої мови від непотрібних русизмів та полонізмів сильно зрос і дав уже корисні наслідки.

Ось трохи найчастіших русизмів, у літературній мові не вживаних (русицм у дужках, а поруч його вживана літературна форма): (безпощадно) без жалю, (бойкий) моторний, (виключно) тільки, (водопровід) водогін, (Ворскла) Ворскло, (заниматися) займатися, працювати, (заставити) змусити, (Кременчуг) Кременчук, (Лубни) Лубні, (морщина) змóрщка, (неділя) тиждень, (відчинити) двері, (очевидець) самовидець, (очки) окуляри, (Польща) Польща, (предсідник) голова, (Прилуки) Прилука, (Ровно) Рівне, (Ромни) Ромéн, (слідуючий) такий, наступний, дальший, (тил)

§ 531. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 318.

запілля й т. ін.

Ось низка полонізмів, у літературній мові не вживаних: (бадати) досліджувати, (взглядно) або, чи, докладніш, (відзеркалювати) відбивати, (вкоротці) незабаром, (второк) вівторок, (доптати) топтати, (жегнати) прощати, (живло) сила природи, (жичити) зичити, (запалка) сірник, (клякати) ставати на коліна, (лаба) лапа, (морд) душогубство, (мужатка) молодиця, (обоятний) байдужий, (пудло) коробка, (пукати) стукати, (трутити) кинути, (слюбувати) присягати й т. ін.

Особливо пильно треба стерегтися чужих нам фразеологічних виразів, живцем перекладених із чужої мови, — 'це т. зв. **кальки**. Такі чужі вирази сильно в'їдаються в нашу мову, бо про їх чуже походження не всі знають, чому й не оминають. Чужі слова відразу пізнаємо, а чужі фразеологічні вирази знає тільки той, хто знає й мови чужі. Ось приклади польських виразів, сильно закоренілих у мові західній (іх подаємо в дужках, а суспіль — вираз літературний): (пересічний, przeciętny) середній, (не від речі, nie od rzeczy) до речі, (віднести побіду, odnieść zwycięstwo) перемогти, (відніс рану, odniósł ranę) ранений, (обняти керівництво, objąć kierownictwo) став керівником, (викиди совісти, wyrzuty sumienia) докори сумління, (засвіти виклади в школі, zawiesić wykłady w szkole) припинити виклади в шк., (надслуховувати розмову, nadслушаwać rozmowę) прислухуватися до розмови, (виповісти війну, wypowiedzieć wojnę) оголосити війну, (вложив шапку, kapelusza, włoż-

319. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 532.

żył czapkę, kapelusz) зодягнув шапку, капелюха, (отворити) розгорнути книжку, (вчасна) рання весна, (з черги, z kolei) потім, далі, (проблем уймається) проблема розуміється, ставиться, (доконано об'єднання, dokonano) об'єдналися, (обходити свято, obchodzić święto) святкувати, (рей вести, rej wodzić) перед вести, передувати, (улягає впливові, ulega wpływowi) піддається впливові, (перевести, przeprowadzić) зробити діло й т. ін. Див. § 511.

Занечишує нашу мову й чужа словозгода, цебто чуже нам словосполучення. Найчастіші помилки тут — неукраїнське вживання відмінків. Так, за російською мовою в нас говорять (у дужках подано русизми): (дякую вас) дякую вам, (вжити слово) вжити слова, (сміятися над бідою) сміятися з біди, (оженитися на кому) оженитися з ким і т. ін.

Західня мова переповнена подібними полонізмами: (боронити мови) боронити мову, (вбивство на злодії) вбивство злодія, (шукати за чим) шукати чого, (вимагати на браті) вимагати від брата, (вітай нам, witaj nam) вітаємо тебе, (зробив враження на браті) зробив враження на брата, (Київ столицею) Київ столиця й т. ін.

§ 532. 4. Протягом ці ялізми чи локалізми, цебто місцеві слова, форми й вирази, незнані поза цією місцевістю. Вони звичайно не допускаються до літературної мови, бо занечишають її. Боротьба з місцевими виразами в нашій мові не легка, — остаточно окреслених норм літературної мови ще не маємо, чи правильніш —

§ 532. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 320.

не всі ще їх визнають, а це широка дорога до панування провінціялізмів у мові навіть там, де їх зовсім непотрібно. Довгі віки західноукраїнська мова була відірвана від мови східноукраїнської, а це й поробило поміж ними глибокі мовні різниці. А між тим літературною мовою остаточно стала мова східноукраїнська; головно київо-полтавська, і таким чином західноукраїнські місцеві різниці перейшли до групи провінціялізмів. Алé в Галичині та в Америці з 1917-го року йде сильний процес створення таки однієї літературної мови, а місцеві вирази поволі зникають із літературної мови.

На своєму місці вжиті, як розмова селянська, провінціялізми стають стилістичною окрасою мови, як це бачимо в творах В. Стефаника, Чемершини й інших. Алé замінити літературну мову на мову мішану, провінціяльну — це шкодити розвиткові нашої літературної мови й непотрібно затягувати її устійнення. Всі праці наукові, науково-популярні, публіцистичні, всі твори красного письменства, де нема потреби віддавати місцеву мову дієвих осіб, всі наші прилюдні промови й т. ін., усе це мусить бути зовсім чисте від місцевих виразів.

Ось трохи західноукраїнських локалізмів, у літературній мові не вживаних (локалізм у дужках, а поруч нього літературна форма): (братчик) братік, (глядати) шукати, (горівка) горілка, (гуляти) танцювати, (дусити) душити, (жию, жиеш, живє...) живу, живеш, живе, заболіла мені (мене) голова, (зазуля, зезуля) зозуля, (зимний) холодний, (когут) півень, (ко-

321. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 533.

лісати) колихати, (кпити) насміхатися, (ликати) ковтати, (лицати) блищати, (паде) іде дош, (пиріг) вареник, (рабувати) грабувати, (схнути) сохнугти, (титонь) тютюн, (тямити) пам'ятати, (хосен) кóристь, (хосенний) корýсний і т. ін. Див. їх у Словнику.

§ 533. 5. Вульгаризми, цебто простацькі вирази, особливо часті в тій мові, що має багато провінціалізмів. Їх мусимо геть уникати, бо вульгаризми не тільки занечищують мову, але й псують її красу. Так, скажемо, в Галичині в літературній мові часті ще форми: вженитися, вжесточитися й т. ін. замість літературних: оженитися, ожесточитися (архаїзм, частіше: озвірити). На Наддніпрянщині часом кажуть: карасина, сош замість загального гас чи газ, шосе. Звичайне в Галичині “пукати” — вульгаризм для літературної мови. Уся Україна пише гімн, а не гімн, і не вважає цього напису за простацький. Правда, й вульгаризми часом мають свою долю, бо ось, скажемо, слова: кумедний, яблуко стали в нас літературною формою.

Свого часу Іван Котляревський кохався в простацькій фразеології, й переповнив нею свою «Енейду». Цей простацький стиль (щоб смішити читачів) довго тримався в нашій літературі, але вкінці цілком з неї вийшов, — тепер він у літературній мові не допускається.

Особливо пильно треба вистерігатися вульгаризмів там, де вимагається найчистіша зразкова літературна мова: в усьому тому, що прилюдно читається (переклади Св. Письма, вірші), як і взагалі в прилюдних промовах.

§ 534. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 322.

4. Багатство мови.

§ 534. Кожен, хто говорить і пише літературною мовою, конче мусить дбати про її багатство. Багатство мови — це найперша ознака високої культури письменника. Багатої мови вимагаємо не тільки від письменників, але й від кожного, хто мусить прилюдно говорити, — духовенства, вчителів, адвокатів, політичних промовців і т. ін.

Багатство мови найсильніш виявляється в багатстві нашого словника, а також і в багатстві форм, особливо складневих. Завжди пильнуймо, щоб словник наш був багатий на небуденні слова, а коли можна — то й на новотвори. Див. § 509—510.

Добрий письменник пильно дбає про чистоту й багатство своєї української фразеології, бо наша мова має багато таких виразів, яких уживає тільки той, хто знає мову природно, а не з самих книжок. Наприклад: смерть заподіяти, залягла ніч, звівся на ноги, знявся вітер, він на мене важить, насил боршу, дощ іде, йняти віри, на мою думку, зводити з розуму, брати гору, впало в око, завдати сорому, страх обгорнув, кладеться на дощ, і сотні т. ін. У кого мова багата, в того найперш багата й чиста мовна фразеологія. Див. §§ 511. 515.

Дбаючи про чистоту й багатство літературної мови, треба пам'ятати, що слова й форми бувають: 1. творчі, цебто такі, що без них мова обійтися не може, й 2. ялові. Яловими словами й формами звемо такі, що нічого но-

323. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 534.

вого до існуючого не вносять, а тому мові не потрібні. Ялових слів і форм у літературній мові треба конче вистерігатися, бо вони тільки за смічують нашу мову, а не збагачують її. Прийнято, наприклад, говорити *підкреслити*, а вже зовсім однакове значенням *підчеркнути* буде яловé. Творча форма: в питанні, а в питанню — яловá.

Від ялових слів треба добре відрізняти т. зв. синоніми. Синонімами звемо слова близько-значні, але такі, що відрізнюються проте своїми відтінками, наприклад: радісний (внутрішнє чуття) і веселий (назовні), скучно (від безділля) і сумно (від горя), старе (що колись було нове) і давнє (від чого багато часу минуло), виховання й навчання, уставай (зó сну, хто лежить) і устáнь (хто сидить), і т. ін. Синоніми збагачують мову, а тому треба знати їх і правильно вживати. Мова письменників, добрих знавців своєї мови, звичайно багата на синоніми, якими оминається одноманітність її. Див. ще § 519.

Українська мова має чимало певних форм, що відрізнюються, так би сказати, синонімічно, — їх розрізняє тільки добрий природний знавець рідної мови. Так, наприклад, наша мова просто пишається дієслівними формами з приставкою *пови-*, *пона-*, *попо-*, але цих форм часто не вміють уживати, див. §§ 221 і 508а. Визначають вони множинність взагалі, — чи то підмета, чи прédмета, цебто — при багатьох особах, що щось роблять (підмети), чи при багатьох прédметах, що з ними щось роблять, або коли щось робиться багато разів, — усе це зазначається в

§ 534. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 324.

нас відповідним прýrostком. Наприклад: *поянісити* — винести геть усе, *пояносити* — багато речей принести, *попоносити* — багато раз носити. Добрий стиліст не каже: “Багато разів бігав він до брата, поки випросив”, бо для цього є в нас *попо-*: “Попобігав він до брата, поки випросив”. Див. про це § 508а.

Крім цього, словá, граматичні форми й складні словосполучення діляться на активні й пасивні. Активні чи діяльні словá, форми й словосполучення ті, що ми звичайно їх вживаємо в своїй мові розговірній чи писемній; пасивні — це ті, що ми іх добре розуміємо, слухаючи або читаючи. Звичайно буває так, що пасивна мова значно багатіша від мови активної. Треба всіма силами дбати, щоб наша активна мова дорівнювала пасивній; у кого цього не має, той має вбогу мову. У добрих письменників активна мова завсіди однакова з пасивною.

Невичéрне джерелó багатства літературної мови — це жива народня мова. Але треба дбати дуже вміло черпати з цього джерелá, бо далеко не все, що знаходимо в народній мові, надається їй для мови літературної. З народньої мови беремо до літературної тільки те, що її доповнює й збагачує, цебто беремо кожне слово, коли воно глибше чи реальніш віддає певне розуміння. Народня мова, наприклад, дуже багата на найрізніші прислівники, — пильнуймо їх ми збагачувати свою мову ними, див. § 510. В народній мові звичайно маємо багатство синонімів, — пильнуймо їх ми запроваджувати їх до своєї мови. Так само переймаємо з живої мови

325. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 535.

частки, т. зв. член і т. ін., а особливо ж — народню фразеологію, бо вона в народа звичайно багата, чиста та своєрідна, § 511.

5. Милозвучність мови.

§ 535. На зовнішній бік літературної мови треба звертати якнайбільшу увагу, щоб була вона конче милозвучна. Дбаймо, щоб мова наша була приємна для слухача, щоб не “різала” йому уші.

Мова наша, як знаємо, дуже гнучка, — зберігаймо на письмі всі вимоги гнучкості мови, подані в § 257а.

Треба звертати якнайбільшу увагу на літературний **нáголос**, — вимовляймо слова тільки по-літературному, а не по-місцевому. У цій книжці подано й головніші правила літературного **нáголосу**, — їх треба й практично добре знати, див. Словника, цебто том II цієї праці.

Усіма силами пильнуймо оминати в нашім писанні непотрібного повторення слів. Прийнято писати так, щоб у двох сусідніх реченнях не повторити без конечної потреби ані одного слова, що так часто роблять невправні в писанні. Наприклад не пишемо так: *Брат пішов у ліс. Брат пробуде в лісі півдня*, — тут без потреби повторено **брат** і **ліс**. Пишемо: *Брат пішов у ліс; він пробуде там півдня*; або: *Брат пішов у ліс і пробуде в ньому (чи там) півдня*, — у цім і виявляється значення й завдання займенників та прислівників: вони заступають те, що без них довелося б повторити. Тільки тоді, коли

§ 535. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 326.

повторенням хочемо сильніш зазначити нашу думку, звертаючи увагу на деякі місця речення, можна слова повторювати: Минають дні, минають ночі, минає літо (поетичне повторення).

Ось в одного письменника читаємо таке: “Бояри стали його першими дорадниками. Вони взялись зараз до купецтва. Вони намовили князя захопити майно”, — тут друге *вони* непотрібне, замість нього можна вжита: а також, *й*. У другого читаємо: “Це *вже* буде *вже* по всіх роботах”, — тут одне *вже* зайве. Або ось М. Коцюбинський в оповіданні «На віру» написав: “В неділю пішов Гнат на ярмарок. На ярмарку купив він Насті гостинці”, — а простіш було б так: “В неділю пішов Гнат на ярмарок і накупив там (або *й* без “там”) Насті гостинців”. Або ще приклад: “А хоч *це* іншим парубкам і не до вподоби *це* було”, — тут зайве одне *це*.

В давній українській актовій мові, за польським впливом, була звичка ставити в пояснівальнім прикметниковім реченні не тільки займенника, але повторювати й ім'янника, замість якого його поставлено, напр.: Продали єсмо комору, которая комора перероблена (Київський запис 1500 р.). Ця польська звичка давно вже зникла з нашої мови, але ще тримається почасти в західніх письменників, напр. читаємо: “Українські князі перестали дивитися на Іванка, як на якогось лицаря авантурника, яких то авантурників тоді багато було”, — у цім реченні слово “авантурників” зайве повторення.

Оце головні вимоги від доброї літературної

327. ОЗНАКИ ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. § 535.

мови.¹ Дбати про розвій своєї літературної мови, як найголовнішої основи нашої духової культури, це обов'язок не тільки наших письменників, але й кожного свідомого громадянина, що зве себе інтелігентом. Культуру своєї літературної мови творить увесь свідомий народ, а тому всі дбаймо про створення доброї української літературної мови, однієї для всього українського народу!

¹ Див. ще мою працю: «Історія української літературної мови», 1950 р., розділ XVII: Головні ознаки української літературної мови, ст. 279—296.

XII.

ПОКАЖЧИК ДО ЦІЄІ КНИЖКИ.

Скорочення відмінків: N назовний, I-ий, nominativus; G родовий, II-ий, genetivus; D давальний, III-ий, dativus; A знахідний, IV-ий, accusativus; V кличний, V-ий, vocativus; I орудний, VI-ий, instrumentalis; L місцевий, VII-ий, locativus. Цифра по відмінку вгорі показує число: ¹ однина, ² двоїна, ³ множина, наприклад G³ — родовий множини.

Цифри показують §§ цієї книжки, а не сторінку. Див. ще далі широкий зміст книжки, в якому легко знайти все потрібне.

а замість о 29; -а (а не -я)	аль- 259.
по шелесних в N ¹ н. р. 105.	-альний 53. 2271.
-а в G ¹ ч. р. 70, н. р. 106,	-ами в I ³ 98. 116.
числівн. 167, чужих слів 288;	-ани 123.
-а в A ¹ ч. р. 73; -а в N ³ ч. р.	-аний дієпр. 201. 2274.
77, н. р. 111, plur. tant. 124;	-ану- 2136.
-а в N ² ч. р. 119; а не я 32.	ао 284 ⁴ .
105; не а, але я 33. 68, але і	а:о в дієсл. 209.
251, -а -о в діє słowах 209.	апостроф 2. 3. 35-38. 86.
аби-257.	89 ² . 99. 273. 274 ⁶ . 283. 304.
ав із аи 278.	Його історія 35.
ае 284 ⁴ .	-ар 64. 68.
аж 338.	архаїзми 529. 483.
азбuka 1.	-ата в N ³ 125.
aire франц. 282.	-атъ (а не -уть) в дієсл.
ай з ei 280.	189, по шелесних 199.
акання рос. 287.	аи діфтонг 278, аие 278.
-ално 53.	-ачи (а не -учи) 204.

329. ПОКАЖЧИК ДО ЦІєї КНИЖКИ.

- б 35. 36. 47. 54. 63. 99². 82.
214. 215. 254, з б 260.
б 260.
-ба 47. 126.
без- 242.
би 214. 215. 254. -би 255.
бир- 210.
бл 194. 309.
бо 256.
-будь 257.
в 35. 36. 47. 54. 63. 82. 99².
239⁵, приставне 39, в-у 238,
по голосній 311, в з б 260, w
англ. 266, в-на 295а⁸, в з л 44.
варваризми 514. 531.
весь 175.
ви- а не ві- 12. 203.
вимова приголосних 42.
43². 50². 51. 57.
випадне е 8. 19. 272, ви-
падне о 19.
ві з о- 27.
від-од 27, від, від- 243,
віді- 25а. 250.
відімати 225.
відміна тверда й м'яка 64.
82, приголосна 82. 105, чу-
жих слів 293, чужі слова не
відмінні 294. 295.
вл 194. 309.
власні назви 295а.
во- 39.
вставне о, е в G³ ж. і н. р.
96. 112.
всьо 175.
ву- 39.
вульгаризми 533.
-вший 227².
въс>с 469.
г 30. 36⁸. 55³. 63. 74⁸, г>з
117, г>ж 139. 193, г приди-
хове 39. 270, г г слов'янське
258³, г h 258, г-г 257⁶.
географічні назви 21. 31.
54. 144. 149. 267. 295а.
-гий 127.
гі (а не ги) 30.
hiatus 284.
гнучкість української мо-
ви 257а.
гс>з 55.
-гський 55³.
гч>жч 56.
-гти 191.
губні звуки 35. 36. 54. 273.
г g 258. 1.
д-до-к 250а.
д>ж 103.
давальний на -нці, -ныці
49, ч. р. -ові, -еві, -еві, -у 72,
ж. р. 86, н. р. 107, дав. мн.
-ям 123⁸, ж. р. 97, прикм. ж.
р. -й 147. 154, числівн. 166,
займен. 176. 177.
два, дві 162.
дво- 40¹.
дзвозвуки 238¹⁵.
двохрапка 369-376.
двоїна 79. 81³. 116-120.
-дд- 63, -дя 99.
де- 257.
декілька 163.
-дер 272, -др 272.
дж 31. 301, дж і ж у діє-
словах 193, -джу 192. 193,
джо 31.
дз 301.
дифтонги аи, ou 278, eu
279. 281, ei 280, свої 311.
ді- 25а.
дієприкметники 227
діесловя I-ої відмінні 188,

Іл-ої 189, наворотні і протяжні 209, тривання 210, не-225.
 -др, -дер 272.
 дужки 407-408.
 -дцять 161.
 -дч- 56.
 е в складених словах 40², в V¹ ч. р. 74, ж. р. 88, в дієсл. I-ої відміні 188, в чужих словах 276, 277², в слов'ян. прізвищах 276, з *еу ѿ ц* 291, з *η* 275, *η* 275; -е відпадає 233. е зам. и б. 13, е чи и 8. е : и в діесловах 210.
 е, о>i 16-27, в N¹ ж. р. 83, в I¹ ж. р. 83, 89, в G³ ж. р. 95, н. р. 112, 115, у прізвищах 137, в L¹ зайдм. 178, в минулім часі 200, в чужих словах 286, перенесення 312; е, о (а не i) 18-21; не е, о, але і 23, 24.
 е : i у діесловах 211, 212.
 е, о вставні в G³ ж. р. 96, н. р. 112.
 е випадне 8, 19, 65, 67, 272.
 е зам. о по шелесних 31.
 69, 228, не е, але о 31, 34.
 e>o 31, 34, 201.
 ea 284³, -ea>-eя 284³.
 -ев 271, 286, -ев у I¹ ж. р. 90, -евий 138, -ева 144, 295а, -ево 104, -eve 144, 137, ев з eu 279.
 -еві у D¹ ч. р. 72.
 -ей у G³ ч. р. 78, ж. р. 93, н. р. 112, plur. tantum 122³, 123⁶, в I¹ ж. р. 90, з ei 280.
 ei 280.
 -ел 65, -еле- 6.

-ем в I¹ ч. р. 69, 75.
 ен 6, енк 6.
 -енко — -енько 45.
 -ений, -ённий 227⁴.
 -ення 102, 103.
 -енство 104.
 -ень 23, 65, -еньк 6, -енька 24.
 eo 284⁴.
 -ер- 20, 211, з -eur, -aire 282, ере 6, 25, -еро 6, 169.
 -есенък- 6, 133.
 еси 221.
 eu 279, 281, -eur 282.
 -ець 23, 65, 74.
 -ецький 124.
 -ечк-, -ечка, -ечко 7, 24, -ечок 7.
 -ю в I¹ ж. р. 89.
 є 2, 38, 219, 220, 284⁴, є-2, 277¹, в склад. словах 40³.
 в слов'ян. прізвищах 276.
 -ев 271, -ева 295а.
 -еві в D¹ ч. р. 72.
 -ем у I¹ ч. р. 75.
 есть — е 219, еси 221.
 -еться — -еся 196.
 -ечка, -ечко, -ечок 7.
 ж 30-34, 40, 51, 54, 57, 69, 82, 114, 127, 150, 199, 254, 274⁹, 308.
 ж — же 254.
 жа, а не жя 32.
 жди дає жи 58.
 -жджу 192.
 же 254, -же 255.
 -жжя 33, 99, 100, -жжю 33.
 жи, а не жі 30, -жий 127.
 -жин 139, жі (а не жи) 30.
 жіночі прізвища 295а.
 жи зам. жди 58.

331. ПОКАЖЧИК ДО ЦІЄІ КНИЖКИ.

- жній 128.
жо 31, -жок 34, -жою в І¹ ж. р. 150.
жс дає з 55.
-жський 55^a.
жц 57, жч з гч чи зч 56.
156. 157, -жчий 156.
з (із гс, жс, зс) 55, з дає ж 103, прийменник 239, з-в склад. прийменниках 237.
за- з прикм. 159. 246.
займенники повні й короткі 181. 182, складені 187, місцеві форми 175. 177. 179. 185. 186.
західноукраїнська мова 408а—485.
звук див. випадний, дзвінкий чи тихий 61, наголошений чи ненаголошений 13, непрорізний 13. 15.
здімати 225.
здн дає зн 58.
-зяя 99.
зі 239⁷, зі- 250. 25a.
зк дає ск 241.
-зкий 43^b.
злучка 395-401.
зменшені форми 95.
зміна о, е на і див. о, е;
е на о 31.
зн зам. здн 58.
знахідний однини ч. р. 73, ж. р. 87, н. р. 108, множина ч. р. 80, однаща прикм. ж. р. 148.
зне- 230.
зо 239. 250.
зп дає сп 241, зс дає з 55, зт дає ст 241.
-звто 55.
зх дає сх 241, зч дає жч 56. 156. 157, -зчий дає -жчий 156.
-зыкий 43. 55.
и зам. і 9. 11. 39; не и, але е 13; не и, але і 68; и по ж ч ш щ г к х 30; и в складених словах 40^c; -и в N³ ч. р. 77, в N⁴ для слів на -ин 77^d, в G¹ ж. р. 85, V¹ ж. р. 88, в N³ ж. р. 92, в L¹ н. р. 110, в N² ж. р. 118, в N² ч. р. 119; и в прикм. 145. 154, в G числ. 166, в D числівн. 166, в І¹ займ. 178, в дієсловах 189, в наказ. сп. 205. 206, в прислів. 232, в чужих словах 274. 292; и з η 275.
-иво 104.
и:е в дієсловах 210.
-ий у прикм. 127. 139, у прізвищах 130.
-ик 7, -илло 53.
-им у І¹ прикм. 149. 152.
-има в І² 81. 116.
-ин 77. 295а, іх G³ 78, -ини 123, -ин у прикм. 139. 140. 149. 274^e. 295а^f, -ина, -ине 144, -иня 22, -ина 295а.
-инство 104.
-ир 64. 68, у дієсловах 210.
-ис ч. р. 291.
-ити — -ити 208. 192.
-ить 196.
-иха 295а.
-иця 7, -ичка, -ичок 7.
-ичний, -ичний 269. 284а.
і зам. и 4. 10. 15. 68, зам. о, е 23. 24. 26, і з є 27а, і, а не а 251, и, а не і 30; не і, але я 14; і- приставне 28, і

- заниkle 35. 36. -і в L¹ ч. р. 76. -і в N³ ч. р. 77. -і в N³ ч. р. слів на -яр, -ер, -ір 68³. -і в G¹ ж. р. 85, в D¹ ж. р. 86, в L¹ н. р. 110, в N² ж. і н. р. 117. 118, і в G³ ж. р. 94, в прикм. 145. 154, -і в N³ прикм. 153. 154, і в складн. числівниках 172, в L¹ займ. 178, в минулім часі 200, в наказ. способі 205. 206, в прислівниках 232, в чужих словах 274, в слов'янських прізвищах 274⁹, і по голосній 284², зміна і на й в чужих словах 274⁶, та й 256. I- в іменах 284⁶.
 i-й сполучн. 238.
 i- ъ 27a.
 ia ia 284¹.
 -ів 31. 72. 149, в G³ ч. р. 78, ж. р. 93, н. р. 112-114, слів на -ння 96², plur. tant. 122. 124. -ів у прикм. 137. 144. 295a⁷. -івна 136. 295a, у геогр. назов 31.
 i- е 22. 31, i : e в дієсловах 211. 212.
 -іж — -еж 22.
 із - з - zo прийм. 239, із- в складених прийм. 237, із- зам. з- 249.
 -ізм 274³.
 -ії в N³ прикм. 153.
 -ій в N¹ їмень 130, в D¹ і L¹ ж. р. прикм. 154.
 -ійний 284a.
 -ійший, -ішій 155.
 -ік, -іка, -ікум 274.
 -іль — -ол-, -ел- 22, -іль у прислівниках 235.
- ім в L¹ прикм. 151. 152. 154; -ім, -імо в наказ. способі 206.
 -ін 274⁹. 295a; -інь — -ен- 22, -інь — -ині 12.
 інверсія 527.
 -іння 102. 103.
 -іо- в чужих словах 284¹.
 -ір 68. 285.
 -ісінький 183.
 -ість 84. 126. 17, I¹ -істю 17. 84.
 -іти — -ити 208.
 -іть — -іте в наказ. способі 206.
 -іч 274⁹. -ічний 269.
 -ішій, -ішій 155.
 ія, іє, ію, ії 284.
 і-, і 3. 38, і по голосній 284², -і в L¹ ч. р. 76, в N³ 77, в D¹ ж. р. 86, в N³ 92.
 -ів в G³ ч. р. 78.
 -ій у N¹ прикм. 129, в D¹ і L¹ ж. р. прикм. 147; -іп 295a.
 й 31. 40³, -й в L¹ ж. р. прикм. 147, й при роззіві 284, по голосній 311, й - і сполучн. 238, й - і в чужих словах 274⁶, й -н 37, j>и 59a.
 йо, ю 5. 302. 268.
 к 30. 36⁸. 55. 63. 74⁸, к дає ц в N² 117, к дає ч 139. 193.
 к — до, д 250a.
 кальки 531.
 кв із ф 262.
 ки — кі 30.
 -кні 134. 227¹.
 кілька — кільки 163.
 -кішій 155.

339. ПОКАЖЧИК ДО ЦІЄІ КНИЖКИ.

- кличний однини ч. р. 74,
ж. р. 88.
кличне слово 344-348. 379.
387.
-ко 47. 107. 110.
кома 336-368.
корінь слова 305.
крапка 328-332.
крапкі 400-401.
кс 309, кс дає ц 55, -кс'кий
55³.
-кти 191.
кч дає чч 56.
л 308, з 1 259, приставне
194, 1 259, л>в 44.
лапки 402-406.
ли 11.
-ливий 227¹. 134.
-лив 227².
літературна мова див. мов-
ва.
лл 42. 63.
-ляя 99.
лн 53.
лч, а не льч 52.
ль 42. 43³. 50. 51, з I 259.
льн 44, -льний 53. 134. 227¹.
льц 67.
м 35. 36. 47. 54. 63. 99².
308.
-ма в І² 120. 168. 176.
мазурання 42. 422.
мені, мині, міні 179.
-мий 227³.
милозвучність української
мови 535.
-мир- 210.
місцевий на -нці — -ньці
49, одніна ч. р. 76, н. р. 110,
прикм. 147. 151. 152. 154,
займ. 178.
- місцеві форми діеслів 218.
222. 224.
мл 194. 309.
мова літерат. 486, ознаки
доброї літ. мови 518-535; літ.
мови треба вчитися, щоб
знати її 486, мова західно-
українська 408а-485, мова
рухів 511, багатство мови
534.
-му, -меш, -муся 223.
м'ю - мню, м'я - мя 37.
н 308, перед шелесною 51,
н-у зaim. 183, у діеприкм.
202, н із ј 37.
на — в 295а⁸.
наголос, у багатьох місцях
книги.
наді-, надо- 250. 25а.
назви по батькові 135. 136,
назви власні 295а.
назовний однини н. р. 99.
100. 111, множини ч. р. 77,
на -ри, -рі 68, -жі, -чи, -ші,
-щі 69, ж. р. 92, прикмет.
153. 154, зaim. 180, чужих
слів 292, двоїні 117.
най- 158.
найняти - наняти 225.
наказовий спосіб 193. 205
— 207; наказовий спосіб, а
не будучий час 207а. 508в.
напів- 172.
нарбд 21.
не 226, не і не- 231, не з
діесл. 225; не - ні 225; недо-
225. 230; не з прийм. 230.
-небудь 257.
нема 225.
нена- 230, недо- 230.
неологізми 530.

ПОКАЖЧИК ДО ЦІЄІ КНИЖКИ. 334.

- непрорізний приголос. 41.
-ний 128. 134. 227¹. 227⁴.
ні 234, з займ. 244.
-ній у прикм. 128. 154.
нк 46, -нка 49.
нн 63. 141. 142. 202. 227⁴.
267.
-нний 227⁴.
-ння 99.
-нний, -нній 142.
но 256.
нц 51, -нце 49, -нці D¹, L¹
49.
нч, нш, нщ 51.
-ня, іх G³ 93.
ньк 45, -нька 49.
ньц 45, -ньце 49, -ньці D¹
L¹ 49.
о, е змінюються на і 16-27.
30. 312, о в словах на -ість
84, о, е дають і в N¹ ж. р.
83, в I¹ ж. р. 83. 84. 89, в G³
ж. р. 94. 95, н. р. 112. 115, у
прізвищах 137, в L¹ займ.
178, у минулім часі 200, у
чужих словах 286; о, е ви-
падні 65. 19, вставні в G³ ж.
р. 96. 123, н. р. 112; -о- у
складених словах 40¹, частка
о 257, о — во- 39, о- дає
ви- 27; -ов V¹ ж. р. 88; о зам.
е 31. 34; е зам. о по шелес-
них 69; а зам. о 29; о, а не
і 18-21; і, а не о, е 23. 24. 26;
у зам. о 13; є 281; о-а в
дієсловах 209.
о : а в дієсловах 209.
оба, обі 164, обидва, оби-
дві 164. 165.
обі- 250. 25a.
ов 20, -ов 72. 286, в I¹ ж.
р. 90, у прізвищах 271, з ои
278.
-ова 144. 137. 295a, -ева,
-ів 137.
-ованій 213.
-овання 101.
-оватній 143.
-ове 144, в N³ ч. р. 77.
-овий у прикметниках 138.
-ович 135, -овна 136.
-ові в D¹ ч. р. 72, н. р. 107,
в L¹ ч. р. 76, н. р. 110.
-овувати 213.
-ого в G¹ прикм. 146.
од, од- 243, од — від 27.
оді- 25a.
одно- 40¹.
ое 284⁴.
-ої в G¹ ж. р. прикм. 146.
-ої в I¹ ж. р. 90, з еи 289,
-ой у рос. прізвищах 130.
-ок 23. 65. 34, в G¹ 123.
окличник 377-384.
оло 25.
-ом в I¹ ч. р. 75, по ше-
лесних 69. в I¹ прізвищ 149.
-ому в L¹ ч. та н. р. 151.
-онути 213б.
-онька 24.
ор 20, із -ог 282.
опр зам. оро, оро 25.
орудний однини ч. р. 75,
по шелесних -ем 69, ж. р.
89-91, н. р. 109, множ. ч. р.
81, ж. р. 97. 98, н. р. 116, на-
-ьми 123⁶, двоїни 120, прикм.
148-150. 152, числ. 168, займ.
176. 178, -істю 84.
-ост- 17.
-оть 23. 65.
ои, оие 278.

335. ПОКАЖЧИК ДО ЦІЄІ КНИЖКИ.

- ох в G числівн. 166.
-очка, -очко 24.
-ою в I¹ ж. р. 89. 148,
прикм. 150.
п 35. 36. 47. 63, не по-
двоюється 99², п із ф 262.
паерик 36, див. апостроф.
пере-, перед- 6.
перетинка (кома) 336-368.
-пир. 210.
-пис ч. р. 65.
питальник 385-386.
пі- 25а.
пів- 171, півтора, -ри 170.
піді-, підо- 250. 25а.
підіймати 225.
-піль — - поля 22. 286.
пл 194. 309.
pluralia tantum 97. 120.
125.
по з L¹ ч. р. на -у 76, з L³
на -х 247, по- з розділкою
248; понага-, попо- 221 а.
повноголос 25. 95. 115.
подвоєння приголосн. 63.
99. 113. 114. 299, шелесних
33. 107. 109, лл 42, в I¹ ж. р.
89, не подвоюється б п в м
ф р 36. 99², в чужих словах
267.
полонізми 484. 531. 484.
понага-, попо-, попона- 221а.
508а.
пре-, при- 160.
приголосний дзвінкий і ти-
хий, непрорізний 41; м'я-
кий 42, подвоєння 63.
прийняти 225.
прикладка 341. 381.
прикметники на -ній 128,
повні й короткі 131. 132,
- присвійні 140.
приrostок з апострофом
36⁵.
прислівники на -е 228, на
-ньо 228, на -о 227⁵, на -і чи
-и 232, на -іль, -сі, -си 235,
з ь 43⁴, гублять закінчення
233. 501⁸; багатство прислів-
ників 510.
прізвища жіночі 295а, сло-
в'янські 21. 43⁶. 269. 271.
274⁹. 276. 286, чужоземні 267.
274⁴. 295. 295а, рос. на -сі,
-ий 130.
прізвище, прірва 250.
проте 252.
провінціалізми 532.
пс 309.
р. 36. 54. 63. 82. 308, з а-
построфом чи без 36, не по-
двоюється 99².
разом zo словом пишемо:
якнай-, щонай-, за- 159, пів-
171, складені займенники 187,
прийменники 237, сполучни-
ки 253, прийм. з діесловом
245, прислівники 229. 236.
ри 11.
риска 387-394.
рі -р'ї 36. 68, N³ ч. р. 77.
рід чужих слів 289-292а.
294.
родовий однини ч. р. на
-а, -я 70, -у, -ю 71, ж. р. 85.,
н. р. 106, множ. ч. р. 78, 79.,
ж. р. 93-96, н. р. 112-115.
pluralia tantum 122-125.
прикм. 146, числів. 166. 167.
займ. 176. 177, чужих слів
288. Діеслова з родовим 494.
роз- 242.

- розділка 395-401, у при-
йменниках з-, із- 237, по-
248, при сполучниках 257,
не ставимо 40⁵. 250. 254.
розвід — hiatus 284.
розі- 250. 25a.
русизми 485. 531.
рю, р'ю; ря, р'я 36. 68.
с дає ш 103, с із хс, шс,
сс 55, σ s 265, с із σ 265, с
із въс- 469.
сами — самі 180.
свистові звуки 51.
се, сей, ся 174.
-сел 65.
середник 333-335.
-си, -сі присл. 235.
синоніми 511. 515. 519. 534.
singularia tantum 126.
ск із зк 241.
склад закритий і відкри-
тий 16. 17. 22. 24. 27.
складене слово 40. 233,
прийм. 237, сполучник 253.
-ский 43⁵, -ской 269.
складня 486-517.
сл із стл 60.
слн дає сн 59.
словник 509. 510. 511. Ба-
гатство його 509.
словозгода 532.
словолад 527.
сн зам. стн 58.
сп із зп 241.
сприкметникування діє-
прикметників 227. 503.
сс дає с 55.
сся в N¹ 99.
ст із зт 241.
ств 307, -ство 50. 55. 126.
стл дає сл 60, стн — сн 58.
ступінь вищий 155-157,
найвищий 158.
суть 221. 457.
сх із зх 241, σу сх із зх
241, σу 264.
сч — щч — щ 56, 156. 157.
-ший дає -шний 156.
ся 174, -ся 216. 217. 454,
-ся би 215, -сь 216; -ся по
-му 223; ся-сь 182.
-ськ 307, -ське 144; -ський
43. 55. 269.
т дає ч 103, із th 261, th
261.
та Й (не тай) 256.
таки 256.
те, то 184.
-тель 6.
-тер, -тр 65. 272.
-ти — ть 190.
-тий дієприкм. 227⁴. 201.
то, те 184, то 256.
-тр, -тер 272.
три- 40⁴.
тт 63, -ття 99.
тц 57, тч 56.
-ть — -ти 190, -ться 197.
у 13, у- — ву- 39, -у в G¹
ч. р. 71 і чужих словах 288,
-у в D¹ ч. р. 72 і н. р. 107,
в V¹ ч. р. 74, в L¹ ч. р. 76 і
н. р. 110, в A¹ ж. р. 87; у,
а не ю 32, у зам. о 13, ю
зам. у 33. 68; у — в у прийм.
238, ц англ. 281, ї 283.
ча, -чи дає -ча 284³.
-уваний 213, -ування 101,
-увати 192. 213, -уватий 143.
увесь — весь 175.
це, чо 284⁴.
Україна, а не Вкраїна

337. ПОКАЖЧИК ДО ЦІСІ КНИЖКИ.

- 238¹³; в Україні, а не на Україні 295а⁸. 509².
-ум чол. р. 290.
уподібнення приголосних 61. 217. 240, о до а 29.
-уть (а не -атъ) 188, пошлесних 199.
-учи (а не -ачи) 204.
-ущий 143а.
-ую в І¹ ж. р. 91, в А¹ ж. р. прикм. 148.
ф 35. 36. 54. 63, із th 261, із f 262, дає п 262, дає кв 262.
фіта 1.
Фл 194. 309.
фразеологія 513. 515. 519. 534.
х 30. 36⁸. 55⁸. 63. 74⁸ дає с в N² 117, дає ш 139. 193. хи — хі 30, -хий 127.
хс дає с 55.
-хський 55⁸.
хч -щч -щ 56.
ц 57, із цьс, кс, чс 55.
це, цей, ця 174.
церковні слова 21.
-ци pluralia tantum 124.
-цкой 269.
-цтво 50. 55.
-цця 197.
чч дає чч 56.
ця 174.
-цьк 307, -цьке 144, -цький 43. 269.
цьс дає ц 55.
ч 30 — 34. 40. 51. 54. 55. 57. 69. 82. 114. 127. 150. 199. 308.
ча 32.
час майбутній 222. 223.
- че в V¹ 74.
через- 242.
чи 30, -чи діесл. 191, -чи^й 227¹, -чин 139.
числівники кількісні й рядові 161, збірні 169, складені 172. 173.
чі 30, чн 62, чо 31, -чок 34.
четири- 40⁴.
-чою в І¹ прикм. 150.
чс дає ц 55.
чт (а не шт) 62¹.
чц 57, чч 63, чч з кч чи чч 56.
-ччю 33. 89, -ччя 33. 99. 100.
ш 30 — 34. 40. 51. 54. 57. 69. 82. 114. 127. 150. 199. 274⁹. 308.
ша 32.
шелесні звуки 31 — 34. 40. 51. 54. 57. 69. 82. 107. 109. 150. 199. 201. 228. 274, в І¹ ж. р. 89, не подвоюються в G³ 114, апостроф по нит 273.
ши, щі 30, -ший 227², 155, -ший 139.
шн 62, -шній 62. 128.
шо 31, -шок 134.
-шою в І¹ ж. р. прикм. 150.
шп із sp 263.
шс дає с 55.
-шся в діесл. 195.
шт зам. чт 62¹, шт із st 263.
шц 57, -шшию 33, -шшия 33. 99. 100.
щ 30 — 34. 40. 51. 54. 63.

69. 82. 127. 150. 199, із хч —
шч, сч — шч 56, із сч 156.
157.
ща 32.
щи — щі 30, -щий 127.
227¹. 203.
що 31, що-, -що 257, -щок
34, що — то (а не чим —
тим) 488а.
щоб-щоби 255а. 507.
щонай- 159.
-шою в I¹ прикм. 150.
-шу в діесл. 192.
-ю в G¹ ч. р. 71, в V¹ ч.
р. 74, ж. р. 88, в L¹ ч. р.
76, н. р. 110, в A¹ ж. р. 87,
в I¹ ж. р. 89, в D¹ ч. р., н. р.
107, ю зам. у 33. 68, у зам.
ю 32, ю з ї 283.
-юваний 213, -ювання 101,
-ювати 213.
-юсін'кий 133.
-ють (а не -ять) 188.
-ючи (а не -ячи) 204.
-ющий 143а.
-я в G¹ ч. р. 70, н. р. 106,
в A¹ ч. р. 73, в N³ н. р. 111,
pluralia tantum 125, я зам.
і 14, а зам. і 14, а зам. я 32,
я зам. а 33. 68.
як- 257, якнай- 159.
як писати для широких
mac 512-517.
-яльний 227¹.
-ям в D³ ж. р. 97. 123⁶, в
I¹ н. р. 109.
-ями в I³ ж. р. 98, н. р.
116.
-яни 123.
-яній 201. 227⁴.
-яр 68.
-ята в N³ 125.
-ять (а не -ють) 189.
-ячи (а не -ючи) 204.
ъ 65. 250. 303, заникле 35.
36, в дало е 18. 19. 25, по
приголосних 42 — 54. 67, -ъ
в G³ н. р. 113, ж. р. 123⁵,
у прикм. 139, в діеслові 198,
в наказ. способі 205. 206, в
чужих словах 268.
-ъба, -ъко 47.
-ъми в I³ ч. р. 81, ж. р.
97. 98. 123⁶, н. р. 116.
-ъо- 5. 302.
-ъованій 213.
-ъого в прикм. 146.
-ъом у D числ. 166.
ъ 65. 239⁶. 250, ъ дало о
1. 16. 18. 19. 25.
ъ 1.
ъ 1. 16.
ъ 1. 27а.

339. ДОКЛАДНИЙ ЗМІСТ КНИЖКИ.

ДОКЛАДНИЙ ЗМІСТ КНИЖКИ.

Цифри визначають §§, а не сторінку.

Передмова ст. 3 — 8

I.

ФОНЕТИКА.

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

1. Голосні звуки. Українська азбука 1. Букви є 2, і 3, початкове і- 4, ю 5, е (а не и) 6—8, и (а не і) 9, і (а не и) 10; ри, ли 11; ви- 12; о чи у, е чи и 13; я чи і 14, і чи и 15; зміна давніх о, е на і 16—27, і з ъ 27а, приставне і- 28; а, а не о 29; и чи і по г к х ж ч ш щ 30, о чи е по ж ч щ ї дж й 31, а по них 32; я ю по подвоєних ж ч щ 33, -ок по них 34, писання апострофа 35—37; е, і по апострофі 38, історія апострофа 35; приставні в чи г 39; сполучні о, е, и 40.

2. Приголосні звуки. Неясна вимова приголосних 41, пр. перед м'яким пр. 42; -ський, -цький, -зыкий 43, лън 43; ов, ев з ол, ел 44; нък 45, нк 46; -ъба, -ъко 47, ь по всіх формах 48; -нци, -нъци 49; -ство, -цтво 50; н перед ж, ч, щ, ц 51; лч 52; -ално, -илно 53; отвердіння ж ч щ ї та р 54; к ч ц перед с 55; зміна звуків перед ч 56, перед ц 57; сполучення здн, ждн, стн 58, слн 59, стл 60, звуки глухі — дзвінкі 61, чн-шн 62, шт 62а, подвоєння приголосного 63.

II.

МОРФОЛОГІЯ.

ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

1. Іменники. 1. Чоловічий рід. Відміни 64; ви-
падні е, о 65; слова на -пис 66, слова на -ець 67;
відміна слів на -р 68, слів на ж ч ш щ 69; *Одніна*:
родовий на -а, -я 70, на -у, -ю 71, давальний на
-ові, -еві, -еві, -у 72, знахідний у формі родово-
го на -а 73, клічний 74, орудний 75, місцевий 76.
Множина: назовний 77, родовий 78, родовий без
-ів 79, давальний 79а, знахідний 80, орудний 81.

2. Жіночий рід. Відміни 82, зміна о, е на і 83,
слова на -ість 84. *Одніна*: родовий 85, давальний і
місцевий 86, знахідний 87, клічний 88, оруд-
ний 89—91. *Множина*: назовний 92, родовий 93—
96, давальний на -ям 97, орудний 98.

3. Ніякий рід. Відміни 99а, слова на -я 99, сло-
ва на -жжя 100, -овання, -ування 101, -іння, -ення
102, зміна д т з с 103, -иво 104, -енство 104, від-
міна приголосна 105. *Одніна*: родовий 106, да-
вальний 107, клічний 107а, знахідний 108, оруд-
ний 109, місцевий 110. *Множина*: назовний 111,
родовий 112—115, орудний 116.

4. Двоїна. Форми двоїни 117, заступлення
множиною 118, двоїна чоловічого роду на -а 119,
відміна слів ворота, коліна, штани 120.

5. Слова без однини 121, слова на -и чи -і 122,
родовий на -ей чи -ів 122, слова на -ини, -ки, -ці,
їх родовий 123, географічні назви на -ці 124,
слова ніякого роду на -а, -я 125.

6. Слова без множини 126.

341. ДОКЛАДНИЙ ЗМІСТ КНИЖКИ.

2. Прикметники. Прикметники на -ий 127, на -ній 128, на -ний 128, на -ій, -їй 129, прізвища на -ий 130, хресні ймення на -ій 130, повні й короткі форми 131—132, -есенький і -ісінький 133, слова на -льний 134, назви по батькові на -ович 135, -івна 136, -ів 137, -евий, -овий 138, ь у прикм. присвійних 139, -ин (а не -ін) 140, подвоєння н 141—142, -уватий, -оватий 143, -ущий, -ющий 143а, географічні назви 144, і чи и при відміні 145, родовий 146, давальний на -ому 147, знахідний 148, орудний від слів на -ів 149, орудний на -ою 150, місцевий на -ім чи -ому 151, и чи і при відміні 152—154, вищий ступінь на -ший, -іший 155—157, приставка най- 158, як-, що- 159, пре-, при- 160.

3. Числівники; кількісні 161, один, одна, одне, два, дві 162, -ка, -ки 163, обидва, обидві 164—165, родовий 166, форма на -а 167, орудний на -ма 168, відміна 200—900 § 169, збірні на -еро 169, півтори, -ра 170, пів- 171, складені числ. 172, їх відміна 173.

4. Займенники, цей, ця, це 174, увесь 175, відміна 176—177, ним — в нім 178, мені 179, самі й сами 180, повні форми 181, короткі 182, приставне н- 183, те чи то 184, тата 185, архаїчні форми 186, складані займенники 187.

5. Дієслова. Відміна -уть і -ють 188, -ать і -ять 189, -ти і -ть 190, -гти, -кти 191, зміна приголосних в 1 ос. однини 192, зміна г к х 193, приставне л 194, -шся в 2 ос. 195, 3 ос. з -ться 196—197, -ть 198, -ать, -уть 199, зміна о, е на і 200, дієприкметники на -ений, -аний 201, пишемо одне н 202, ви- 203, форми на -чи 204, наказовий

спосіб 205—207, форми на -ім, -імо 207а, -ити, -іти 208, чергування о-а 209, наворотові на -ир- 210, чергування е-і 211—212, -ований, -уваний 213, форми на -ону- 213б, би, б 214, -ся б 215, ся-сь при дієсловах 216—217, форми знали 218, є — есть 219, опуск є 220, єси 220, суть 220, форми на -она-, -опо- 221, майбутній час 222, -му, -меш 223, здіймати й подібні 224, не і не- 225, родовий при не 226, дієприкметники 227.

6. Прислівники, на -е і -о 228, на -но й -ньо 228а, набік і на бік 229, не з прийменником 230, не 231, прислівники на -і чи -и 232, зміна -ше на -ш 233, ні- 234, -іль 235, прийменники в прислівниках 236.

7. Прийменники, складені 237, чергування у-в, і-ї 238, з, із, зо, зі 239, зміна з на с 240—242, од-від 243, ні до кого 244, окреме написання прийм. 245, форми замолодий 246, по горах 247, форми по-мойому 248, зміна з- на із- 249, надо, підо, зо 250.

8. Сполучники й частки, і (а не а) 251, проте 252, форми прийменника з займенником 253, би-б, же-ж 254—255, щоб (а не щоби) 255а, бо, но, то 256, аби-, де-, що- 257.

9. Подвійні форми в українській мові. Гнучкість української мови. Гнучкість мови 257а. гнучкість звукова й форемна 257а.

III.

ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ.

Чужі слова в нашій мові 257б, чужомовні г-г 258, ль-л 259, б-в 260, т-ф 261, ф 262, шп, шт

343. ДОКЛАДНИЙ ЗМІСТ КНИЖКИ.

263, сх 264, с 265, в-у 266, неподвоєння приголосної 267, ь по приголосних 268, прізвища на -ський 269, придихове г- 270, слова на -ов, -ев 271, -тр-, -др- 272, апостроф 273, і-и в чужих словах 274, грецька ета (η) 275, чуже е 276, почагкове е-е 277, двозвуки ав, ов 278, ев, ой 279, ей-ай 280, eu-e 281, ер 281, ю-у 283, й при роззіву 284, -ичний 284а, -ійний 284а, -ний 284б, суфікс -ip- 285, о, е не міняються на і 286, акання 287, родовий на -у, -а 288, рід позичених слів 289, слова на -ум 290, слова на -ис 291, множина на -и 292, фемінізація роду 292а, відміна 293, слова невідмінні 294, відміна прізвищ 295.

IV.

ВЛАСНІ ЙМЕННЯ.

Прізвища заміжніх жінок 295а¹, відміна прізвищ на -ів 295а², назви на -ин 295а³, географічні назви 295а⁴—295а⁶, прізвища на -ів, -ин 295а⁷, в Україні (а не на Україні) 295а⁸.

V.

ДІЛІННЯ

СЛОВА З РЯДКА ДО РЯДКА.

Діління слова з рядка до рядка 296—312.

VI.

ДЕ ПИСАТИ ВЕЛИКУ БУКВУ.

Де писати велику букву 313—327.

VII.

ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ
РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ.

1. Крапка 328—332, 2. Середник 333—335,
3. Кома чи перетинка 336—368, 4. Двокрапка
369—376, 5. Знак оклику чи окличник 377—384,
6. Знак питання чи питальник 385—386, 7. Риска
387—394, 8. Розділка чи злучка 395—399, 9.
Крапки 400—401, 10. Лапки 402—406, 11. Дужки
407—408.

VIII.

ГОЛОВНІ ВІДМІНИ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ВІД МОВИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ.

Літературна мова в Галичині і в Східній Україні 408а. 1. *Фонетика*: вимова и як е 409, е замість я 410, -онький, -очко 411, і замість и 412, -ро-, -рі-, -ре- замість -ри- 413, ві- 414, у чи в замість о- 415, зміна о, е на і 416, и замість і 417, -ир- 417, о замість а 418, е замість о 419, вимова ря, рю як р'я, р'ю 420, приставне в чи г 421, зміна л на в 421а, мазурукання 422, форми в Ридзі 423, наголос 424.

2. *Морфологія*. Закінчення -ови 425, кличний 426, орудний на -ом замість -ем 427, місцевий на -и замість -і 428, родовий на -ий 429, зміна слів на -ість 430, орудний на -ою замість -ею 431, орудний на -ов, -ев 432, форми ніякого роду на -е 433, місцевий на -ю 434, -ний замість -ній 435.

345. ДОКЛАДНИЙ ЗМІСТ КНИЖКИ.

вищий ступінь на -ійший 436, най- 437, за- 438, числівники 439, півтори, -ра 440, сей 441, цей-той 442, весь 443, сего, сему... 444, до нього 445, tot, сесь, тамтой 446, ми, ти, си, ню 447, печі, могчи 448, пишеся 449, носить, носят 450, ходіт, носіт 451, а замість о в діесловах 452, би-б 453, моливбися 453, ся 454, зналам 455, є 456, суть 457, буду старався 458, -му, -меш... 459, даш, оповіш 460, прислівники на -чо 461, прийменник зі 462, до нікого 463, відо- 464, би-б 465, же-ж 466, лише 467, щоби 468, встид 469.

3. *Складня*. Числівниковий підмет 470, опуск займенникового підмета 471, підмет назовної форми 472, безпідметові речення на -ться 473, форма: похвалений батьком 474, той, та, те на початку речення 475, родовий без прийменника 476, говорити о добро 477, двадцять один літ 478, щось страшного 479, що хвиля 480, придивлялася машинам 481, словникові відміні 482, архаїзми 483, полонізми 484, русизми 485.

IX.

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА.**

ГОЛОВНІ ПРАВИЛА ПРАКТИЧНОЇ СКЛАДНІ.

Літературної мови мусимо пильно навчатися, щоб знати її 486.

1. **Речення**. Числівниковий підмет 487. Сполучення підрядного прикметникового речення з головним 488. Що-то, а не чим-тим 488а. Щоб, а не щоби 488б. Дієприслівник минулий, а не те-

перішній 489.

2. Відмінки. Родовий безприйменниковий 490: 1. Родовий наближення, 2. Родовий досягнення, 3. Родовий віддалення. Родовий якості 491. Родовий многоти 492. Родовий насмішки 493. Родовий, а не західний 494. Прикметник принадлежності 495. Давальний учасництва й принадлежності 496. Знахідний відмінок іменників чоловічого роду одинини в формі родового 497. Знахідний множини в формі родового 498. Орудний місця руху 499. Зазначення часу 500: 1. Родовий часу, 2. Знахідний часу, 3. Орудний часу, 4. Зазначення годин доби.

3. Групи слів мови (частини мови). Короткі прикметникові форми 501. Ступені порівняння 502: 1. родовий, 2. за, 3. від, 4. над, 5. ніж, як, 6. далеко . . . , 7. Вільне творення ступенів порівняння, 8. Прислівники на -іш замість -іше. Сприкметиковані дієприкметники 503: 1. Форми на -щий, 2. -чий, 3. -ливий, -льний, -ний, -кий, 4. -лій, 5. -мий, 6. -ний, -тий, 7. Форми сидя 504. Передминулий час 504. Прийменники 505: 1. За умовою, а не по умові, 2. В Україні, а не на Україні, 3. По воду, а не за водою. Про, за, об при дієсловах говорення 506. Вирази жалю 507. Женитися з ким, а не на кому 508. Зазначення многоти й довготи дії 508а. Дієслова раптовості на -о-нути 508б. Наказовий спосіб, а не майбутній час 508в.

4. Словник. Дбаймо про багатство свого словника 509. Прислівники 510. Українська фразеологія й мова рухів 511.

347. ДОКЛАДНИЙ ЗМІСТ КНИЖКИ.

X.

ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИРОКИХ МАС.

I. Пишучи неясно, шкодимо розвоєві своєї культури 512. II. Десять заповідей простого писання 513. III. Не вживаймо в своїм писанні разячих варваризмів 514. IV. Не вживаймо чужої фразеології 515. V. Оминаймо віддіслівні йменники 516, 1. Не вживаймо їх по йменнику, 2-3 заступлення їх дієйменником, 4-6 дієприслівником, 7. простим іменником. VI. Не будуймо занадто складних речень 517.

XI.

ОЗНАКИ

ДОБРОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

Добра літературна мова 518. 1. *Правильність* мови 519: плутаниця значення слів, синоніми, фразеологія. 2. *Ясність* мови 520: ясність думання, правильне узгодження 521—526, словолад, інверсія 527. 3. *Чистота* мови: 1. Архаїзми 529, 2. Неологізми 530, 3. Варваризми, русизми, полонізми, кальки, словозгода 531, 4. Провінціялізми 532, 5. Вульгаризми 533. 4. *Багатство* мови, фразеологія, словник, синоніми, складня 534. 5. *Милозвучність* мови: гнучкість, правильні наголоси 535.

XII.

ПОКАЖЧИК ДО ЦІЄЇ КНИЖКИ	ст. 328 — 338
ДОКЛАДНИЙ ЗМІСТ КНИЖКИ	ст. 339—347
